

L'endemà de la fi de la guerra tot va ser silenci, almenys en la narració de la història i de tot allò que hi havia passat en un i en altre bàndol. La majoria de les històries de la Guerra Civil quedaren com a novel·les mai escrites i, almenys per al cas de Pego, no coneixem cap relat publicat ni durant la guerra ni durant la llarga dictadura. Segurament, la por va ser la culpable.

En *Setze relats de guerra* hi ha històries familiars íntimes i tràgiques en el front de guerra: de xiquets refugiats, de frares amagats, de desertors, de repressions de guerra, de repressions de postguerra, de dies de presó, d'exili, de camps d'extermini, de misèria i de fam...

No hi ha cap dubte que la qualitat que puga tenir aquest llibre es deu a la qualitat dels relats i a la mà pròpia dels seus autors que han participat en aquest projecte de recuperació de la memòria històrica i de recuperació de la nostra memòria col·lectiva.

José Almela Guillén	Mireia Bañuls Escrivà	Aquilino Barrachina Ortiz
Josep Bernabeu-Mestre	Javier Bernabeu Sendra	Salvador Bolufer Femenia
Elvira Cambrils Miralles	Evarist Caselles Moncho	Carlos Feliu Alcina
Rafa Gomar Lloret	Amadeu Pardo i Lloret	Alfred Sala i Duran
Maria Seguí González	Fernando Sendra Bañuls	Irene Sendra Gómez
Majo Siscar Banyuls	Anaïs Siscar i Carrió	Carles Vicent Siscar i Vicens
Josep Vicens Pascual	Francesc Vila i Martín	

Setze relats de guerra

La novel·la d'un poble enfrontat
Pego (Marina Alta)

Edició de Joan Miquel
Almela Cots

Joan Miquel Almela Cots (Pego, 1975) és arxiver municipal de Pego. Llicenciat en Humanitats per la Universitat Jaume I de Castelló i Diploma d'Estudis Avançats per la Universitat de València amb la tesi de llicenciatura *L'home i la terra a Pego. Estructura de la propietat agrària i anàlisi social en el trànsit del segle XV al XVI*, sota la direcció del professor Enric Guinot. Des de 1999 començà a col·laborar en el *Llibre de Festes de Pego* i en altres revistes locals i comarcals com ara *Setmanari de les Comarques Centrals Valencianes del Levante EMV*, *Espai del Llibre* i *Aguaits*, i en periòdics com *Canfali Marina Alta* i *La Marina Plaza*. Des de l'any 2004 coordina les Jornades d'Estudis "Carmel Giner Bolufer" de Pego i les valls, que se celebren cada dos anys, i edita les actes de les mateixes. És autor de més d'una vintena d'articles d'investigació històrica, a banda dels llibres *Michel. La voz que desgarró el telón de acero* (2010) i *Valeriano Bosch. Vida, obra i família d'un general al servei de l'administració militar* (2015). També és coautor dels llibres *Els pous de reg de Pego* (2006), *María Cambrils: el despertar del feminismo socialista. Biografía, textos y contextos* (2015) i *La Marjal de Pego. Història i etnologia de l'arròs en un espai natural* (2016). Per aquesta darrera publicació, junt amb Fernando Sendra, va rebre el XXXV Premi 25 d'Abril d'Investigació Vila de Benissa.

Setze relats de guerra

La novel·la d'un poble enfrontat
Pego (Marina Alta)

Edició de **Joan Miquel
Almela Cots**

Edició i coordinació, Joan Miquel Almela Cots, 2019
Assessorament lingüístic, Tomàs Llopis

Imatge de la portada: Soldats pegolins al Front de l'Ebre, 1938.

Ajuntament de Pego
Regidoria de Cultura
Arxiu Municipal de Pego

D.L.: A 105-2019
I.S.B.N.: 978-84-09-09340-3
Imprés per Gràfiques Cuquerella (Pego)

ÍNDIX

PRÒLEG	5
DIARIO DE GUERRA, Carlos Feliu Alcina.....	11
¡TODO MENTIRA! ¡TODO TRAMPA!, Aquilino Barrachina Ortiz	29
JUGANT A COSES DE XIQUETS, Fernando Sendra i Irene Sendra	43
COSTURES I PEDAÇOS PER A REDREÇAR UN EXILI, Francesc Vila i Martín	51
CONTA'NS COSES DE LA GUERRA, Josep Bernabeu-Mestre i Javier Bernabeu Sendra	67
EL TIO FRARE, Fernando Sendra i Irene Sendra	73
AMARGA VICTÒRIA, Alfred Sala Duran	79
UNA MIRADA CAP ALS RECORDS, Mireia Bañuls Escrivà.....	95
ENTRE LA BOMBA I LA METRALLA, Josep Vicens Pascual.....	103
L'HOME OCELL I JO, Amadeu Pardo Lloret	121
BATISTET, Salvador Bolufer	133
L'ESTRAPERLISTA, Elvira Cambrils	149
LA BRONXA, Evarist Caselles	155
LA VALL DE L'OBLIT, Maria Seguí González	175
DE TARDORS I TEULADINS, Anaïs Siscar i Carrió	179
GANGRENA, Majo Siscar Banyuls	189
HABITACIONS SENSE VISTES, Rafa Gomar	199
FIGUREN 9123, Carles Vicent Siscar i Vicens	207
MEMORIAS DE UN ESPAÑOL DE CLASE MEDIA, José Almela Guillén	223
CARTAS DESDE LA PRISIÓN, Aquilino Barrachina Ortiz	267
NOTES SOBRE ELS AUTORS	273

PRÒLEG

«Cuando los camiones arrancaron, cargados de presos, yo fui uno de los niños que corrieron detrás, tirando piedras. Buscaba con desesperación el rostro del maestro para llamarle traidor y criminal. Pero el convoy era ya una nube de polvo a lo lejos y yo, en el medio de la Alameda, con los puños cerrados, sólo fui capaz de murmurar con rabia:

-¡Sapo! ¡Tilonorrinco! ¡Iris!»

Manuel Rivas, La lengua de las mariposas

La Guerra Civil espanyola ha estat un dels temes més recurrents de la narrativa contemporània, tant des de l'òptica dels qui la van guanyar, dels qui la van perdre i dels qui la van viure i patir. Per a Unamuno, aquella guerra *civil / incivil* va ser un suïcidi col·lectiu; per a Arthur Koestler, una successió de tragèdies; i més recentment Paul Preston, ben clar i ben ras, l'ha definida com a un holocaust.

A casa nostra però, fins fa quatre dies comptats, el recurs al tema de la guerra ha estat prou escàs en tots els àmbits. Pego tenia, i potser encara té, una idiosincràsia ben definida: era un poble majoritàriament catòlic i conservador i, des del segle XVI, ja estava dividit en dos bàndols. Una divisió social complexa derivada de les bandositats enfrontades en la lluita pel poder municipal i dirigides per unes oligarquies ben definides. Famílies com les dels Sala i els Cendra s'enfrontaren amb molta violència durant el segle XIX en el fenomen social i polític que coneixem com la lluita

dels Ganyans i els Senes. Una rivalitat a vida o mort que acabà durant la Restauració però que desembocà en un altre fenomen ben conegut, el caciquisme. La divisió social a Pego va seguir entre conservadors i liberals, però l'ombra del caciquisme dels Sala era massa allargada. Tant, que encara era ben patent en arribar a la Segona República. No debades, cal tenir ben present que a Pego tant les eleccions d'abril 1931 com les de febrer de 1936, les va guanyar la dreta monàrquica. Sense aquestes lògiques internes no podem entendre la novel·la de la Guerra Civil a Pego.

L'endemà de la fi de la guerra tot va ser silenci, almenys en la narració de la història i de tot allò que hi havia passat en un i en altre bàndol. A les veus apagades al front es sumaren les veus apagades a casa i al poble per una estricta i dura dictadura que arribà a ser una quarantena de quaranta anys. Malgrat això, moltes històries seguiren escrivint-se de manera anònima en l'imaginari de les presons, els treballs forçats, els camps de concentració i d'extermini, l'exili, les depuracions o durant l'espera d'un afusellament per sentència de mort. Els vencedors també tenien les seues tràgiques històries fruit de la repressió de guerra, i seguiren resant pels seus difunts assassinats en 1936. No obstant, al cementiri, al passeig i a la façana de l'església van estar escrits durant molts anys els noms de tots els pegolins *Caídos por Dios y por España*; mentre que els del bàndol vençut restaren en el més amagat anonimat. La balança d'assassinats directes i immediats durant la repressió de guerra i durant la de postguerra va estar tan equilibrada a Pego que dóna peu a malpensar en allò de la Llei del Talió, i a claudicar en la sentència que Pego era un poble enfrontat. Però a tots eixos assassinats cal sumar les morts produïdes al front i als camps d'extermini. I a tot això encara, els empresonaments, les tortures, els camps de treball, l'exili, les depuracions polític-socials... Ací és on es desnivella clarament el pes de les balances. En fi, un desgavell tan gran que no s'entén perquè encara es dubta de la necessitat d'una llei de memòria històrica.

La majoria de les històries de la Guerra Civil quedaren com a novel·les mai escrites i, almenys per al cas de Pego, no coneixem cap relat publicat ni durant la guerra ni durant la llarga dictadura. Segurament, la por va ser la culpable. En els llibres de festes, publicats anualment i quasi ininterrompudament des de l'any 1942, no hem pogut trobar cap article ni relat relacionat amb la Guerra Civil. Fins i tot, l'arxiver i cronista local Carmel Giner Bolufer, tan prolix en els seus treballs i monografies locals, mai no va escriure sobre la guerra ni sobre la repressió. Res, ni una línia. Així, com assenyalava Víctor Alba «*La memoria es corta. Cuando no se ha vivido una época, la memoria de lo que se ha escrito sobre ella es todavía más corta. Si, por otro lado, lo escrito es poco, entonces no hay prácticamente memoria*».

Però la quarantena i el silenci es van estirar encara més en el temps. Hem d'esperar a l'any 1990 quan Teresa Ballester guanya el premi d'Investigació Vila de Pego amb un treball sobre la Segona República i la Guerra Civil a Pego. Un estudi però, que va restar en el calaix d'algun lloc i que no va ser publicat aleshores. De nou el silenci. Fins que, definitivament, l'any 2006 l'Ajuntament de Pego decideix publicar el llibre. Havien passat setze anys des de l'atorgament del premi, i setanta anys des de l'inici de la Guerra Civil.

Setze relats de guerra és un recull de relats escrits per algunes de les nostres millors escriptores i escriptors, joves i adults, compromesos en l'àmbit de la literatura valenciana. Estan recollits ací tots els relats d'aquells que han volgut participar en la proposta que un dia, agosaradament, els hi vaig fer. Per això, hom reconeix que no estan ací tots els capítols de la novel·la de la guerra. La proposta partia i bevia de l'excel·lent treball fet per Ignacio Martínez de Pisón en *Partes de guerra*, que pot ser siga un dels millors llibres de memòria històrica i democràtica dels últims temps. Com allí, la nostra intenció ha sigut formar una novel·la

a partir de diferents relats. Contes o relats, literatura al cap i a la fi, escrits per persones que no visqueren el conflicte en primera persona, sinó per aquelles i aquells que han rescatat històries contades pels seus pares o pels seus avis, o que han ficcionat amb alguns fets documentats en el nostre arxiu municipal. Històries que quedaren a mitges per la por i que ara, amb una dosi de ficció que no tergiversa la realitat contada, ens traslladen a la realitat històrica d'ara fa més de vuitanta anys.

A més d'aquests relats, calia afegir també els pocs testimonis escrits en primera persona que coneixíem i que teníem a l'abast a l'Arxiu Municipal de Pego. Era precís que havien de formar part d'aquesta novel·la en marxa. El dietari de guerra inèdit de Carlos Feliu; les cartes i les memòries de l'alcalde socialista Aquilino Barrachina, algunes inèdites i altres no; i les memòries ja publicades però poc conegudes del metge José Almela. Visions des d'òptiques ben distintes, des d'ideologies contràries, però totes elles riques en matisos dintre d'una mateixa realitat històrica. En tots els tres casos hem respectat els manuscrits originals, escrits en castellà.

Ara bé, per a començar a fer memòria històrica cal tenir en compte pensaments com els que Manuel Chaves Nogales escrivia en 1937, en plena guerra, en el seu famós llibre *A sangre y fuego*: «*Ni blancos ni rojos tienen nada que reprocharse. Idiotas y asesinos se han producido y actuado con idéntica profusión e intensidad en los dos bandos que se partieran España*». Sense eixa premissa, tan certa com tan poc reconeguda, no podem fer una veritable i justa memòria històrica i democràtica. Malauradament, els protagonistes i testimonis de la guerra ja no estan entre nosaltres, se n'han anat sense haver-nos deixat, per la maleïda por, gaire coses escrites. Tampoc nosaltres ni els que ens precediren els vam prestar l'atenció necessària quan encara vivien i és ben cert que ja hem fet tard. Aquest manoll de relats potser que comence a suplir la mancança i a llevar-nos d'una vegada per sempre la por de damunt.

Almenys, aquesta ha sigut la intenció, perquè com deia l'amic José Miguel Santacreu, que va ser qui em va engolir a mi en els afers de la memòria històrica, «La societat democràtica recent intenta bloquejar l'acció de l'oblit mantinguda i fomentada pel franquisme, perquè no torne a passar aquell desgavell i per a honrar les víctimes innocents i tornar-los la dignitat segrestada».

En *Setze relats de guerra* hi ha històries familiars íntimes i tràgiques en el front de guerra, de xiquets refugiats, de frares amagats, de desertors, de repressions de guerra, de repressions de postguerra, de dies de presó, d'exili, de camps d'extermini, de misèria i de fam...

No hi cap dubte que la qualitat que puga tenir aquest llibre és deu a la qualitat dels relats i a la mà pròpia dels seus autors que han participat en aquest projecte de recuperació de la memòria històrica i de recuperació de la nostra memòria col·lectiva.

Joan Miquel Almela
Arxiu Municipal de Pego

Carlos Feliu Alcina

13 de Julio de 1938. Me levanto a las 6 de la mañana para marcharme a Alcoy a entregarme a la caja de reclutamiento juntamente con Pucholet, mañana nunca olvidable, despedida de mis queridos familiares, mi mujer la más mujer de las mujeres, que toda la noche la tuve cogida de mi cuello, solo de su boca salía una palabra Carlos, Carlos... Mi querido hijo me lo dejaba enfermo pues el día antes cogió una indigestión, mi querida madre a la que quiero con todo mi corazón llorando, mañana de un día 13 y para colmo día de la "Preciosísima Sangre" fiesta mayor de mi pueblo día que no se borrará de mi mente.

Dan las 7, hora que debía pasar el coche que tenía que marchar, el coche no llega; haceme durar más la triste despedida, las dos mujeres esposa y madre con el corazón negro llorando, mi pobre hijo en la camita nos llamaba a cada momento, yo subía, le besaba siempre, el último beso pues el marchaba a la guerra. 7 y media, duros momentos, cada ruido que se oía salíamos corriendo a la calle para ver si era el coche que se me tenía que llevar, dejándome a mis queridos con el corazón destrozado. Por fin llega el coche, mi querido hijo con 5 años y enfermo se levanta de su camita y sale a la calle y de su boca sale una palabra: padre... y de la mía hijo. Mi madre me coge del cuello y con boca temblorosa me dice hijo mío, de mi boca aunque temblorosa pero figurando serenidad contesta madre mía es la guerra Dios me ayudará. Y viene enseguida el momento grave, el de la mujer, el de mi santa mujer, aquella mujer que tuvo el valor de aguantar los tres meses de

mi cautiverio en Alicante en medio de sus terribles bombardeos no comiendo para que yo pudiera comer, la mujer que no escatimó su vida para que yo estuviera bien. En fin, la mujer santa y mártir para conmigo, la que supo prepararme un equipaje en que ningún detalle faltaba, me coge del cuello, como estuvo toda la noche, me da un beso abrasador en mis labios y me repite Carlos, Carlos... Y yo, sin fuerzas para poder contestar, doy media vuelta y digo adiós. Subo en el coche, éste se pone a correr y mis queridos seres veo que se quedan mirando como se les marchaba lo que más querían, y tal vez para no volver. De mi padre y mi hermano, pobres, se marcharon muy temprano al trabajo y no tuvieron valor para despedirnos, solo me dijeron la santa palabra adiós.

Viene el primer pueblo, Adsubia. Sale mi suegro y me da una cajetilla de tabaco, la cogí, sube en el mismo coche mi cuñado, se pone en marcha y mi boca sigue callada pues mi pensamiento y mi corazón solo miraban a aquellos seres tan queridos que me dejaba y para colmo mi querido hijo enfermo...

Llegamos a Margarida, para el coche, bajamos y tomamos un bocado, el pan aunque yo llevaba, mi cuñado, que en todo este tiempo de guerra supo llevarse como tal, me dio del suyo, subimos al coche y sin hablar, pues yo no podía, llegamos a Muro y mi cuñado bajó y nos despedimos también para no volvernos a ver.

El coche se pone en marcha parando en varios pueblos hasta llegar a Alcoy. Bajé del coche y mi primera visita fue para D. Dimas, para el cual le traía un poco de arroz pues se lo había prometido en la Provincial donde éramos compañeros de celda. El pobre tuvo mucha alegría y pena al mismo tiempo pues tuvo alegría por verme en la calle y pena porque me marchaba a la guerra. Se llevó muy bien, me ofreció casa y cama en caso de estar unos días en Alcoy como lo esperábamos para mi y mi mujer, en una palabra se llevó muy bien. Dejé la maleta y una bolsa que llevaba y marché al cuartel acompañados de la hija de D.

Dimas. Pasé dentro, nos llevaron a Mayoría y me entregué, no sin antes hacernos mil preguntas por no habernos presentado a su tiempo; en fin, nos trataron como si fuéramos unos asesinos. Llamaron a un teniente, que por cierto demostró ser un buen muchacho, y nos acompañó para que nos dieran pan y nos dijo que podíamos marchar y que a las 4 de la tarde nos presentáramos a él y ya nos mandaría a nuestro destino (un muchacho muy amable y correcto).

Marché otra vez a casa de D. Dimas y por la calle encontré al hijo de Eduardo Gil, nos saludamos y nos fuimos a tomar un vermut y después marché a ver a la mujer de un amigo llamado Arques que está en la cárcel y le dí un poco de arroz, y la pobre mujer con dos niños quedó muy agradecida y me ofreció casa y cuanto tenía en caso de estar unos días en Alcoy, tanto para mi como para mi mujer. Me despedí y marché, como ya dije antes, a casa D. Dimas que me esperaban para comer. No comí pues no tenía hambre, aun tenía en mi la impresión de mi despedida. A las 4 marché al cuartel, y serían las 5 vino el teniente y nos mandó juntamente con otros hombres que estaban allí a una finca o fábrica que se llama Oliver a presentarnos allí. Marchamos, llegamos allí y nos salió a recibirnos un teniente que con solo mirarle la cara sobra. Nos tomó la filiación y yo le pedí permiso para volver a Alcoy a cenar y quedarme y no me lo dio, pero yo insistiendo, pues tenía el equipaje en el pueblo, me dio una hora de tiempo para ir. Fui, cogí mi equipaje que consistía en una maleta y una bolsa de costado y me dejé la chaqueta que suponía no me haría falta en casa de D. Dimas y marché. Y al llegar a una plaza me encuentro con los mismos hombres de antes que se encontraban bebiendo y me llamaron, me hicieron sentar y beber y me dijeron que volviera de donde venía que no subiera pues nada podía ocurrirme. Pero yo no me atreví y marché al cabo de un rato al Oliver y a la llegada nada nos preguntaron y como quiera que ya habían comido nos dieron unos tomates, cebollas y aceite y cenamos (estos amigos me llevaron mi equipaje pues yo no

podía, mi pierna izquierda me dolía como un demonio). Después de cenar charlamos un rato y todos pensaban como yo, nos acostamos debajo de un algarrobo, así termina mi primer día de soldado, veremos los que le siguen.

14 de Julio de 1938. Al amanecer nos levantamos, nos lavamos la cara, nos aseamos en una preciosa fuente con un agua fresca como una rosa, más bien fría. Al rato de levantarnos viene el teniente y que por suerte no era el mismo del día anterior, nos pasó lista y nos dieron un chusco y una onza de chocolate, después de almorzar hizo un poco de instrucción y nos tumbamos a la sombra.

Llaman por teléfono y al momento corre la voz que esta misma tarde se nos llevan. Escribo a casa por si acaso, viene la comida y nos dan vino y un cazo de garbanzos cocidos, vuelve el rumor de marcha con más insistencia, no nos dejan mover de allí. Entonces unos hombres que ya habían venido por dos veces vienen y me proponen ir con ellos a Alcoy para fin de que cuando saliera la expedición no estar allí y de esta manera nos quedaríamos en el mismo sitio y me aseguraron que nada nos pasaría. Yo los seguí y sin que la guardia nos viera nos marchamos, pasamos toda la tarde en el pueblo y a la hora de la cena volvimos a Oliver y por el camino nos encontramos con varios soldados que se marchaban al cuartel de Alcoy con todo el equipaje pues el tren estaba esperándonos a todos para partir.

Llegamos al Oliver y en el momento nos hicieron coger el equipaje y que sin detenernos fuéramos al cuartel pues solo éramos nosotros los que faltábamos. Nos fuimos en seguida y a la mitad del camino nos encontramos al teniente que nos paró muy enfadado y nos dijo que por culpa nuestra la fuerza no pudo salir y nos hizo volver atrás y a la mañana siguiente bajaríamos. Yo le pregunté si también marchaba, cogió la lista y me dijo que los dos que había de Pego no salían, entonces se me abrió el corazón de alegría y le dije si me daría permiso

al día siguiente para ver la familia y me dijo que seguramente sí. Cené con muy apetito, me dieron todo el vino que quise, pues éramos muy pocos hombres, tal vez no llegáramos a 5, me acosté y dormí esa noche muy bien con la esperanza puesta que dentro de pocas horas vería a todos mis queridos seres y es especial a mi hijo que lo dejé enfermo.

15 de Julio de 1938. Me levanto contento esperando que llegaran las 4 de la tarde para marchar a ver a mis queridos. Nos dan el pan, chocolate, almuerzo y al momento me llama el teniente y me dice si lo quería acompañar y al mismo tiempo pediría mi permiso, digo que sí y al momento tomamos la marcha. Al llegar al cuartel me dice: espérate que voy a hablar con el comandante, y al cabo de tres horas de espera, serían aproximadamente las 12, lo veo venir y “oh sorpresa”, traigo orden de que Vd. y su compañero se incorporen a la expedición. Y yo entonces, con el corazón destrozado pues todos mis planes se habían destruido, vuelvo otra vez a Oliver, cojo mi equipaje y vuelvo al cuartel. Nos pasan lista, nos dan de comer, era un cazo de garbanzos, y nos encierran en un departamento.

Escribo a casa y con un soldado de Pego le mando el correo comunicando lo sucedido. 6 de la tarde, nos llaman y nos dan un pan, un bote de judías y un bote de mermelada para dos y vino; me dan una camisa, 2 calzoncillos y una chaqueta, pantalones y gorro lo reclamé pero no había y al momento marchamos a la estación.

Escribo otra vez a casa, estaba desesperado, no comprendía como soldados que no habíamos recibido instrucción se nos llevaran de ese modo y mucho más cuando supe que ocupaba el sitio de otro pues él se quedaba seguramente porque era rojo y yo marchaba.

Oscurece el día 15 y aparece un tren compuesto de unas unidades de carga y al momento nos hacen subir tirados pues eran unos vagones derechos que más servían para leña que otra cosa. Nos cuentan y sale el tren cargado con carne de cañón, en el vagón que iba yo, que

seríamos unos 30, había unos que cantaban, otros lloraban y otros que no hablaban ni hacían nada. La noche viene encima y como no había luz comimos un poco pues me parece que nadie tenía hambre.

El tren corre.... 2 de la mañana, llegamos a Játiva, esperamos dentro de los vagones y serían las 3 viene otro tren, nos hacen bajar y trasladarnos en vagones de carga y descubiertos. Vuelve a marchar el tren, no podíamos aguantarnos de frío a pesar de ser el mes de julio, el tren corre y despunta la primera hora del día.

16 de Julio de 1938. Llega el tren a las puertas de Valencia y a unos dos kilómetros de la estación nos hacen bajar y nos llevan al andén. Ya es de día y en el mismo momento suena la sirena, signo de muerte, la gente corre, caras de espanto, en busca de refugio, lo mismo hacen los empleados de la estación. Nosotros no sabemos qué hacer, todas las caras de los soldados son de espanto, todos como yo, según dijeron, no temían a la muerte sólo tenían en su corazón sus pequeños y familia que se dejaban.

Y con todo lo que relato, fue cosa de unos segundos, un soldado se levanta y dice: compañeros al refugio, y salimos todos corriendo y en tropel pues casi nadie sabía donde meterse. Una de las mujeres que pasaban corriendo dijo con una voz fuerte y temblorosa: ¡Hijos míos corred detrás de mi que aquí está el refugio!, y todos, como si verdaderamente fuera nuestra madre, la seguimos y nos metimos en el refugio. En el mismo momento aparece un oficial y llamándonos cobardes nos ordenó que saliéramos, y las mujeres que allí había insultaron al oficial y nos decían que no saliéramos. Pero nosotros salimos, y este oficial nos trató de todo lo que quiso.

Nos sentamos en el andén hasta que serían las ocho ponen un tren para nosotros, también compuesto por vagones de carga pues seguramente éramos animales. Sale el tren, corre ¿con qué rumbo?, no lo sabemos. El tren corre, pasan pueblos y más pueblos hasta que al

fin se detiene en El Puig. Bajamos, nos hacen formar y a la entrada nos detienen, nos toman el nombre y nos sentamos. Estando así pasa un paisano que es el Llandero de Pedreguer, hablamos un momento y me dice que todos los de Pego están allí y se despide y quedamos en vernos.

Salimos del pueblo y nos llevan a un edificio que está por terminar, me siento, escribo a casa pero al mismo momento corre el rumor que esta misma tarde salimos, rompo la carta esperando saber el destino.

Al mediodía dan el pan pero para los llegados ni había pan ni rancho. Nos marchamos al pueblo para comer y tampoco querían, pero al fin nos dejan marchar. Éramos unos cuantos amigos, compramos fruta y con el poco pan que teníamos comimos, volvimos a nuestro sitio y nos dicen que la misma tarde nos marchamos.

Al momento fui juntamente con Pucholet a la playa a ver a los de Pego que se encontraban allí. Hablamos un rato y nos despedimos, encontré a Esprella, el barbero de mi padre, y Enrique, que habían estado encerrados en el Castillo de Alicante.

Llegamos a nuestro sitio y al cabo de una hora nos hacen formar y nos ponemos en marcha. Al salir del pueblo estaban ya preparadas las calderas para el rancho, nos sentamos en los portales de las casas esperando que terminaran de cenar los compañeros pues para nosotros tampoco había cena.

Oscurece el día y nos ponemos en marcha. Salimos del pueblo y sus bancales llenos de albaricoqueros con toda su fruta nos echamos a ellos y comimos muchos, y peras, así es como pudimos matar el hambre que teníamos. Íbamos andando toda la noche y serían las 4 de la madrugada llegamos a una finca, por cierto muy hermosa, en el término de Moncada y nos acostamos bajo de unos naranjos. Y así termina y empieza el día.

17 de Julio de 1938. Habíamos dormido unas horas y nos levantamos. Vimos que todos iban en una dirección, yo cogí el jabón y la toalla y fui a lavarme la cara y en el mismo sitio donde pasaba el agua había una era que contenía un montón de gavillas de paja de trigo, que había miles, y vi con asombro que todos los soldados obedeciendo a una consigna se las llevaban para hacerse cama para dormir. Yo tomé unas cuantas juntamente con Pucholet y otro muchacho de Sagra, que desde el momento que me vio ya no se separó de mi y me velaba como si fuera mi esclavo; no sé qué motivos le obligaba a velar de esta forma conmigo. Me daba muy buenos consejos (ojalá le hubiera escuchado), se hizo la cama a mi lado sin corresponderle pues pertenecía a otro grupo (nunca olvidaré a este muchacho).

9 de la mañana nos dan un cazo de una cosa como si fuera leche, yo la tomo y no la bebo, la tiro. De la marcha del día anterior tenía los pies destrozados, no podía andar, por fin nos dan pan y un cazo de garbanzos, tomo dos raciones y me las como a pesar de tener carne de burro. Por la noche igual, nos acostamos y vamos con el día.

18 de Julio de 1938. Al amanecer nos levantamos, fuimos a lavarnos la cara y ya no nos dejaban, ya habían puesto un guardia por toda la finca y no dejaban salir a nadie. Nos enteramos que esa misma noche habían llegado unos soldados y eran los que se encontraban en El Puig. Nos dan leche y a pesar de lo mala que era la tomé pues el hambre no tiene nada de bueno.

Van tomando nombres, forman compañías y todo dentro de un ambiente como si fuéramos niños y jugáramos a soldados. Veo a los de Pego, charlamos, nos dan pan y rancho siempre igual por la tarde. Igual viene la noche y a dormir bajo el naranjo, esperando el día.

19 de Julio de 1938. Empieza este día como el anterior. Nos hacen salir fuera de la finca y a mi me ponen en la 9ª compañía y casualidad,

en ella estaban la mayoría de los de Pego. Yo, como me dolían los pies, lo hice presente y me hicieron sentar por la tarde.

Me encuentro con Miguel y me dijo que quien perseguía a mi padre y a mi era Repeló. Estuvimos hablando gran rato y en esto vienen unas mujeres de Vergel a ver sus familiares. Estuvimos hablando con ellas y me conocían, cambié tabaco con arroz y les di una carta para casa pues seguía sin ninguna noticia.

Viene la noche y tuvimos que cambiar de naranjos, y me coloqué con los de Pego, y el muchacho de Sagra conmigo, pues no me dejaba, y vamos para el día.

20 de Julio de 1938. Como todos los días a mediodía viene un soldado y pregunta por mi. Salí y me dijo que era el hijo del ti Salvador del Ràfol, nos saludamos y dijo que había un hombre que quería hablar conmigo. Le seguí y me encontré con Elías *el ferrer* que había venido a ver a su hijo que también se encontraba con nosotros juntamente con varios soldados de Pego que procedían del Castillo de Alicante. Los saludé y el hijo del ti Salvador me llama y me dice: aquí quieren hablar con Vd. y me encuentro con mi nunca olvidable Salvador. Le di un abrazo y él a mi, nos sentamos y estuvimos hablando y me dijo que la noche antes había cenado en mi casa y que todos mis familiares estaban bien. Escribí una carta, se la entregué y un poco de ropa que no me hacía falta, nos despedimos y por la tarde lo volví a ver desde lejos.

Comida, tratamiento como todos los días, estábamos mandados por paragüeros y gitanos. Viene la noche y a dormir, y viene el día.

21 de Julio de 1938. Nada nuevo hay que añadir, como todos los días. Lo único saliente de este día fue que al toque de diana, que por cierto fue muy temprano, hubo una protesta general y de todas las bocas salía el grito de ¡fuera! ¡fuera!. Pero no pasó de ahí.

Nos dan el pan a trozos, pues también nos resistíamos a tomarlo, pero como el hambre mandaba lo recogimos. Instrucción y desfile, cena y a dormir (he de advertir que durante la estancia en Moncada fui a reconocimiento médico y me dieron de baja pues casi no podía andar de los pies y por lo tanto no hacía instrucción). Pero salíamos al campo porque una tarde vino un comandante (así llevaba las insignias) y nos hizo salir revólver en mano y disparando, éste era el entrenamiento para unos hombres que tenían que salir para el frente.

22 de Julio de 1938. Nos levantamos, corre el rumor que nos vamos pues en la carretera se ven varios camiones. No nos dan almuerzo, unos dicen que vamos al frente, otros a Denia o Gandía, pero nadie sabe nada. Nos hacen formar, llegan los camiones, van saliendo hombres, a dónde van nadie lo sabe.

Pasan horas, viene mi turno, subimos en un camión y cómo ya era hora de comer pedíamos el pan y nos decían que a dónde íbamos ya nos lo darían. Se pone en marcha nuestro camión, unos cantaban otros reían pues estábamos casi seguros que nos marchábamos al frente. Hasta que llegamos a las puertas de Valencia y vemos con asombro que los camiones tomaban la carretera de Liria. No había duda, íbamos al frente.

Pasamos por pueblos, las mujeres nos despedían llorando y nosotros también llorábamos (no era que nos sentíamos cobardes, es que todos nos dejábamos a nuestros hijos y mujeres). Las mujeres nos echaban fruta y nosotros la cogíamos y les dábamos las gracias.

Tomamos una carretera que decía Segorbe y seguimos por ella. Llegamos a un pueblo de los varios que pasamos y éste se llamaba Casinos, y oigo una voz que dice: ¡FELIU!. Miro a donde había salido el grito y veo a Fernando Severo y solo tuve tiempo de decirle adiós. El camión corre y vamos pasando montañas y pueblos, y ya era muy tarde llegamos a un pueblo que se llama Canales. Paron los camiones

y bajamos, durante este trayecto tuvimos que tirarnos tres veces y escondernos pues la aviación volaba por encima de nosotros. En este pueblo, que ya estaba evacuado, nos encontramos con Bautista, el hijo de Ramona, que está de ranchero en la Brigada que íbamos destinados, o sea, la 105. No hay nadie que nos diga nada, preguntamos por nuestra comida y dicen que ellos no saben nada. Bautista nos da un chusco y un bote de carne, éramos unos 30 de Pego y como buenos hermanos tomamos un bocado, y unos muchachos que nos vieron trajeron un caldero con carne de cordero que ellos habían muerto y nos lo pusieron delante. Pero eran tantas las moscas que tenía que casi nadie tuvo ganas de comer.

Dimos una vuelta por el pueblo, si eso se le quiere llamar, pues es una cosa mísera y todas las casas que eran de barro tenían a la entrada la cuadra y después la vivienda. A parte de eso daba su estado una cosa que daba miedo pues abandonado por sus míseros dueños los soldados del Glorioso Ejército habían robado lo que sus dueños no habían podido llevarse, y aquello daba pena el verlo. Y para postre miramos el interior de otra casa y vimos un soldado muerto pues sus compañeros lo habían traído al pueblo esa misma tarde y era de Gata (durante el trayecto de los camiones encontramos muchas ambulancias llenas de heridos).

Por fin nos llaman (no para darnos de comer) nos hacen formar, nos pasan lista y nos hacen marchar de a uno y tomamos un camino que iba hacia el frente pues los tiros de fusil, bombas y ametralladora ya se oían perfectamente. Es de noche y vamos siguiendo una senda, a cada paso nos encontramos con camillas y mulas que traían heridos que exclamaban ayes de dolor. Subimos montañas y las bajamos, íbamos por barrancos y cada vez se oía el tiroteo del frente. Nuestros corazones iban negros pues no sabíamos donde nos llevaban. Íbamos cansados y con mucha hambre. Después de recorrer mucho y ya las balas silbaban por nuestra cabeza, paramos y nos dijeron que durmiéramos dentro de

una pinada que allí había. Nos acostamos. Dormir no podíamos pues el ruido de las máquinas ametralladoras y fusilería, bombas y morteros no nos dejaban. Pero en fin, descansamos. Viene la mañana del día.

23 de Julio de 1938. Tanto era el cansancio que teníamos por las caminatas y el hambre que salió el sol y nadie se movía de su sitio. Todos esperábamos que nos dieran pan pero transcurren (día terrible) las horas y el pan no viene.

Pero serían las once de la mañana vimos el trepidar de unos motores de aviación y todos nos pusimos a mirar y contamos 5 y otros 5 más y 5 más, hasta que oímos unos pitos y una voz que decía que nadie se mueva. Y todos en la sombra, cuerpo a tierra, ya los teníamos encima, cuántos aparatos había nadie lo sabe, el caso es que hacían un ruido infernal. Empiezan a dar vueltas por encima de nosotros y empiezan a tirar bombas. ¿Cuántas?, una enormidad. Y dando vueltas y tirando bombas, nuestro corazón y nuestro pensamiento no es menester decir cómo estaba, ¿qué cara hacíamos?. No lo puedo decir pues no vi ninguna, la mía la tenía pegada en el suelo y con los ojos cerrados. Así pasamos más de una hora, y pasada esta hora que solamente caían bombas, empiezan estos mismos aparatos a ametrallar cosa horrible y pasamos otra hora de esta forma esperando la muerte de un momento a otro. Los aparatos volaban a unos 30 metros de altura y no nos mataron porque no quisieron pues solamente se dedicaron a la primera línea de fuego y pasaban por encima de nuestras cabezas y no nos decían nada. Pero por fin se marcharon y abrimos un poco el corazón.

Pasamos este día, tampoco nos dan de comer, viene la noche y a dormir en el mismo sitio. Pero viene media noche y empiezan a despertarnos, y cogieron unos cien hombres y se los llevaron para subir municiones a primera línea. Yo tuve suerte y no fui. Toda la noche hubo un fuego enorme, las bombas de mano se sucedían unas a otras; en fin, todas las máquinas de guerra. Y viene el día.

24 de Julio de 1938. Empieza como el anterior, no nos dan de comer y a eso de las doce vuelve la aviación como el día anterior pero bombardea un poco más lejos y ametralla y después va al pueblo de Canales y también bombardea. Por la tarde vuelve, pero solamente se dedica a reconocimiento.

A las 4 empiezan a caer obuses y como caían tan cerca de nosotros suponíamos que venían del campo enemigo. Y en esto vemos un soldado de Pego que se llama del Espit y nos saludamos, y el pobre se quedó parado al vernos a nosotros pues no le cabía en la cabeza que a nuestra edad estuviéramos allí. Y nos dijo que en aquel mismo momento nuestra misma artillería había ocasionado bajas en nuestras líneas y dice: esto no puede ser. Se despide de nosotros y se va.

Por fin nos llaman y nos dan medio chusco, una onza de chocolate y medio bote de carne, ya tenemos para pasar la noche. Comimos y nos acostamos a buscar el día.

25 de Julio de 1938. Este día no tiene nada de particular, no suena ningún disparo, no viene la aviación y nos dan de comer o sea vino, un chusco, chocolate, carne pero en poca cantidad y así pasamos el día y la noche para buscar el día 26 que tampoco nada nuevo hay que añadir y vamos al día.

27 de Julio de 1938. Después de levantarnos nos hacen formar a todos y nos separan por secciones y nos vamos. Al cabo de una hora nos llaman a las 4 secciones primeras, con todo el equipo formamos y emprendemos la marcha para el pueblo.

Antes de llegar había un bosque en el cual había soldados, era el 2º batallón que unos días antes había quedado deshecho. Nos formaron en 4 grupos e iban distribuyéndonos por las compañías, a cada compañía entrábamos los que días antes les habían matado. A la 3ª, donde yo fui destinado, de 150 hombres que tenía le faltaban 120 pues estos eran los

que habían desaparecido. Reparten rancho pero para nosotros no hay. Sornella y yo nos dedicamos a hacer una chabola y cuando estábamos a la mitad hay reenganche y voy yo con los dos platos y nos dan caldo que devoramos en un sorbo pues el hambre nos devoraba.

Terminamos nuestra barraca y ya mediada la tarde nos dan el chusco, chocolate y carne. Entonces vino Pons para estar con nosotros y comimos. Viene la aviación, vuela por encima de nosotros y se marcha sin decir nada. Llaman un escribiente, salimos dos y el capitán, que a mi me pareció un gamberro, nos probó y optó por mi. Enseguida mandó un escrito a Comandancia pues era para allí (como suponíamos que marcharíamos me deshice de la maleta y el bote de carne que traía de casa pues ya estaba vacío y coloqué todo dentro de la bolsa).

Vino la noche y nos acostamos no sin antes yo lavarme la cara en una fuente pues no sé los días que no lo había hecho. 12 de la noche aproximadamente nos llaman a formar, con todo el equipo formamos y emprendimos la marcha hacia arriba (toda la noche hubo un tiroteo enorme). Íbamos subiendo y bajando montañas y al amanecer nos detenemos y nos hacen quedar y volvimos a hacer otra barraca, ya es el día.

28 de Julio de 1938. Terminada nuestra chabola escribo a casa pues de ellos no sé una palabra desde que salí de casa. Este día lo pasé muy triste pues era el cumpleaños de mi querido Carlitos. Nos dan la ración correspondiente, no hay aviación pero sí algún tiro de cañón. Nos acostamos, las balas silban y vamos con el día.

29 de Julio de 1938. Nos levantamos, nos dan pan y mermelada. Viene mediodía y no hay comida. Por la tarde el capitán me llama, en esto vienen unos paquetes postales y como sus dueños estaban muertos los destapan y se lo comen. Yo hice unas relaciones, en recompensa me dan un poco de pan y mermelada.

Ya cayendo la tarde empiezan a caer obuses por donde estábamos y estuvimos dos horas sin poder menearnos pues caían muchos. En esto viene una orden de que nos preparemos para marchar, entregan unos cuantos fusiles, que por cierto no valen nada, y nos acostamos.

A medianoche nos llaman y empezamos a andar otra vez por montañas y barrancos hasta llegar a otro bosque. Ya es el día 30, y como el día anterior no nos dieron de comer, este día solo nos dan pan. Salvador y yo volvemos a hacernos una barraca. Vienen más de Pego y hicimos una grande, cuando la teníamos hecha viene la aviación y bombardea el pueblo y el suministro y un camión de municiones que lo hacen polvo. Soria y otros de Pego que allí se encontraban fueron colgados por la tierra de las bombas pero afortunadamente salieron ilesos. Capsana y yo nos marchamos a ver si encontramos garbanzos tiernos para *torrarlos*, para matar el hambre. Y fuimos hasta un pueblo que se llama Andilla, cogimos unos cuantos, los *torramos*, y nos los comimos. Y viene mediodía y nos dan un cazo de arroz hervido. Esta tarde los obuses ya vienen a buscarnos, como si nos vieran, y no podemos salir. Nos dan otro cazo de arroz y a dormir. Vamos al día.

31 de Julio de 1938. Nos levantamos y nos dan café y enseguida nos dan 4 ciruelos y 4 granos de uva y nos dan vino y dos comidas de arroz hervido.

Fuera de la artillería no hay nada nuevo, nos acostamos y vamos al día 1 de agosto que no ofrece ninguna novedad. Yo voy al médico y me dice que no hay nada que hacer pues había muchos más malos y allí los tenía. Y como quiera que esta tarde la artillería ya nos daba cerca, tuvimos que huir a otro paraje que llegamos ya entrada la noche y nos acostamos y buscamos el día 2.

Hicimos otra barraca, nos dieron un bollo de chocolate, una comida. En dos veces la artillería nos daba ya encima de nosotros y así van transcurriendo los días hasta el día 7 que por fin me decido a tomar el

camino que muchos habían tomado y que también había de Pego. A las 7 y media de la mañana otro compañero y yo escapamos, y expuestos y conformes a lo que podía venir, pues donde estábamos teníamos la vida siempre pendiente de un hilo, emprendimos el viaje.

Corríamos más que andamos, todo eran montañas y soldados lo que encontramos pero nosotros a la nuestra. Serían aproximadamente las doce llegamos a un pueblo que se llama Alcubles y vemos que en sus alrededores está lleno de soldados. Vemos a un pequeño y le preguntamos por la carretera de Liria y nos da buenas instrucciones pero nos dice que está muy lejos. Tenemos que volver atrás para no ir por el camino para fin de no tropezar con soldados, y vamos por los bancales y saltando márgenes. Pasamos el pueblo y tomamos el camino, pero suerte que desde lejos divisamos la vigilancia y nos metimos otra vez por los bancales. La vigilancia nos ve, está un rato mirando nuestros movimientos y cuando ya nos veíamos cogidos vemos que se sientan y nos dejan en paz.

Llegamos a un margen muy alto, nos quitamos la ropa de militar y nos metimos en la montaña y seguimos nuestro camino. No teníamos agua, hacía un sol abrasador, siempre con la esperanza de encontrarla después de una montaña venía otra. Llegamos a un plano, todo era viña, agua no había y seguíamos andando. Mis piernas ya no podían, debajo de una higuera tomamos asiento, tomamos un poco de pan y uva y comimos. No teníamos agua y con la esperanza de encontrarla nos marchamos sin descansar, andamos mucho y agua no podíamos encontrar.

Al llegar enfrente de Liria mis piernas ya no podían, le digo a mi compañero que no podía más y me quedo, él va en busca de agua y encuentra una balsa a la vereda de un camino. Me llama y voy, el agua estaba sucia pero como la sed era tanta bebimos y llenamos la cantimplora. Nos vamos y debajo de un algarrobo mi amigo come y yo me acuesto.

Cuando viene la hora de marchar no puedo, mi amigo quiere que le siga y al yo no poder él se marcha y me deja. Yo me consideraba perdido pues no tenía fuerzas para levantarme, se lo pedí a la Virgen y me levanto, voy donde estaba el agua, me lavo la cara, me peino y me pongo en camino. Iba a jugarle mi última carta, se lo pedía a Dios y me puse en marcha hacia Liria. Encuentro una carretera y al rato que iba andando me alcanza un carro con dos hermanitos (Dios les bendiga). Les pido que me dejen subir al carro y seguimos el camino, le dije que caminara para ver si alcanzaba el tren y así lo hizo (eso fue mi suerte) pues desde donde subí a Liria había unas 3 horas.

Llegamos a Liria, fui a la estación y tomé billete para Valencia. Salí enseguida pues el tren estaba a punto de salir. Llegué serían las 10 y media de la noche, tomé un tranvía y después otro y serían hacia las 12 llegué a casa de Zabal. Me dio cena y cama y me lavé pues llevaba mucha misera.

Al día 8 me levanté, tomé leche a mediodía y me hicieron buena comida, y a las cuatro me lo jugué todo y marché a Silla. Tomé un camión y me llevó a Sollana, allí tomé otro y me llevó a Cullera, y en Cullera tomé otro y me llevó a Alquería y me encaminé a casa Pilar.

Y por fin el día 9 supe de mis queridos y supe que estaban bien. Dios que nos ayude hasta el final y que sea pronto.

NOTA: En el relato antes expuesto no dejaba, a pesar de verme como me veía, de tener ratos de buen humor, y era cuando veía a Mato, Pons y Miguel renegar del trato que nos daban pues ellos, a pesar de ser como eran mejor tratados, y de sus bocas no salían más que palabras en su contra y los que si hubieran encontrado compañía huir.

El día 4 de agosto fue para casi todos un día muy triste pues nos dieron la noticia que un muchacho de Bolta, de la calle Nueva, había sido herido mortalmente y después que había muerto (Q.E.D.).

No hay armamento, por lo menos así se ve, pues no es comprensible que estando en segunda línea de fuego y que por dos veces hemos estado preparados para subir, porque el enemigo apretaba, y que en el 2º batallón a que perteneces haya más de 300 hombres sin ninguna clase de armas. Y como no hay fusiles, hacen una sección de morteros a la que me destinan y todavía no los he visto. En otra compañía, que al parecer trajeron uno, se fueron a probarlo y claro las manos son tan expertas, murieron cuatro soldados y los demás heridos, es decir, que los que no mueren de cara al enemigo mueren por la espalda, bien por los jefes o por nuestra artillería, y los que no con pruebas de armamento.

No sé de qué clase es nuestra aviación pues no ha venido al frente. Un día que vinieron dos aparatos fueron tumbados por nuestros cañones en el pueblo de Canales. Yo los he visto, pero nos decían que eran enemigos, pero la pintura y su clase no engaña más que a los tontos.

¡TODO MENTIRA! ¡TODO TRAMPA!

Aquilino Barrachina Ortiz

«Aquilino solo tiene un defecto,
es demasiado justo».

Antonio Pérez Ramos, mestre de Pego

I

Alcalde suspendido sin otro motivo que el de ser socialista

Al ser suspendido de la alcaldía de Pego es un deber moral (de todo buen ciudadano hacer) biografiar mi actuación para que se entere (España entera) todo el mundo, a ser posible, de los delitos que pueda haber cometido.

El día 23 de junio de 1932 fui (nombrado) elegido Alcalde (por dimisión de un radical, muy a pesar mío) que por disciplina del partido acepté después de haber consultado con el Gobernador exponiéndole lo difícil que sería sostenerse en la Alcaldía de una minoría de tres concejales contra 13 de los 16 que se componía el Ayuntamiento. Y con las razones del señor Gobernador don José Echevarría de que había que defender la República ofreciéndose apoyar mi actuación con el mismo sentido.

Seguidamente me vi obligado a implantar la bolsa de trabajo por turno riguroso para evitar la parcialidad en la contratación. Los propietarios burgueses sintieron mucho aquella medida que les quitaba una de las armas políticas que ellos solían emplear, excuso decir las dificultades que me presentaron para hacerla fracasar intentando la desmoralización en todos los sentidos; pero despreciando las amistades de todos, al cumplimiento de mi deber y con la ayuda del Gobernador, impuse multas con las que conseguí enemistades pero se moralizó el ejercicio de ello. Tengo que confesar que fue muy penoso puesto que fue la base de la enemistad de todos los propietarios por lo difícil de llevarla a la práctica. Con esto pudo atenuarse (el hambre que se enseñoreaba con la ventaja que) la preferencia que tenían los trabajadores paniaguados (de los caciques con sus comparsas) inconscientes estos de la obligación de compañerismo, y cómplices de sus mismos verdugos, que a no ser por sus compañeros de enfrente que han demostrado saber emanciparse estarían hoy lo mismo que hace 25 años ganando 2 o 3 pesetas diarias y con más horas de trabajo.

Con otras tantas dificultades he perseguido el laboreo forzoso y sobre todo con mi interés especial he atendido el paro forzoso con la décima de la contribución, con habilitaciones de crédito que con mucha importunidad ha podido conseguir el Ayuntamiento.

Prohibición de la cruz en los entierros. Me da pena tener que mencionar esta mi decisión en este sentido, pero aquí se hacía propaganda de que al que enterraban por lo civil lo llevaban como un perro y facultado por la ley quise que esto desapareciera. Así pues, privadas las cruces, todos los entierros van por el camino más corto sin distinguir el católico del civil, más que en el católico van dos o tres hombres detrás del difunto con un guardapolvo negro y con la corona afeitada.

En cuanto a la administración nada pueden decirme, puesto que después de atender a todo lo ordinario, he construido en valor de 60.000

pesetas de alcantarillas, una cantina-escolar, compra de mobiliario para escuelas 22.000 pesetas, solar para un grupo escolar 4.000 pesetas, plano de este grupo 17.000 pesetas, terrenos para un trozo de carretera que está construida por la Diputación, se atiende la cantina con 4.000 pesetas para sostenimiento que está funcionando, conseguido para este fin del estado 5.000 pesetas (gracias a mi buen amigo Rodolfo Llopis).

Me he desvelado en general por todo y en especial por atender el Paro Obrero desatendiendo mis asuntos particulares de los que puedo contar grandes perjuicios.

En cuanto al orden público he sancionado los infractores hasta el extremo de procesar algunos.

Persecución en contra de mi prestigio por los señores concejales. Nos dieron los cargos los radicales pensando que íbamos al fracaso, por las dificultades que ellos no tuvieron valor para hacer frente, como los socialistas tuvimos el valor suficiente y las pudimos dominar. A los cuatro meses de nuestra actuación, en vista de que no veían el fracaso, empezaron la obstrucción de una forma sistemática, y como nosotros no nos rendíamos recurrieron a votos de censura infundados y hacer visitas a los Gobernadores desprestigiándonos. Yo me defendía con la razón en la mano y ante esta realidad no hubo ningún Gobernador que pudiera complacerlos hasta que ha entrado un ministro que le han hecho ver que la razón hoy no vale y el que manda, manda, y con razón o sin ella...

De todo lo expuesto dice bien claro que hoy es la hora de las derechas y al parecer el ser de izquierda es ser malvado incumplida de la constitución.

II

Declaración de Aquilino Barrachina Ortiz en su actuación como Alcalde durante el movimiento del 18 de julio del 1936 que presenta al Juez Instructor Militar en esta villa de Pego

El declarante en dieciocho de Julio 1936 estaba desempeñando el cargo de Alcalde. En esta fecha se encontraba el Delegado Gubernativo José Moreno, procediendo este al iniciarse el movimiento a clausurar las iglesias y el Centro de Derecha Regional Agraria, también procedió a la recogida de armas largas y cortas que una vez recogidas entendía que había mala interpretación dando otro bando para solo tomar el nombre de tres propietarios con las características de las armas.

El Ayuntamiento creyendo estaba un tanto desorientado, se constituyó en comité de guerra acordando la incautación de todas las armas, que en ellas armó a unos 100 milicianos que se presentaron voluntarios, estableciendo controles en las carreteras y entradas del pueblo. Estos milicianos pronto se consideraron dueños del orden local, exigiendo cosas inadmisibles para mi como era posesionarse de casas y habitarlas, hacer detenciones sin que tuvieran órdenes de nuestra autoridad. Pronto intentaron las quemas de santos, que yo hice desistir dos veces cuando venían del cuartel en que estaban a la casa del Ayuntamiento en grupo de unos 50 pidiéndome cediera y como yo no cedí, a la 3ª vez se me avisó que venían dispuestos a atropellar mi autoridad peligrando mi vida con estas reyertas que yo tenía con ellos.

En vista de lo expuesto y otros desmanes, como saqueos de casas inhabitadas, decidí solicitar una asamblea en la Casa del Pueblo, entidad que yo representaba. En esta asamblea, que se celebró la primera quincena de agosto del año 1936, presenté la dimisión del

Comité de Guerra, se me aceptó manifestando en general que yo procedía con benevolencia, nombrando en la misma asamblea para constituir comité de guerra como representantes de las entidades de esta Casa a Filiberto Sena Cardona, Fernando Ramus Guitart y José Ferrando (alias Pintoret), que en unión de representantes de los demás partidos se constituyeron al siguiente día con facultades para disponer del orden del pueblo, quedándome yo con la parte administrativa del Ayuntamiento. Como se apuntaba los asesinatos, los detenidos que tomé en esta fecha los mandé a Alicante y de esta forma se les aseguró la vida que peligraba estando detenidos en esta.

La asamblea reseñada fue presidida por D. Fernando Monzó Quilis, a quien yo propuse para que formara parte del nuevo comité pero que este no aceptó y quedaron nombrados los reseñados, como prueba.

Desde esta fecha yo no supe cuando se hacían las cosas, como se hacían y porqué se hacían, llegaba a saber algo vulgarmente e inconcreto después de cometidos los hechos. Hablé con el Gobernador D. Francisco Valdés Cases y me aconsejó que no me inmiscuyera en estos hechos, que este Comité del Frente Popular se los entendían con el Frente Popular Provincial que es de quien dependían.

Hay otro hecho que se puede comprobar en el que justifica mi separación de los asesinatos que se cometían y es que los hermanos Fernando y Alfredo Ortolá Alcina me pidieron auxilio para salvarse de una muerte segura ya que se sabía la persecución de ellos, fui a Alicante y les facilité los permisos para salir al extranjero los mismos que marchan a Orán.

Otro hecho es que recientemente me entero de una reunión secreta, representantes de todos los partidos del Frente Popular y el mismo Frente Popular, que esto sería por últimos de septiembre del 36, que las autoridades deben tener datos de ella. En esta asamblea que la componían más de 20 se tomaron acuerdos entre otros de matar a Juan García, uno de los que tenían detenidos, reunión que ni por

deferencia se me hizo saber, esto es porqué sabían que yo tenía que ser un obstáculo de haberme enterado.

Que tengo firmas de incautaciones, informes y detenciones, es cierto, todo lo hacía en órdenes de la superioridad del Frente Popular y acuerdos del Ayuntamiento. Algunas firmas eran presiones políticas al que veía obligado en evitación de ser lesionado, pero todo ello eran prejuicios reparables que en el estado de anarquía, en desorden, lo consideraba inevitable.

III

Sr. Instructor militar del distrito de Pego

Respetable Señor

Reconociendo en usted el interés que tiene en administrar con toda imparcialidad de la Justicia, admítale una ampliación a mi última declaración prestada ante usted.

Al empezar el movimiento, el Ayuntamiento presidido por mi y no habiendo otra entidad constituida se hizo cargo del asunto de guerra, que actuó unas 3 semanas. En este tiempo se hizo frente a hechos vandálicos que los milicianos, considerándose dueños de la situación, cometían, entre ellos la quema de santos, haciéndome frente a ellos y haciéndoles desistir en 3 o 4 días, siendo testigos de esto los empleados Pedro Alemany Bañuls y Vicente Bordes Company, y Felipe Monzó Quilis, hoy juzgados. Ya como estos milicianos continuaban hasta conseguirlo, decidí presentar la dimisión constituyéndose entonces un comité como lo había en otros pueblos y sobre todo en la capital de quien recibían órdenes.

Este comité se constituyó con la autoridad y orden, quedándome yo con el Ayuntamiento en la administración solamente, en este tiempo que actuamos no hubo que lamentar crímenes.

De lo que ocurrió posteriormente es el comité quien hacía y realizaba sus actos sin dar conocimiento al Ayuntamiento y a mi por delicadeza.

Prueba de ello es que se llegó hasta el extremo de una de las noches que mandaran milicianos por el pueblo en órdenes del comité se me hizo el alto a mi y otros camaradas, pero que al no hacerle caso llegó hasta la amenaza regresando a recibir nuevas órdenes del comité. Ignorando que órdenes le darían este, lo cierto es que este miliciano llamado Carlos (...) Inmediatamente vino a la casa del pueblo insistiendo que nos retirásemos según órdenes tenían, pero que al no hacerles caso nos esperaron que saliésemos siguiendo detrás de nosotros hasta que nos fuimos a casa.

Prueba testifical de esto doy los nombres de Salvador González Bolta y Fernando Pastor Sastre encontrándose este hoy en esta misma sala.

Entre esto y que solían juntarse algunos crímenes, fui al gobernador entonces Francisco Valdés Casas exponiéndole lo mal parada que quedaba mi autoridad, que este asunto lo hablara con el comité provisional de quien dependía. Entonces telefoneé seguidamente al gobernador de Valencia con que pusiera coto a los panchos villas de Oliva y cazaran a los que estaban en los campos y pueblos limítrofes, quien auxilió también conmigo fueron los alcaldes de Vall de Alcalá y de Vall de Gallinera.

Otra prueba de mi contrariedad en los hechos es que al ser perseguidos para matarlos según rumores en aquel entonces, los hermanos Fernando y Alfredo Ortolá Alcina solicitaron el auxilio para trasladarse a Orán, auxilio que presté con ellos en Alicante facilitándoles los permisos que necesitaban y no me los dejé hasta que salieron, prueba testifical los mismos interesados y con esto si que expuse mi vida de haberse enterado los perseguidores.

Ruego a usted se sirva ordenar la revisión de este escrito a mi expediente si lo considerara oportuno para que sirva entonces mi causa mediante comparación.

Le deseo salud.

Suyo

A. B.

IV

Al advenimiento del movimiento, no habiendo ninguna Entidad Militar que se hiciera cargo del Estado de Guerra lo hizo el Ayuntamiento presidido por mi, tomando las medidas de orden, pero era tan grande el desorden con visos de una borrachera anarquista que difícilmente podía contenerse. Yo hice frente exponiendo mi vida a todos los hechos vandálicos, bien remarcada estuvo mi oposición a la quema de santos, retrasando con ello más de tres semanas de los demás pueblos.

Hice tres detenciones por escrito de individuos destacados derechistas, mas bien para evitar atropellos que pudieran cometer las turbas. Los milicianos poseídos de autoridad practicaban detenciones a capricho, teniendo por esto altercados acalorados en los que me enemistaba en extremo, y que dándome cuenta que no podía convivir con ellos ni dominarlos, presenté la dimisión de guerra y orden, quedándome en lo administrativo del Ayuntamiento.

Sobre mediados de agosto del 36 se constituyó un Comité del Frente Popular haciéndose cargo de guerra y orden, quedando postergada mi autoridad, no habiendo que lamentar crímenes hasta esta fecha. Inmediatamente traslado a los detenidos que entonces habían a Alicante, sin que les ocurriera a ninguno de estos ninguna cosa grave. Los que estuvieron detenidos en la provincial hasta que salió la vista,

causa que salieran en libertad todos excepto tres de ellos que les sancionó el Tribunal con 2 años de privación de libertad.

Desde esta fecha de mediados de Agosto de 1936 ya como digo antes mi autoridad quedó postergada, siendo el Comité quien actuó, no sabiendo más que las que por rumores adquiriría. Por mi condenación de los hechos criminales que ocurrieron sostenía una tirantez bien remarcada con dicho comité hasta el extremo de una noche dos milicianos intentaron detenerme, que no pude aclarar si fue o no mandado por algunos del Comité.

Me enteré de los criminales cuando la Justicia de Franco los descubrió y que han sido ejecutados algunos de ellos del mismo Comité, en total que han sido ejecutados trece.

Tengo hechos en salvar la muerte, digo la vida, como es el de los hermanos Fernando y Alfredo Ortolá Alcina, que al manifestarme que eran perseguidos para matarlos me interesaban les acompañara a Alicante para facilitarles la salida, así lo hice con mucha reserva, ya que de haberse enterado los perseguidores peligraba mi vida. En Alicante pues les facilité las listas y en avión marcharon a Oran. A estos el juez debió hacerles declarar que debe constar en el expediente, así como también declaración de mis descargas e informes que de personas di para que avalaran mi conducta.

Mi actuación en la administración del Ayuntamiento fue cumplir órdenes de la superioridad y escritos del Ayuntamiento como son declaración de afectos o desafectos por la Comisión Calificadora, atender a refugiados y otras atenciones de trámite.

Me di cuenta que se me instruyeron dos expedientes y opino que se me juzgó en el que no constaban los descargos y atenuantes.

Martirios sufridos al terminarse la Guerra Civil,
al socialista que suscribe, según sigue datos históricos

Esperando aviso de los compañeros de Alicante para emprender la marcha al extranjero donde pudiéramos pasar los primeros meses para salvarnos de la fiera fascista no habiendo tenido aviso, el 27 de marzo del año actual a las 10 de la noche me decidí salir de Pego hacia Alicante con un camión en compañía de otros compañeros.

En este trayecto pasé los sufrimientos de mucho frío, llegué a Alicante sobre las dos de la mañana del 28. La primera noticia que tuvimos es que había nuevo gobernador y que el nuestro ya había marchado al extranjero hacia unas horas en compañía de todos los socialistas y otros partidos (mala impresión esta) pero en fin, con muchos sufrimientos conseguimos el permiso para embarcar, pero no me llegaba la camisa al cuerpo ya que se suponía que el gobernador ya era de Franco.

A pesar de ello no ponían obstáculos en arreglar los pasajes y este día 28 a las seis de la tarde, con las fatigas que supone el ir cargado con las maletas, nos encaminábamos al muelle considerándolo una ratonera que nos preparó Franco para cazarnos. Pasamos tres noches con dos días sin poder dormir, pues que a pesar de ser grande como el número pasaban de veinte mil, a penas si podíamos estar asentados. Se declaró aquella zona neutral haciéndonos creer a cada momento que todos embarcaríamos según comisiones que nos hablaban. ¡Todo mentira! ¡Todo trampa!

En estas condiciones, ya decepcionados, y en vista que la fuerza militar se nos echaba encima nos entregamos prisioneros. Cargando con las maletas, que pesarían más de 50 Kg, nos llevaron a 2 kilómetros de Alicante, campo de concentración donde llegué rendido como es de

suponer y en la intemperie pasamos 5 días, con frío, sin comer apenas y con dificultades para el agua.

A los 5 días nos ponen en marcha para Alicante, que a mitad del camino nos volvieron al campo, con la cruz auestas de 50 Kg, pasamos aquella noche y al día siguiente nos ponen en marcha, y después de los 2 kilómetros nos pasean por todo Alicante hasta llegar a la estación donde nos metieron en vagones de cerdos, y como las sardinas en los botes nos trasladan al campo de Albaterra.

En este campo nos tuvieron a la intemperie hasta con lluvias, que las pasé asentado en las maletas y tapado con mi mejor arma (la manta). Al 6º día se hizo bando que salieran todos los de la provincia de Alicante, nos exigían llenáramos una hoja declaratoria entre muchos datos el de que cargo desempeñábamos al venir el movimiento; que al declarar el cargo de Alcalde me llevaron a la oficina, donde me insultaron y robaron lo que quisieron, dejándome con una insignificancia de ropa.

Me llevaron a un barracón donde sólo cabían unos cincuenta éramos 170, no podíamos estar ni derechos, no teníamos retrete ni orinador, dentro no teníamos agua para beber y comida poca. Para todo esto se tenía que formar colas dentro, donde estábamos cerrados con rejas y con centinelas a la puerta, si se tenía que pedir permiso al cabo y si este nos quería atender, nos sacaba de 5 en 5 al retrete deprisa y corriendo, y si ibas estreñado, la mayor parte manábamos sangre, y sin poder hacer se nos llevaban para dentro y al poco tiempo los retorcionones de vientre nos obligaba a ponernos a la cola.

Muchos días lo pasábamos sin beber por no tener agua y cuando nos traían 5 ó 6 botijos, a puñetazos nos repartíamos el agua y aquel que conseguía beber podía comer lo poco que se nos daba, pero el que no bebía, con sed no se puede comer. Allí nos llenamos de miserias y sarna, y sin podernos quitarnos la ropa, no podernos lavarnos la cara, la mayoría de los hombres que venían del frente estaban sin cambiarse más de 2 meses, tirándose los piojos unos a otros pasábamos el tiempo.

Hay que ver lo que es esto, es muy diferente el que se digan las cosas a pasarlas.

A los 16 días de estar en esta situación me pasaron a Orihuela, donde encontramos alivio porque allí ya teníamos agua para ir lavándonos y en comida ya se nos daban dos ranchitos de caliente donde los estómagos se fueron arreglando, pero la miseria y la sarna continuaba. Hasta que al cabo de un mes de estar allí, se dieron cuenta que la sarna había que curarla y nos aislaron a los que teníamos, éstas enfermedades y otras infecciosas. También pasé algunas amarguras, que no las digo porque aquí es asunto de asquerosidades. Con lentitud se iban curando, por falta de medicamentos que no habían.

Todo esto hasta que vinieron por mi los Falangistas de Pego, dándonos un buen trato por el camino, pero nos tenían preparado un recibimiento en Pego, que se estacionara público curioso increpando unas voces que nos dijeron asesinos, paseándonos haciéndonos una burla y escarnio, sentenciándome a muerte.

Al llegar a la cárcel me quitan las cadenas, me cogen como a un conejo y me meten al calabozo dándome cachetes, me sacaron tres noches y que haciendo una burla de mi hacían el papel de fariseos dándome bofetadas. Estuve en el calabozo 22 días e incomunicado más de 40 días. Se me ha tramitado un expediente a gusto de los Falangistas para que la sentencia de muerte fuera cumplida.

Traslado a Denia, donde se respiraban aires más puros. Noté que el primer expediente no se continuó, porque allí tenía yo declaraciones que entorpecían sus deseos, me transmutaron otro 4 días antes del juicio y no pudiéndome encontrar ninguna complicación en crímenes y robos, se me pone la sentencia de muerte por haber sido Alcalde.

Muero o me matan por mi ideal, me matan por ser fiel a la Casa del Pueblo de Pego.

Me matan por ser un defensor del proletariado, por defender el derecho de la vida.

Camaradas y compañeros, no es mi deseo que os acordéis de mi, pero si exijo de vosotros que no dejéis sufrir a mi familia, sobre todo a mis hijas, que cuando muera su madre se quedan sin amparo y yo tengo seguridad en vosotros que así lo cumpliréis.

Nota lateral (Denia, cárcel y habitación de las muertas. 1º de noviembre de 1939).

A mi no me asusta la muerte cuando tengo la seguridad que mis hijas han de tener padres, hermanos y amigos.

Mi consejo es que hagáis las cosas en orden, los desordenes es mal para todos, mirarse como hermanos todos, teniendo muy presente las palabras de Cristo que lo que no quieras para ti no lo quieras para nadie.

Un abrazo eterno de vuestro fiel compañero.

Aquilino Barrachina.

Fernando Sendra i Irene Sendra

Aquest breu relat ara, però molt intens i sovint enervant en el període real dels fets transcrits, és deutor de la memòria i del testimoni viu de la xicoteta història domèstica que anem a narrar de mon tio Pepe, que era el xiquet que compartia l'habitació i els jocs amb l'acollit durant la Guerra Civil. Tinc que dir que em vaig assabentar d'eixes estades per alguna conversa esporàdica entre ma uela i les filles que de passada ho contaren.

José Puchol Català "l'Argentino", va nèixer al Ràfol d'Almúnia en 1906, però, com tantes famílies de la Marina Alta, els seus pares varen prendre la decisió d'emigrar a l'Amèrica del Sud per tal de millorar la seua qualitat de vida. És així que en 1910 marxaren a Mendoza, Argentina, emportant-se a Pepe i a la seua germana Adoración.

Els inicis van ser durs però a poc a poc van anar fent-se a eixa nova vida que havien somiat. Més avant, en 1920 ja completament establerts, nasqué el tercer fill, Pedro. Però l'any 1932, vint-i-dos anys després de la partida i en adquirir una certa estabilitat econòmica i social, retornaren al seu poble que tant enyoraven, convençuts que, ara sí, la vida transcorreria més fàcil i amable per a ells.

Amb vint-i-sis anys, Pepe no havia fet el servei militar obligatori en Espanya i nul·les eren les seues intencions de prestar-lo. Arribat l'any 1936, amb les seues dramàtiques circumstàncies, encara molt menys li abellia allistar-se al servei d'armes per anar a la guerra.

—Padre, madre, yo no quiero ir a la guerra, tengo miedo de luchar, de morir o matar, no tengo nada en contra de nadie, no son mis ideales, no los comparto, no los siento, no es mi guerra. Estoy angustiado, no puedo entender este odio, es una guerra de clases, yo no puedo ni quiero matar...

—Ai fill meu -deien els pares- si ho haguérem sabut abans, si poguérem tornar enrere, encara estaríem ben a gust en Mendoza, i qui sap fins a quan...!

Així doncs, en esclatar la Guerra Civil, a resultes d'eixes dues vicissituds no va tindre més remei que intentar passar despercebut el màxim possible per evitar la mobilització forçosa. La solució passava per fugir del poble i amagar-se el més discretament que poguera per no donar ocasió als delators (que sempre abunden) a denunciar-lo.

Pepe festejava amb una noia pegolina, òrfena de pare i mare, Carlota Sendra Sendra i, gràcies a la solidaritat i la discreció d'ambdues famílies i la resta de persones que van participar i preparar secretament el pla per tal d'ajudar-lo, va pegar a fugir del Ràfol per anar a refugiar-se a casa dels tios de la núvia, al número 27 del carrer Mestre Berenguer de Pego.

Va abandonar sa casa en nit tancada, travessant els camps, fent rodejos per tal d'evitar els pobles i sumit en un preocupant estat d'angoixa i ansietat.

“L'Argentino” va restar amagat a la cambra de la casa al voltant de vuit o nou mesos, entre els anys 1936 i 1937. La casualitat va fer que durant la seua estada a la casa ho fera també un xiquet que per motius ben distints es convertí en refugiat de guerra.

Julián Sánchez González tenia 10 anys i havia aplegat a Pego en companyia d'altres escolars en la tardor de 1936. Natural de Madrid, on vivia al carrer Pardiñas, era alumne de l'escola José Echegaray.

En un principi, l'assignaren a la casa d'una dona ja major amb residència al carrer Fraga, però la relació no va reeixir. Tant l'un com l'altra van protestar a les institucions. El caràcter del xiquet era prou difícil i sembla que la dona no tenia tampoc molta paciència. Julián al·legà que ella li pegava al temps que la dona va argüir que no podia de cap de les maneres conviure amb ell, i que era millor per als dos el canvi de residència del xiquet.

—Aquest xiquet és de la pell del dimoni, jo no puc amb ell!

—*¡Esta mujer es mala, me grita, me pega... no quiero vivir aquí, quiero volver a Madrid!*

Per la qual cosa el mes d'octubre, en concret el dia 10, des de l'ajuntament de Pego l'enviaren a la casa de la família formada per José Maria Bañuls Pons i Maria Sendra Vidal junt a les filles Maria, Dolores i Elodia i el fill José Bañuls Sendra. No cal dir que eren els tios i els cosins de Carlota, la núvia de "l'Argentino" que en aquells moments encara estava amagat a la cambra.

Julián va compartir tant l'habitació com l'escola amb el menut de la família, Pepe, de 8 anys. Elodia, de 12 anys d'edat en aquell moment, hauria pogut ser també una bona companya de jocs i estudis per al nouvingut però mai fou així, la relació va ser agra des del primer moment degut principalment al difícil tarannà d'aquest que es burlava sovint de les xiques de la casa i de la mare, per les quals no sentia cap respecte.

La convivència de la família amb Julián no fou ni gens ni mica fàcil. No volia participar de cap de les maneres en les obligacions rutinàries de la casa. Tampoc volia ajudar el pare amb les tasques del camp, molt menys quan es tractava de *tocar* el matxo a l'hora de regar a la sènia i si anava, més per a descans de les dones de la casa, era només amb la intenció d'entretenir-se. Tants varen ser els problemes de conducta que ni ma mare, la xiqueta Elodia, ni les ties varen recordar cap tipus

d'enyorança ni bones recordances de l'hoste quan, en assabentar-me d'aquest fet, vaig començar a fer preguntes per tal de conèixer tota la història.

A més a més, no es dedicà sols a fer les *isetes* típiques i alguna que altra malifeta de la majoria dels xiquets d'eixa edat, sinó que sovint apallissava els companys de l'escola, actitud que comportava que les mares d'aquests anaren en processó a demanar explicacions a la mare acollidora amb el propòsit de fer-li canviar l'actitud envers els seus fills i filles.

A l'únic que li tenia més consideració, i no perquè li alçara la mà, era al pare, però clar en eixa època els llauradors enganxaven el carro i el matxo de bon matí i passaven tot el dia al camp i quan tornaven a casa no volien ni estaven predisposats a les contarelles, romanços deien alguns, de les *isetes* dels fills. Ara bé, ell era conscient del seu comportament perquè quan superava els límits tolerables de la violència infantil, quasi socialment justificada en eixos dramàtics anys en plena guerra civil, al tornar a casa i assabentar-se o sospitar que el pare ja hi era, no solia entrar sinó que romania davant la façana fins que considerava que l'efecte de les seues accions s'havia diluït en l'ànim del pare i responsable, o perquè es cansava d'estar tant de plantó vora la porta.

Sembla que en més d'una ocasió va intentar o aconseguir sostroure del portamonedes de la mare o de les filles majors alguna *perra* o algun *xavo* (pocs diners hi havia en les cases!); i sovint solia manifestar el desgrat que li produïa que hi haguera penjats a la capçalera del llit del matrimoni a l'habitació de baix dos quadres religiosos: sant Josep i la Verge, cosa prou habitual en la major part de les cases del poble. Ell solia dir:

—*¿Por qué no quitáis esos cuadros tan feos de la habitación? Yo tenía un tío cura y mi padre junto con otros hombres se encargaron de matarlo.*

Fet que no sabem si era cert o més aïna fou una fantasia del xiquet, però tan fóra veritat o no, costa pensar que ho diguera un xicot que als 10 anys ja estava a Pego i que va tornar a Madrid a punt de fer-ne 13.

Com hem comentat al principi del relat, durant un període coincidiren els dos refugiats però sense saber-ho el menut, ja que la porta de la cambra on habitava Pepe Puchol va restar tancada amb clau i forrellat mentre el jovenet era a la casa. A resultes d'això, de quan en quan Julián preguntava:

—*¿Por qué no puedo subir nunca a la cambra; y por qué siempre está cerrada con llave?*

La resposta era que allà dalt guardava les seues coses el pare i no volia que anara ningú a tocar-li-les i prou d'eixe color, que allí no hi pujava ningú de la casa, només que ell quan li venia de bo i havia que respectar-li la dèria.

Ara bé, mentre Julián era a l'escola, la família i Pepe *l'Argentino*, "respiraven", es netejava la casa i la cambra i la persona tancada duia una vida més normal per l'interior de la casa, parlava i menjava en la intimitat. Cal ressaltar com de sigil·losos i prudents havien de comportar-se tots per dins de la casa en eixes excepcionals circumstàncies, en particular els més joves i en especial el fill xiquet per no delatar ni provocar sospites, ni possibles entrebancs: havien d'anar amb peus de plom, i estar sempre a l'aguait dels sorolls accidentals i més encara perquè la porta de l'habitació on dormien els dos xiquets de la casa, al pujar per l'escala, estava situada just enfront de la porta que escala amunt duia a la cambra, lloc on romania l'altre refugiat i tenia parat el seu llit i altres accessoris necessaris per a la seua higiene personal i d'oci.

I què va passar quan Pepe Puchol “l’Argentino” va abandonar la casa per anar a un altre refugi? Doncs la cambra va restar lliure, i perquè el canvi en la nova situació no fóra tant dràstic i cridaner pel que respecta a la disponibilitat de la cambra, es va procedir a canviar la col·locació del galliner. Aquest estava al final del pati interior, al costat de la quadra, al fons de la casa; per tant, al lliurar-la de l’hoste, en aquest espai es va recol·locar el galliner però a la recambra, al costat del corredor de comunicació entre la cambra i el terrat.

D’aquesta manera la porta que duia dalt estava sempre oberta i els xiquets pujaven sense restriccions a la cambra per a donar menjar a les gallines, arregar els ous i jugar per damunt dels sacs.

Aquesta reordenació de la casa és la que va romandre fins que es va vendre al final de la vida dels iaïos el mes de març de 1974, i així la vaig viure jo.

A pesar que ni l’estància ni el record deixat per Julián durant els dos anys i mig que va romandre en la casa d’acollida de la família Bañuls Sendra fou per enyorar-lo (fou un xiquet molt queferós que no va modificar ni menys millorar la seua actitud tant a l’àmbit domèstic com a l’escola i en els jocs habituals de carrer), sembla que d’alguna manera no va ser recíproc per la banda de Julián, al menys al fer-se adult. Anys després, quan la situació econòmica del règim franquista va anar millorant i, amb ella la fam generalitzada del país reduint-se, quan per fi es va regularitzar la normativa del transport de mercaderies per les carreteres amb els continus controls policials i els permisos corresponents d’abastos, a Madrid arribaren també camions carregats del producte estrella de l’agricultura pegolina: l’arròs.

Així, un magatzem o mercat de Madrid s’abastia d’arròs durant una temporada amb uns camions procedents dels diferents molins que aleshores funcionaven al poble, i la casualitat va fer que un dels treballadors del mateix fóra Julián. El qual en adonar-se de la

procedència de la mercaderia, sempre es posava en contacte amb el xofer de torn per comentar-li el temps viscut a Pego i preguntar i donar els *recaets* pertinents en cada ocasió que se li presentava per a la família acollidora.

Pel que respecta a Pepe Puchol, va tindre una llarga vida i va morir on vivia, el Ràfol, en 1999 a punt d'acomplir els 93 anys.

Francesc Vila i Martín

Dedicat a Narcís i Flora, als qui
arrabassaren el seu futur i
condemnaren sols per voler
ser humilment lliures

Em despertaren els sons d'unes campanes i els plors quasi immediats de Siset. Vaig abocar-me a una finestra alta que hi havia en un racó del dormitori col·lectiu. Les parets de pedra estaven humides i fresques. Vaig obrir la finestra amb el permís de dos majestuosos palmeres que la custodiaven a prop. Vaig sentir el cantusseig dels teuladins pels terrats de les cases. Tot seguit vaig percebre la frescor del matí i l'aroma a romaní i atzar. Les muntanyes mudes eren testimoni del moment. Un campanar blanc de planta quadrada es veia al fons. Per un moment vaig creure estar en Casarrubios però no era així. Havia d'eixir d'allí per retrobar els altres dos fills meus. Una paisana voluntària m'ajudà amb els bolquers del meu fill. Siset atrapava el meu pit quan no vaig poder reprimir una alenada profunda.

Havia contingut tant la respiració, havia empassat tanta ràbia, havia plorat tan endins que ara alenava perquè n'era conscient que començava respirar de debò. Ara respirava per no haver de fugir mai més. I vaig deixar les llàgrimes que eixiren de mi quan vaig baixar les escales del convent. No recordava l'última volta que vaig dormir com

eixa nit. Em sentia sana i estalvia, veia que els nens no corrien perill. Feia mesos que havia esperat tenir notícies de Narcís, mesos que havien deturat el rellotge aquella matinada que ens va besar per acomiadar-se i tornar al front. *Madrid em necessita* -deia- però jo el necessitava més a ell. Narcís era el meu somni de llibertat que ara dorm a la serra de Guadarrama. Qui sap en quina trinxera, qui sap en quin barranc o en quina fossa. Alenaré sempre per tu, i espere que no em falte el teu record en este temps d'incerteses.

Era alt i espigat com un xiprer. Tinc el dia de la nostra boda enregistrat a foc dins de la meua memòria. Recorde la imponent presència de Narcís amb aquell impecable tratge obscur, les sabates lluentes i els seus cabells engominats. Ens estimàvem tant com tan gran era la nostra esperança d'una nova vida a Madrid. Hi arribàrem a finals dels anys vint. A Casarrubios ja no quedava ningú que cultivara la terra. El camp s'havia abandonat i estava completament erm. Quedar-se al poble era fam segura, misèria i mala vida. Des de les terres de Toledo, havíem marxat centenars de jornalers a la recerca d'oportunitats cap els poblats Sud de Madrid.

Part de la nostra vida llavors va consistir a buscar treball i ajudar la família de Narcís que havien pogut muntar una vaqueria a Carabanchel amb quatre exemplars de les muntanyes toledanes. Munyides les vaques i endreçat l'estable, Narcís enfilava tots els dies a les set del matí pel carrer del general Ricardos on pujava al tramvia, sempre en marxa, en direcció a la Porta de Toledo.

Un dia primaveral d'octubre, amb el meu Nalesiet de mesos i Victorieta, la meua menuda de tres anyets, al bracet de son pare, anàrem a escoltar l'home de qui tothom parlava i que aconseguiria l'alliberament definitiu dels pobres de la República: Manuel Azaña. Va ser un mitin

grandiós, una marea humana de la qual no hi havia forma d'escapar. A Carabanchel no s'havia conegut res igual. Va arrear a tots els dretans feixistes que ens havien estat ofegant eixos anys sense pietat. El discurs d'Azaña va encoratjar Narcís i el va transformar. Em besava una i altra vegada i em deia: —Floreta, este home és l'esperança de la República, este home ens farà lliures. Tantes coses passaren després...

Els dies d'hivern ens colpien amb dos boquetes per alimentar i molta feina a casa. Tot el que permetia la llet de la vaqueria no ens faltava però els diners sí. Narcís no sempre en portava i això feia les coses ben difícils. Estranyava tant la seua presència. La casa no s'escalfava ni amb el braser encés. Mai sabia per on parava. Ell em deia que tenia reunions del sindicat i que no podia faltar ara que les coses estaven a punt de canviar.

—Florentina, hui han vingut els de les Joventuts Comunistes a les fàbriques d'Arganzuela. -Em va contar, molt excitat, un dia fred de març-. Érem quasi cent els treballadors que esperàvem ser contractats per una jornada de descàrrega de travesses de tren. Allí no apareixia ningú i ja pensava tornar-me'n a la vaqueria amb Nicolassa i Víctor però m'hi vaig quedar. Ens parlàrem de la unificació, de la victòria del Front Popular i dels projectes de vida que ens esperarien per a tots nosaltres. Un món on l'educació, la cultura i el treball ens faria eixir de la situació que patíem i que ara era el moment de donar suport a les noves Joventuts Socialistes Unificades. Florita, m'hi he afiliat a l'agupació de Carabanchel. Hem de defendre el poc que hi ha; tinc esperança i crec en esta revolució!

Quan em contava això encara era més bell i poderós; els seus ulls negres llençaven espurnes d'energia. Les coses que succeïen, en canvi, eren d'allò més inquietants. Eixe mateix dia, un transportista de Toledo ens havia contat que la violència s'havia disparat a Almoradiel, que hi

havia morts i ferits entre els falangistes. Estos s'havien estat armant amb ajuda de la CEDA i va haver-hi un fort ajust de comptes.

—Narcís, no vull que t'emboliques; cada dia hi ha aldarulls a Madrid, revenges, assalts entre uns i altres, morts i desbanda i més morts quan arriben els guàrdies d'assalt. Tenim Victorita, Nalesiet i jo no sé què faria si a tu et passa alguna cosa...

No em va fer massa cas... quan al capvespre venia de Madrid, Narcís desapareixia i no tornava fins ben entrada la nit. Es reunien en casa d'un tal Bernat qui venia a esperar-lo. Sovint els sentia xiuxiuejar a la porta de casa i de vegades la conversa transgredia allò sindical; de vegades anaven més enllà i pujaven el to.

Els falangistes i escamots antifeixistes sembraven el terror pels carrers. I això era el principi d'una escalada cada cop més violenta des de la victòria del Front Popular .

La violència i el terror es replicaven amb més terror i més violència. Se sentien coses i vivíem successos molt dolents. Molt prop d'on estàvem, era al mes de juny, va ser assassinat d'un tret al cap el rector de l'església de Sant Sebastià Màrtir, el pare Hermógenes. Al poc de temps, un 12 de juliol, el cap de l'oposició del parlament, Calvo Sotelo, va ser assassinat i es va saber als pocs dies que l'alçament de militars era un fet. Tot era confusió d'una banda i de l'altra. Narcís estava més nerviós que de costum. Em va dir que no tinguera por, que la sublevació s'acabaria i que passarien per les armes tots els sediciosos. Mai sospitaria el que vindria després. El meu home s'enrolaria en les milícies socialistes vinculades al Regiment de Sapadors de Carabanchel que va armar el tinent coronel Carratalà, destacat antifeixista de la UMRA, un heroi per a tot el Madrid republicà.

Vaig veure com Narcís tornava content a casa amb un fusell a les mans i un portabales al cint. Deia que havia d'anar l'endemà amb els camarades a la caserna del Príncep Pius on sublevats guardaven milers de forrellats dels fusells sense els quals de res servien. Mal començaven amb armes incompletes, pensava jo per a mi.

Carabanchel bullia pels quatre costats. Jo no eixia de casa. Havia parit el meu tercer fill, Narciset i les comares que em venien a visitar em contaven fil per randa allò que el meu home no em deia. Xarraven sobre el que podria passar si Franco i Mola arribaven a Madrid i com a la capital s'havia instal·lat una guerra nocturna entre grups incontrolats de falangistes i escamots antifeixistes. Espaordia sentir de les seues boques com els oficials militars van trotejar-se i matar-se a la caserna dels Sapadors, quan Carratalà va armar les milícies com tothom volia.

Mai vaig saber si Narcís va viure directament el que estava passant: els incendis, les destruccions i els saquejos del Seminari dels Salesians, del convent de les Clarisses, de l'església de Sant Sebastià i l'escola de Santa Rita. Diuen que Atilià, l'alcalde socialista de Carabanchel i company ugetista de Narcís ajudà a salvar algunes germanes del convent que estaven a punt de ser passades per les armes. Jo estava convençuda que Narcís no hi participà perquè era company i amic d'Atilià. En canvi els dubtes del dia a dia no em deixaven dormir tranquil·la. Les venjances i ajustos de comptes eren continus. Tenia por, molta por, als *pacos*, a les *txeques*, a les visites nocturnes dels falangistes i a la desorganització que semblava haver entre els qui havien de fer front als seus excessos.

Després de reduir els sublevats de la caserna de la Muntanya i i armats de municions i fusells complets i muntats, Narcís marxà eixos tristos dies de juliol cap a Guadarrama, on la tropa havia perdut les posicions dels dies anteriors a l'Alt del Lleó. S'havia enrolat al batalló de milicians

socialistes, Primer de Maig. Pujà al front un dimecres i baixà dos dies després. La meua germana Primitiva havia vingut a casa a ajudar-me amb les criatures. Aquella nit estava amb mi quan tornà Narcís. Estava brut i podia com el fem de la vaqueria. Duia els pantalons esgarrats i venia sense la barretina. Les espardenyas havien perdut gran part de la seua utilitat i mostraven els seus dits sangonosos. No calien paraules... Ens va abraçar i besar a tots i va demanar menjar tot seguit. Va pujar Victorieta al braç mentre s'empassava amb voracitat les restes del *putxero* de la setmana.

El meu cunyat Mariano, em portava aquells dies les notícies de l'ABC i de la ràdio. Vaig saber de la desorganització del front i de la impossibilitat de reconquerir l'Alt del Lleó. Havien caigut molts camarades i així vaig deduir que Narcís no tornaria de la serra d'immediat. Aquella nit seria l'última que dormiria amb ell, perquè mai més tornaria del front.

La Passionària i Victòria Kent van pujar a donar *moral* a la tropa de Guadarrama. Jo m'imaginava que Narcís estaria allí, atrapat o pres, sense poder tornar. Per una banda tenia esperança i per l'altra una sensació fatal em gelava l'ànima... La xafogor de l'agost i l'horror dels trets nocturns m'ofegaven de dia i em colpien de nit. Els plors dels nens eren un bàlsam per a distraure la meua tortura. Eren la trinxera de la meua guerra. Mariano em contà que el front no avançava i que els rebels no baixaven de la serra però que tampoc abandonaven la plaça. De què ens servia als meus tres petits i a mi no tenir avanços si Narcís no tornava?

Haguérem d'abandonar Carabanchel evitant les embranzides feixistes als poblats del sudoest de Madrid: ens precintaren la humil casa del carrer del *Mediodía*. La vaqueria fou incautada i els animals confiscats.

Ens evacuàrem al carrer *Serrano* 26 on un matrimoni d'avançada edat ens acollí. Milers de persones fugien des del sud, des de Getafe, Parla i Leganés. Ens preparàvem per al pitjor: el setge de Madrid.

A *Serrano* em vaig sentir una mica més segura al principi, fins que vaig adonar-me que la seu del comitè central del Partit Comunista d'Espanya estava a tan sols uns metres d'allí. És per això que les sirenes no paraven i les bombes queien no massa lluny. El carrer començava a transformar-se. La gent pintava de negre els vidres de les finestres, es proveïa de ciris per a afrontar els talls de l'electricitat i també guardaven sacs de sorra a les escales per respondre a les bombes incendiàries dels avions alemanys i italians.

Un dia que estava netejant lenties van sonar les sirenes. Els amos de la casa baixaren al pati del costat on hi havia un soterrani. El porter feia negoci quan l'obria per als veïns del barri de Salamanca que podien pagar-lo. La resta havien d'enfilat i buscar a corre cuita les boques de metro de *Serrano* i *Velázquez*. Les coses anaren malament. L'amo de la casa no comptava mai amb nosaltres per al refugi privat. És per això que quan sonaven les sirenes, jo repetia el protocol: agafar Siset al braç i Nalesiet de la mà i dir a la petita Victòria que s'agafara de la meua falda. Aquell dia no cabia ningú més a la boca de *Serrano* i un guàrdia ens indicà que buscàrem refugi a *Goya*; hi vaig entrar de miracle. Havien caigut bombes molt prop d'allí, a *Colón* i al museu arqueològic. Vaig respirar quan vaig seure i em vaig arrecerar als graons d'una escala. —Victorita vine ací — vaig creure dirigir-me a la meua petita. Se m'eixia el cor del pit quan alenava després dels espentons i la fugida. Victorieta la meua filla no hi era. Vaig tornar sobre els meus passos però els guàrdies m'impediren d'eixir. Esglaida i impotent cridava el seu nom mentre els guàrdies em subjectaven i dos homes agafaven els dos fills menuts meus. La sirena va sonar al cap de vint minuts eterns.

Vaig eixir amb els xiquets com vaig poder. Es veia fum i foc al museu arqueològic, camions amb milicians que passaven molt depressa fent un soroll ensordidor amb els seus motors. Prop d'allí i entre una multitud que eixia de la boca de *Serrano*, un guàrdia brandia un cos petitet. —De qui és esta xiqueta? —Escridassava mentre l'ensenyava alçant-la amb els seus muscles poderosos. Em faltà veu per reclamar-la i braços per recuperar el miracle de la meua Victorieta, viva i estàlvia!

Va ser eixe dia que vaig plantejar-me d'eixir de Madrid. No podia suportar la idea de perdre algun dels meus fills. No, després de la desaparició de Narcís, ja res no m'haguera permés seguir i jo volia fer-ho, per ells i pel meu home.

Coneixia un company de Narcís de la UGT, Vicent Montejano. Ell havia sigut un dels que més havia inspirat la seua creença en un futur millor. Narcís em va dir que Vicent creia en la victòria. Que Espanya seria diferent després, que hi hauria treball per a tots i milloraria la vida de la gent amb la prosperitat econòmica. Era la llibertat plena!

Ja havien passat més de tres mesos des de la desaparició del pare dels meus fills. Ni Juntas de Defensa, ni Comités de barri... Ningú no en sabia res. No podia esperar massa; la meua germana també m'espentà a buscar una eixida segura per a les criatures.

Vicent estava conmogut per la desaparició de Narcís. —Han caigut molts al front Floreta. No podem fer res per ara. Més avant tal vegada... Buscar-lo o esbrinar què li ha pogut passar... No perdes l'esperança. Ara estan eixint moltes funcionàries cap a València. Però seleccionen gent sense càrregues familiars. Necessiten suport administratiu per al govern desplaçat allí. No és bon moment. Cal esperar. Ací conec els guàrdies que supervisen. No dubtes que quan òbriguen la mà t'inclouré

i podràs viatjar cap a la costa. Cal resistir Floreta. Vés pels matins al Comité de Dones, pots endur-ti les criatures, allí hi ha guarderia. Treballa cosint i fent roba per als soldats. Així no et faltarà menjar per als nens. Aguanta Floreta. No passaran.

I així van transcórrer quatre llargs mesos, esperant notícies del front que semblava sempre igual: no anava ni avant ni arrere. El que sí creixia era la meua desesperació pel demà dels meus infants. M'alçava a les sis, si és que m'havia gitat, i acudia a les set i mitja al carrer Sacramento, als tallers Vestals on feia abrics i barrets per al front. El pitjor eren les sirenes i els crits i els *pacos* pels carrers adjacents. Les companyes ja no eixíem d'allí, ja ens havíem acostumat: "agulla i mort" era un menú obligat contra el que ens vacunàrem. Si venien els avions feixistes totes cantàvem fort per espantar la por:

Madrid qué bien resiste / mamita mía, los bombardeos / con las bombas que tiran / los fascistones / se hacen las madrileñas, mamita mía / tirabuzones.

I jo no em feia tirabuixons, sinó que em feia un riu de plorar mentre el soroll dels avions em constrenyia l'ànima. En aquella espera, el taller va ser un oasi de solidaritat i de companyonia. Fins i tot hi va haver moments d'aldarull i de rialles. Un dia, la meua companya de taller, Adela, va passar-me un pamflet encarregat pel Comité de Dones. Era d'un famós metge de Madrid, el doctor Planelles.

—Què és això, Adela?—Volia que ho llegira.

—Però com vols que llija, si no porte les ulleres de llegir? El dia que les repartiren, no estava a l'escola —Vam riure totes dues.

En això vingueren la resta de companyes i una d'elles que sí que duia "ulleres" va començar a llegir: "*Consejos higiénicos para los soldados. Cómo y cuando ponerte la pomada antiveeeneérea*" Vocalitzava i arrossegava la *e* mentre agafava una verga imaginària i movia les

seues anques. Eixe dia ja no vaig plorar, vaig riure amb les companyes fins que es restablí “l’ordre”. Era estrany i divertit. Com podien els soldats gastar les pomades si no feien l’amor sinó la guerra? Com podien instruir-se i llegir si amb prou feines podien mantenir-se vius i dempeus? Eren les meues cabòries mentre clavava la vista a la paret d’enfront on hi havia un cartell amb el cap d’un soldat i un llibre al davant. No entenia si era temps de llegir, de combatre o de fugir... Pel moment, vam riure , i a gosades que riguérem!

Un matí de març aparegué Vicent al taller. La Delegació d’evacuació organitzava l’eixida de dones i xiquets feia setmanes. Podia aconseguir un salconduit per anar a la província d’Alacant. Era més segura que València on començava a haver problemes de saturació i d’abastiment. No era fàcil que una mare acompanyara als xiquets en tots els casos, però Vicent ho va aconseguir. El meu ensurt de veure’l allí va deixar pas a l’excitació de la partida que semblava imminent.

—Eixiràs en un tren especial cap a València i des d’allí vos traslladaran als pobles de la província d’Alacant que la Delegació d’Evacuació han escollits amb els Comitès locals de refugiats.

—Però com es diuen eixos pobles i quan eixirem?

—No sé els seus noms però eixireu dissabte a les 10 del matí des de l’estació d’ Atocha. No et preocupes, allí t’ajudaran en tot. Hi ha molta gent comboiada.

Un estrany neguit s’apoderà de mi els dos dies d’espera. La meua germana m’ajudà a preparar dos bolics, un de roba i un altre de queviures. No sabia com m’aclariria per pujar al tren amb tres criatures i dos fardells tan grans com ells. No teníem temps per a vigílies ni comiats. El futur era incert i no podíem veure més enllà del dia de hui i tal vegada el de demà. I eixe era el tren que havia de prendre sense més.

Dissabte em vaig acomiadar de les companyes del taller i de Primi i Mariano. Un camió carregat amb mitja dotzena de xiquets i tres dones i els seus respectius equipatges va parar davant dels tallers Vestals. Des d'allí ens portaren a l'estació. En arribar vam descarregar i un milicià ens va acompanyar a les andanes on una multitud de xiquets i xiquetes eren conduïts als vagons per milicianes i guàrdies d'assalt. Hi havia un ambient espés pels bafs de les locomotores i l'olor de carbó. Un silenci inusual era trencat pel soroll de les passes dels milicians i les rodetes dels carrets arrossegats pels mossos. La xicalla estava muda, aletargada malgrat els tímids raigs de llum que s'escolaven pel vidre de la coberta d'*Atocha*.

—Florentina Díaz Retama? —em va preguntar un guàrdia d'assalt, fusell al muscle, mentre m'ajudava amb els nens. Un milicià em va passar els fardells per la finestra i vam poder ubicar-nos en un compartiment de sis persones ocupat per tres adults i sis xiquets. Jo duia Siset al braç; Nalesiet, arrupit al costat i Victorieta ajocada entre els meus peus i els de l'únic home del compartiment. Un parell d'hores després de la partida, els xiquets començaren a despertar-se. Vaig haver de donar el pit al menut i deixar que Nalesi jugara amb el fardell perquè no molestara massa, mentre que Victorieta va entretindre's amb el maletí del senyor.

—Disculpe, ja es pot imaginar, serà un viatge llarg i són tan petits...

—No passa res, són menuts; ells són les víctimes de tot el que està passant. Que juguen!

—Em dic Joaquim, Joaquim Arderius i vosté?

—Flora, encantada, i els nens Narcís, Indalesi i Victòria . I vosté... Viatja sense nens?

—Bo -va riure- sense cap i amb tots; pertany al Socors Roig i hui viatge a València amb esta columna d'evacuats. Col·laborem en l'ajuda als

refugiats i ens fem càrrec de tot. Veig que té un salconduit cap a Pego, a Alacant.

—Ho diu ahí això? Què em pot dir d'aquell lloc? He perdut les ulleres, sap...

—No es preocupe. El front i les bombes no hi arriben i els comitès de refugiats funcionen bé. Estarà millor allí que en València on han començant les cartilles de racionament. A les ciutats, és pitjor.

—I què he de fer quan arribe a València?

—A València canviaran de tren. A l'estació, hi ha metges i infermeres si els necessiten. Els donaran alguna cosa per menjar i a poqueta nit els conduiran en un altre tren cap al sud. Crec que arriba fins a Oliva. Allí els esperaran el Comité de refugiats de Pego.

No entenia com després de tans dubtes, este senyor em donava tanta informació. Era un home de mitjana edat d'aspecte distingit i ben vestit. Em va sorprendre el seu front ample i quadrat, el nas aguilenc i les faccions molt dures que contrastaven amb l'amabilitat i dolçor de les seues paraules i amb les atencions que tenia amb tota la xicalla del compartiment.

En arribar a València, 7 hores després, s'acomiadà de tots, mentre un guàrdia i una miliciana, el saludaren puny en alt al crit de *company president* i se l'endugueren abans de parar el tren.

Un guàrdia prim i menut se m'acostà en baixar sense dir res, agafà els meus fardells i m'invità a seguir-lo.

—On anem guàrdia?

—Jo els acompanyaré. Tenen sort d'haver coincidit amb don Joaquim. M'ha dit que els ajudara en tot el possible.

El tren que eixí més tard de València anava parant i deixant xiquetes i xiquetes en molts pobles. Per la finestra sentia la frescor suau de la

costa amb aromes desconeguts fins aleshores per a mi. Els ocupants del compartiment van reduir-se a la meitat quan arribàrem a Gandia, tres hores més tard. Oliva va ser l'estació termini on esperàvem tres camions vells i atrotinats que s'ompliren davant l'atenta mirada dels hòmens que els conduïen. Un cotxe acompanyava el comboi, on una infermera i tres homes més miraven els salconduits i llegien una llibreta.

Estàvem tan cansats que l'arribada a Pego em va semblar un passeig. Em vaig despertar i els meus nens Nalesi i Victòria estaven baixant del camió; jo duia Narcís al bracet encara de manera miraculosa. De seguida vaig sentir dos dones acompanyades entre el grup de gent que ens esperava. —Jo vull el xiquet eixe de l'abric marró —mentre assenyalava a Indalesiet. —Jo em quede amb la moreneta del monyo rull —una altra dona assenyalava a la meua Victorieta. I així van anar amb estes dones mentre un home amb capell negre em cridava, apuntava i supervisava el salconduit com si emprara les meues pròpies “ulleres”:

—A vore, estes criatures se'n van amb Rosario Sendra i amb Bienvenida Alemany.

—La mare i el petitet aniran esta nit a l'Hospital del convent i demà acudiran a la Casa del Poble per a retrobar-se amb els seus xiquets i les famílies d'acollida. Que ja és molt tard! Tot clar?

No entenia massa bé el que deia aquell home però tot semblava correcte. Vaig creuar una mirada de gratitud infinita amb aquelles dos dones, que a partir d'aleshores serien les nodrisses dels meus fills. Aquella nit dormiria al convent com no ho feia en mesos.

Epíleg de l'autor a mode d'homenatge

La guerra civil espanyola va colpejar de manera terrible la història personal i col·lectiva de milions de persones. Esta senzilla narració vol ser un homenatge als morts, represaliats, exiliats i tots aquells que ho perderen quasi tot i hagueren de viure una nova tortura: la postguerra. Per a molta gent evacuada des de Madrid, els pobles de la Marina Alta van ser la taula de salvació, un refugi miraculós després de tanta crueldat. Allí van nàixer i créixer xiquets i xiquetes, i allí s'apedaçaren les vides trencades de moltes vídues enfilant la batalla per la subsistència.

El relat que us he presentat conté moltes de la històries personals arreplegades per mi dels testimonis de la meua mare, Victòria, i de la meua iaia Flora. No tot és real, ni tot són testimonis o successos precisos. Es tracta d'una recreació ficcionada sobre bases reals. Caldria haver fet moltes notes a peu de pàgina per aclarir punt per punt, explicar els successos històrics i personatges etc que podria fer més avant.

La meua iaia Flora i el meu oncle Narcís, el més petit, tornaren a València de seguida i retrobaren aquell guàrdia d'assalt que probablement els ajudà a l'estació del Nord. Victòria i Indaleci, ma mare i l'altre oncle, passaren uns anys més de la seua infantesa amb Rosario i Bienvenida, jugaren amb els seus fills i filles al passeig de Pego i pogueren tenir "unes ulleres de llegir" a les escoles Cervantes. Amb el temps van tenir una germaneta i un germanet nous, Ricardet i Carmen, gràcies al zel de Ricard, aquell guàrdia d'assalt que Flora conegué i retrobà a l'estació del Nord de València potser mesos després. La joventut d'aquells infants seria marcada pels temps de racionament i de pobresa. Però això serien figures d'un altre paner i donaria per a moltes narracions.

La major dels cinc germans, Victòria, va conèixer mon pare, Francesc un jove valencià de Benicalap, aprenent d'un taller de joieria al barri de Velluters. Es casaren i tornaren a Pego llargues temporades on residien en una modesta caseta de camp i on veuriem jugar i madurar els néts de Narcís: Francesc, qui vos escriu, i Mª Àngels. Continue molt vinculat amb la Marina Alta i en ella he tingut experiències personals úniques com treballar a l'Institut de Dénia o dur la corresponsalia de diaris de València. Residint a València i mogut per l'empenta de Baltasar Garzón per fer justícia amb les víctimes del franquisme, vaig investigar què havia passat amb el meu avi desaparegut. Amb visites als arxius dels pobles de la serra de Guadarrama, consultes al de Salamanca i al registre del cementeri de l'Almudena... vaig enllumenar i descobrir els detalls de la seua mort en combat i que les seues despulles mortals estarien en un fossar col·lectiu del cementeri de l'Almudena.

El millor homenatge que fem a Narcís, i a tots els caiguts per la llibertat, la justícia social i la República és proclamar i enorgullir-nos que no van anar al front per abandonar les famílies, perquè ni volien perdre la guerra, ni la vida. El seu sacrifici, malgrat la derrota, ha permés l'espera d'un nou temps de llibertat. I que tot i no haver-se fet justícia als herois caiguts, estem decidits ara a recuperar la seua memòria. I en això estem, 80 anys després. Els més joves han de saber que cal mantenir bé la flama de la democràcia i la llibertat que poden ser assetjades per les urpes del feixisme. Gràcies Pego per ser el far i el consol d'aquelles famílies humils que han sabut construir amb el temps un espai de llibertat com no s'havia conegut abans.

Josep Bernabeu-Mestre i Javier Bernabeu Sendra

“Conta’ns coses de la Guerra”, això era el que li solíem demanar a la besàvia Elvira en aquelles nits d’estiu, en les poques ocasions en què baixava a la casa de la mar on estíuejàvem. Ens agradava escoltar, amb innocència d’infant, les històries i les anècdotes que havia viscut en primera persona durant la Guerra Civil. Potser, més que allò que contava, el que veritablement ens meravellava era com ho contava.

Des de la perspectiva que aporta el temps transcorregut, aquells relats, condicionats sens dubte per la posició ideològica de la besàvia davant el conflicte, mostraven el drama que amagaven molts dels esdeveniments que es van succeir entre 1936 i 1939, però també algunes de les accions solidàries que sorgiren enmig de tanta desraó. Aquelles històries posaven de manifest que quan el món es plena d’odi i mort, quan sembla que tot és fosc, sempre hi romanen persones disposades a posar el seu granet d’arena per fer-hi més agradables les vides dels qui més sofreixen.

L’acollida dels refugiats que arribaren a Pego des del Madrid assetjat per les tropes colpistes, va ser una d’aquelles oportunitats per fer patent la solidaritat humana. A casa dels besavis Carlos i Elvira s’allotjà part de la família madrilenya Vega-San Román, en concret la senyora Pilar i els seus fills Samuel i Vicente. El fill major, Blas, va ser acollit en casa de Carlos “el Xurro”, i posteriorment acabaria contraent matrimoni amb la pegolina Remei Ferrandis, tot i que no va ser durant la Guerra quan es van conèixer sinó prou anys després, a través de curioses circumstàncies.

Corria l'any 1957, i l'avi Pepe Bernabeu ja feia algun temps que festejava amb la filla dels besavis Carlos i Elvira, el matrimoni que acollí a la família de Blas. El jove madrileny, malgrat la distància, havia mantingut durant tot aquell temps el contacte amb les amistats pegolines forjades durant la seua estada al poble. Aquell any Pepe estava capficat completament en activitats al voltant de la falla, i va sorgir la idea de nomenar un faller d'honor. I així fou com, per capritx del destí, un antic xiquet refugiat madrileny va acabar sent nomenat faller d'honor d'una falla pegolina. Aquells fets facilitaren la nouvinguda de Blas a Pego i la possibilitat de conèixer Remei, la seua dona.

Com a conseqüència d'aquella relació, però també com a mostra dels llaços que arribaren a establir-se entre els refugiats i les famílies que els refugiaren, quan arribaven festes, la besàvia Elvira solia rebre, com si fos un ritual, la visita de la senyora Pilar.

D'acord amb el testimoni de Remei Ferrandis, la seua sogra li contava que quan, finalitzada la Guerra, el cunyat de Pilar va anar a Pego a arreplegar-los i dur-los de nou a Madrid, ella estava tan agraïda a les famílies que l'havien acollida, que quan s'acomiadava els va dir *"ahorraría aunque fuese un céntimo diario para volver a verles"*. Afortunadament aquell propòsit es complí, no sabem si gràcies a l'estalvi diari d'una pesseta, i Pilar pogué tornar a veure moltes vegades més aquelles persones que tan especials havien esdevingut per a ella.

Aquelles paraules traslladaven molt més que l'agraïment formal. Mostraven l'impacte vital i emocional que per la senyora Pilar i els seus fills va representar la seua estada al Pego de la rereguarda, i l'hospitalitat amb què els varen rebre. Fins i tot, com també recordava Remei Ferrandis, l'enyorança per deixar enrere un temps difícil, però carregat també de records i experiències, algunes culinàries i gastronòmiques, com l'olla de putxero amb caragols de la besàvia Elvira, que acabà per seduir el paladar de la senyora Pilar. Perquè els valencians sempre hem tingut, i que siga per molts anys, eixe sentit

mediterrani de l'acolliment a taula; perquè on mengen cinc, en mengen sis, siga un veí del carrer o siga un refugiat de guerra.

Però la visita en festes de la família Vega-San Román no era l'única que rebia la besàvia Elvira i que estava relacionada, en certa manera, amb la Guerra Civil. La cosina de Xaló, que havia estat dama de companyia de la marquesa de Valero de Palma, dona de don Juan Torres Sala, era una altra de les visites quasi obligades durant alguns anys.

En plena Guerra, i amb no més de quatre anys de vida, l'àvia Elvira va ser mossegada pel gos del tio Juanito i com que l'animal era sospitós de patir la ràbia, van haver de dur-la a València per a ser vacunada i rebre un tractament que tenia una duració d'unes quantes setmanes. El besavi Carlos les va portar –a ella i a la besàvia Elvira- amb el carro fins a Gandia i des d'allí van poder agafar un mitjà de transport per arribar fins a València.

El relat que feia la besàvia Elvira d'aquell viatge encara transmetia l'angoixa que varen viure, accentuada per la preocupació dels efectes de la mossegada i la necessitat de consultar el més aviat possible als metges de València. Però també per les dificultats que tingueren per passar alguns dels controls presents als camins i carreteres, ja que no disposaven del corresponent salconduit.

Durant el temps que es va prolongar la teràpia antiràbica, les dues Elvires, mare i filla, besàvia i avia, s'allotjaren a la casa dels Torres-Sala a València, gràcies a la intermediació de la cosina de Xaló, dama de companyia de la marquesa. L'amfitrió de la casa, que estava amagat pel risc de ser detingut, atès el seu compromís polític amb el que representaven les forces colpistes, solia sortir a un terrat per a prendre una mica de sol. Moltes vegades era acompanyat en aquells moments d'esplai relatiu per l'àvia Elvira, que aprofitava també per prendre el sol i jugar amb ell.

A la por que provocaven els registres que de tant en tant es produïen a casa dels Torres-Sala i que amb certa angoixa recordava la besàvia

Elvira, es sumaven els bombardejos que sofria València per part dels avions feixistes italians que tenien la base militar a Mallorca. En més d'una ocasió, mentre creuaven el pont del Real per tal d'anar a l'edifici de l'Institut Provincial d'Higiene on aplicaven el tractament antiràbic a l'àvia Elvira, van ser sorpreses per les sirenes antiaèries que anunciaven l'arribada dels avions feixistes. Apressadament havien de tornar enrere i buscar el refugi de la Plaça de Tetuan, per esperar amagades que passaren aquells avions que sembraven mort i destrucció per tot el Cap-i-Casal.

Un dels dies que estaven aplicant-li el tractament a l'àvia Elvira, començaren a sonar les sirenes que anunciaven la imminència dels bombardejos, i es va produir una de les anècdotes que la besàvia Elvira més ens repetia. Com que l'alarma es va produir en mig de la cura, ella no va poder evitar encomanar-se al Santíssim Ecce-Homo i demanar-li que pogueren acabar i córrer a refugiar-se. El metge que estava atenent-les li va dir que no passava res, però que evitara això de resar davant d'altres persones. A la València de la rereguarda, el temor als quintacolumnistes feia que qualsevol actitud mínimament sospitosa poguera acabar en detenció.

Les històries de la gent que, com va passar amb don Juan Torres Sala, va haver de viure amagada durant la Guerra i la postguerra, eren molt freqüents. En el mateix relat de la besàvia Elvira estava molt present el cas del seu pare, qui va haver d'anar canviant regularment d'amagatall, tot el temps que va durar la Guerra. Així com el que va patir el besavi Juan Bernabeu, qui després de sortir del Reformatori d'Adults d'Alacant, on havia estat reclòs acusat de donar suport al cop militar de juliol de 1936, va haver d'amargar-se. Al Reformatori, el besavi Juan va coincidir, entre altres, amb don Juan Torres Sala i va poder sortir gràcies a les gestions d'un familiar que era guàrdia d'assalt. Malauradament els favors no sempre poden ser compensats, i quan temps després eixe familiar va ser detingut per les autoritats franquistes, la intercessió de don Juan no pogué evitar-la.

L'opció d'amagar-se per evitar la mort va ser també la que li va oferir el besavi Carlos Mestre Pastor, conegut com "Caldetes", al metge titular de Pego Jaime Sirera Català, qui va ser assassinat pels milicians republicans el 31 d'agost de 1936 a la partida dels Corralles, en el terme de Benissili. El xicotet terrat al qual donava eixida la cambra de la casa dels besavis Carlos i Elvira, fitava amb la del metge Sirera i no resultava complicat passar amb un bot al seu terrat. Només havia d'empènyer la porta, ja que el passador no estava posat. Així, la comunicació entre les dos cases era molt accessible.

Els seus assassins havien anat a buscar-lo amb l'excusa que havia d'atendre un malalt. Ell hi va accedir confiadament, convençut com estava de que la seua vida no corria perill, que no havia fet res roí. No havia comés cap delictes i era molt complicat arribar a sospitar que el fet de mantenir determinades idees o posicionar-se políticament podia tenir un cost tan alt, com el que acabà tenint per a ell. Però tot açò, en certa manera, ja ho havia intuït el besavi Carlos i per això li va demanar fermament que si algun dia anaven a buscar-lo, no dubtara ni un moment a amagar-se a casa seua, accedint a través del terrat. No fer cas a aquella recomanació va tindre un cost molt alt per al metge Sirera.

No era l'única història amb final trist que ens contava el besavi Carlos "Caldetes" sobre els temps de guerra. En una altra ocasió es trobava ell treballant a la terra d'arròs, en companyia d'un amic seu. Des de lluny l'amic va veure arribar els milicians republicans i va soltar aquelles premonitòries paraules que el besavi havia de recordar tota la vida: "Carlos, a per tu o a per mi vénen". En arribar-hi els milicians s'emportaren l'amic amb ells, i mai més el va tornar a veure. A per tu o a per mi...; la fortuna de no haver estat ell, però la tristesa de perdre l'amic, acusat de qui sap què i executat qui sap on.

La sensació d'inseguretat i de recelar els uns dels altres, que caracteritzaven la convivència dels anys de la Guerra, estaven molt presents en els records que va compartir amb els seus néts la besàvia

Elvira. Allò que contava mostrava, com passa amb tots els conflictes civils, fins on poden arribar el despropòsit i la manca d'humanitat. Una situació que es va prolongar durant la postguerra i que es va veure agreujada per la repressió que va imposar el règim franquista.

Per evitar que tot això torne a passar, és convenient contar coses de la Guerra Civil, que ajuden a entendre com es va viure aquell episodi, però també a construir entre tots un relat objectiu del que va passar i de quines foren les causes que provocaren el colp d'Estat, el final de la Segona República i l'inici de una llarga dictadura.

Ara, quan contemplem amb vergonya els vaixells a la deriva enmig de la Mediterrània, plens de refugiats, o quan observem no sense certa por les proves de noves bombes i armes de destrucció massiva, no podem evitar recordar aquelles nits d'estiu en que demanàvem a la besàvia que ens contara coses de la guerra, convençuts com estàvem de que aquelles històries mai més es repetirien. Per desgràcia, estàvem profundament equivocats.

Fernando Sendra i Irene Sendra

En esclatar la Guerra Civil, veient el frare franciscà fra Pacífic Sendra Oltra la seua vida amenaçada pel bàndol republicà, va passar quasi un any d'amagatall en amagatall per les llunyanes terres de Castelló fins que el dia 1 de juny de 1937, als 41 anys, va anar a refugiar-se a Pego.

El trajecte va ser llarg i molt dur, venia des del convent franciscà de Sogorb, però l'esgotament i la inquietud de saber-se en perill es van tornar alegria quan va arribar a la llar que abans fou la residència familiar dels pares Vicent Sendra Garcia i Remedios Oltra Sendra i dels set germans i que, en eixe moment, era la casa on vivia el seu germà Domingo.

—Ai, germà!...Quin goig veure't per fi, ens pensàvem que no arribaries mai! Ha passat tant de temps... quasi no et reconec així vestit, sense l'hàbit marró, tan flac i desmillorat...però viu! —plorava Domingo mentre l'abraçava.

—Sí Domingo, ha sigut un viatge llarg i ple de tensió. Però encara que ara estiga ací a casa, hem d'anar amb molta cura per tal de no alçar sospites.

—Benvingut tio Carlos!

—Domingo!, Fernando!, els meus estimats nebots, com heu crescut!

Domingo era vidu des del mes de gener de 1936 i vivia amb els seus dos fills a la casa que a hores d'ara continua sent de membres de la mateixa nissaga. La seua muller Rosario va morir a conseqüència d'un brot de còlera que causà una gran mortaldat de persones en el poble entre finals de l'any 1935 i l'inici de 1936.

La família Sendra Oltra la formava una extensa parentela molt unida i solidària, i de seguida, degut al canvi en la situació personal de Domingo, les germanes i les nebodes més grans, Domingo era el quart i el frare el menut, es feren càrrec del pare i dels dos fills, Domingo i Fernando.

Les germanes eren Remedios, Maria Rosa i Consuelo i algunes de les filles més fadrines de les anteriors eren Consuelo, dues Carmen, Maria i Emilia. La proximitat dels habitatges de totes elles facilitava la tasca perquè vivien al carrer Mar i els voltants, ben a prop d'on estava i encara està situada la casa número 6 al carrer Mestre Berenguer.

El tio Domingo i els fills feien vida i pernoctaven en torns successius a les cases de les anteriors, però no per això descuraren sa casa; allí anaven a diari per tancar i traure el carro i l'animal a la quadra a més de tindre cura de l'aviram domèstic, i per suposat a fer vida normal a temporades quan els venia de gust.

Així doncs, algunes components de la família van fer-se càrrec de la intendència de la casa del germà i tio i dels nebots i cosins. Per la situació de viudetat del germà, que era habitual i ben coneguda per tots els veïns, no fou gens problemàtic el fet sobrevingut perquè també assumiren la tasca de cuidar del nou hoste de la casa: el tio frare. Per tant, esta nova incorporació no provocà cap canvi ni gens de sospita, quan ja Carlos (Pacífic) hi era reclòs a la casa.

Domingo i sobretot el fill menut, Fernando (mon pare que aleshores tenia 15 anys), continuaven anant tots el dies per fer les tasques abans esmentades i per suposat, per dur-li el menjar al tio amb la roba o muda junt el necessari per a la higiene personal i tot el que fóra menester. A Fernando li encantava donar menjar a les gallines i coloms i adorava l'acte de cuidar de l'haca blanca, la recordada i enyorada haca blanca, un animal fort, robust, valent, lleial i de gran noblesa a la qual, durant anys, la família va mencionar amb delectança inclús anys després de la seua mort als inicis de la dècada de 1950.

—Xe, si que hem fet una bona amuntonà de fem esta temporada tio Carlos, el pare estarà content per tirar-lo a l'hortalissa! Li he aconseguit dos llibres més...em contarà alguna que altra història de quan estava a Palestina amb les missions franciscanes? He portat també un mapa perquè em mostre els llocs que va visitar.

—Clar que sí, nebot meu, però recorda que hem de parlar baixet i que no pots contar a ningú fora de la família que estic ací amagat.

—No es preocupe tio, que no dic res a ningú. Vinga ja!, conte'm més aventures...

Per fer-li la vida i l'estança menys angoixant i alhora més passable, Carlos disposava d'un xicotet aparell de ràdio, per mitjà del qual seguia atentament les vicissituds del curs de la cruel guerra. Llegia els llibres i la premsa que li portava el nebot d'on podia traure'ls i va escriure, a banda de sermons i anotacions pròpies de la seua professió, una llibreta completa de poesies d'alta qualitat literària, llibreta que a hores d'ara resta dipositada a la Curia Provincial dels frares franciscans al seu convent de València.

Compartint i alternant les activitats de lectura, escriptura i altres merament intel·lectuals, el tio frare es dedicava sobre tot a tindre cura de les gallines, del galliner i del colomer, amb la periòdica neteja i recollida de la gallinassa i colomina; de la quadra de l'haca amb la renovació dels eixuts del llit de l'animal fet de palla d'arròs que portaven en el carro l'avi Domingo i els fills del paller de l'era de la caseta de la marjal, construïda l'any 1929 i lloc sovint de reunió de la parentela, una volta batut l'arròs i separat el gra de la palla, perquè el germà l'escampara quan corresponia; així com traure el fem abans de renovar l'eixut, fem que barrejava amb una porció de la colomina i la gallinassa, i deixar-lo després en un muntó llest perquè se l'endugueren amb el carro al matí següent per tal d'adobar els camps de cultiu familiars.

Ja s'ha comentat que eixa casa fou la casa familiar del frare, però per si de cas se n'havia oblidat durant els anys de seminarista a Benissa i

Gilet, de sacerdot a Terra Santa o Palestina -que era el nom que tenia en eixos anys d'estada del pare Pacífic, 1921-1927, quan era un protectorat anglès- i a Sogorb, ara va tindre temps per redescobrir-ne tots els indrets, els quals va deixar tan nets i ordenats com mai no ho havien estat, en paraules del meu avi Domingo *-més neta que una patena-*, ja que al seu natural treballador s'unia la necessitat d'ocupar el dia a dia que en una situació de reclusió obligatòria són molt més que llargs un dia sí i l'altre també.

Encara que com atenuant, a una persona com ell, amb tanta riquesa intel·lectual, creativitat i vida interior, que estava relativament avesada a la soledat i al retir físic del convent se li podia fer més suportable que a altres, així i tot, és clar que no és el mateix estar reclòs i amagat per necessitat que estar-ho per gust i a estones sense perdre la llibertat.

El pare Pacífic era professor d'anglès, d'italià i de literatura i gramàtica espanyola en els diversos col·legis i escoles dels franciscans: Benissa, Ontinyent, Cocentaina, Gilet..., a més d'esdevenir més avant mestre de coristes i novicis i, per tant, professor de Teologia i d'altres matèries dels futurs frares consagrats amb l'orde sacerdotal.

Dins de l'orde franciscana va exercir diverses responsabilitats i càrrecs com guardià i definidor provincial fins assumir el de Ministre Provincial de la província franciscana de València, que abasta també els convents de les comunitats autònomes d'Aragó i de les Illes Balears junt la Custòdia de l'Argentina, en dos períodes consecutius, el trienni de 1961-1964 i el de 1964-1967. Després va tornar a ser definidor, guardià del convent de Xelva, ara tancat, i es va retirar per motius de salut al convent de València on va expirar el dia 26 de febrer de 1978, la mateixa data del seu 82 aniversari.

Suposem que el fet que el frare estiguera refugiat a casa del germà fins el final de la Guerra Civil, l'1 d'abril de 1939, seria un fet conegut

per molta gent, i més pel veïnat proper, no direm, a la fi, que fora *vox populi*, però sí que quasi dos anys són difícils d'amagar, però que tant pel tarannà com per la bonhomia de la família fou un aval perquè no patiren cap entrebanc i molt menys cap denúncia.

Però també cal ressaltar que ni per part del frare, ni de cap altre membre de la nombrosa parentela es va parlar ni posar de manifest, a la vista del desenllaç de la guerra i de la cruel, llarga i venjativa postguerra, la condició de víctima ni per suposat vanar-se d'eixa particularitat, molt profitosa i rendible durant la dictadura franquista, sobre tot en els seus primers anys, quan els efectes i conseqüències n'eren més vius, dramàtics i recents. Circumstància, que tot s'ha de dir, molts varen adduir per poder i voler beneficiar-se i al temps aprofitar-se'n, com és ben sabut i conegut al poble.

AMARGA VICTÒRIA

Alfred Sala Duran

Els ulls se li omplien de llàgrimes, inclús la tercera vegada que llig el breu poema que el seu cunyat Alfredo, li havia dedicat, destinat i escrit al revers d'una fotografia en blanc i negre, on apareix ell vestit de militar, a qui era la seua núvia, Maria, germana de Ramon. Tots dos, Ramon i Maria, fills del "ti Maurí", aquell homenet, poeta autodidacta, xerraire i encisador que, entre d'altres, compon la famosa cançó que es canta a Pego quan fan l'aurora, en la celebració d'algun sant o del seu patró, l'Ecce Homo.

Ramon es guarda el sobret descolorit, tacat i corcat per l'arna, a la butxaca de la jaqueta grisa americana que duu sempre posada. Dins té guardada la imatge que acaba de trobar amb les paraules que li dedicà Alfredo a la seua germana. Tanca la porta i roda la clau del pany, aquesta vesprada té una mica de pressa per portar a la germana la troballa que ha fet dins d'un vell llibre de comptabilitat que tenia oblidat en una prestatgeria. És fadrí, comptable i fotògraf professional i viu tot sol en una casa petita i estreta, la qual fa cantonada entre el carrer sant Joan i el carrer Picadora, adquirida per herència dels seus pares. Tot i que és menuda -no arriba a tenir més de 45 metres quadrats- hi vivien abans cinc persones.

Fa calitja i només eixir es llava la cara a la font del Poll que hi ha al cantó del seu domicili. Quan arriba a la confluència del carrer Patinete es troba amb el seu veí Lluís. Aquest li pregunta on va tan accelerat i Ramon, el mira, i un plor, de nou, sorgeix dels seus ulls i li regalima

galtes avall. Està emocionat, sempre ha sigut molt sentimental i de llàgrima fàcil, però no sap si contar-li-ho al veí. Es lleva les ulleres de pasta i es torca la cara amb la mà. A la fi, prement el sobret entre els dits, el trau, davant de la mirada contemplativa del ti Lluís. Dalt de tot, l'autor gosà posar-li un títol. Ell, li'l tradueix en valencià, doncs està escrit en castellà, amb una lletra recargolada i descolorida:

PASSAR FAM

Ecurades les butxaques,
en estranya contrada,
amb l'ànima presa
i arronsant els muscles,
així estic jo sense tu, Maria.
Privat de fills i parella,
amb amics de retruc,
els polítics trenquen
les seues regles de joc.

Alfredo

Lluís sap de què parla, ell va passar la guerra civil com a militar, va ser comissari en guerra del bàndol republicà, per voluntat pròpia. Mantenia la doble nacionalitat, l'espanyola i l'algeriana, doncs els pares, de Pedreguer, emigraren a l'Algèria quan ell i les seues germanes encara no havien nascut. Qualsevol acció, fet o anècdota que li recorde aquest període de penalitats, destrucció i barbaritats on ell participà, li afecten negativament l'ànima i el corprenen. I per això, després d'escoltar Ramon llegint la curta poesia que el cunyat Alfredo li dedicà a la seua núvia Maria, quan estaven en guerra, primer es queda callat

i, a continuació, el convida a seure en una cadira de boga al portal de sa casa i l'encoratja perquè li conte on l'ha trobada i què li va passar.

—Ramon, on has trobat això? És del teu cunyat? Què li va passar?

Ramon no sap si contar-li-ho, perquè són fets personals, íntims, que van ocórrer fa molts anys i que li han recontat ja més de cent vegades, però no per això són falses llegendes i, aleshores, es decideix a confessar les vivències del cunyat Alfredo. Necessita compartir-ho amb algú que no siguen els de sempre, ha passat molt de temps i no té por de represàlies, és juliol de 1961. I Ramon es buida per dintre, les paraules contingudes li brollen i aboca l'angúnia transmesa pels seus familiars més pròxims que li queden, al seu veí de confiança, Lluís.

—Jo no vaig anar a la guerra, perquè era molt jove, sols tenia quinze anys. Però el meu cunyat Alfredo va sofrir molt durant la guerra civil... Quan va fer els vint-i-un anys de quinta va patir, pràcticament, dos anys de servei militar entre Zamora i Salamanca, absent de casa, sols va vindre quatre vegades de permís en vint-i-quatre mesos i això que era orfe de pare, sense poder aportar cap jornal ni suport moral, a sa mare, al seu germà Carlos, "l'Escolà" i a les dues germanes, Maria i Pepica, molt joves encara, les quals s'havien de guanyar la vida llavant roba, cosint i fent encàrrecs per a la gent rica del poble.

Amb vint-i-tres anys, li donen la carta blanca, queda lliure i el llicencien, però no definitivament, ja que passava a la reserva fins els quaranta; tanmateix, quan acabà de fer-ne els vint-i-nou i amb ganes de casar-se, fan una crida, una lleva de mossos, una mobilització militar forçosa, imposada per l'esclat de la guerra on tenies una disjuntiva terrible: o acudies a la invocació a les armes o eres perseguit per desertor. Aleshores es convertí, de nou i a desgrat, en un recluta obligat sense opció. La República mobilitzà, aproximadament, 1,7 milions de reclutes en 28 reemplaçaments i Franco 1,2 milions en 15. Una autèntica barbaritat de vides humanes a la seua disposició.

El govern de la República s'havia traslladat de Madrid a València des de novembre de 1936 a octubre de 1937. La ciutat bullia d'espies nacionals i internacionals que dificultaven el funcionament de la República. Aquesta necessitava hòmens i a ell li tocà vestir-se, una altra vegada, de militar i anar al quarter de sapadors de Paterna i servir a la pàtria, al govern legítim. Alfredo sabia fer quasi de tot: havia esdevingut llaurador, forner, obrer i pintor; aleshores, allí, exercia de pintor i d'intendència, perquè sabia molt bé llegir, escriure i fer comptes, cosa que d'altres companys reclutes no sabien de lletra. La majoria, en aquella època, eren uns autèntics analfabets. Però, a les acaballes d'agost de 1937 i veient els del Front Popular, la República, que els del bàndol nacional s'acostaven des de Madrid i pel sud-oest, deixarà de subministrar queviures, roba i tot allò que conformava les necessitats bàsiques a la tropa i serà enviat a Benimàmet a fer trinxeres i a reforçar les defenses de la rereguarda a les rodalies de València.

Resultava un comentari reiterat a la seua caserna de Paterna, una fal·lera repetida entre els reclutes més vells, la proesa insuperable del sergent Carlos Fabra Marín a les acaballes del juliol del 1936, on va sufocar la rebel·lió d'alguns exaltats contra la República i va detenir els militars revoltats, la qual cosa va precipitar l'assalt als quarters de l'Alameda dies després, per detenir una revolta directa contra el govern de Manuel Azaña. Tot i que hi van haver trets i morts d'ambdós bàndols, es convertí en un autèntic mite del personal militar de la zona. Però això, al meu cunyat Alfredo no li importava, tot i que estaven a la rereguarda, aquella guerra no anava amb ell, no volia lluitar de part de ningú ni contra ningú. No volia perdre la vida per cap militar que no coneixia ni per cap ideal de cap bàndol. Ell desitjava casar-se i tenir fills amb la seua núvia Maria. Mai havia cridat la dita per alçar l'ànim i la moral que deien els franquistes «Per Déu i per la Pàtria», ni la consigna que aclamaven els del Front Popular «Per la defensa democràtica del parlament i la revolució social». Mai havia conegut cap enemic,

mai havia conegut l'odi ni l'esperit de venjança. Era un escèptic de la guerra, un pacifista empedreït, pensava que sempre guanyava la mateixa: la mort, la injustícia, la misèria, la calamitat.

Les nits d'agost del 37 esdevenien insuportables. La calor feixuga i enganxosa, els mosquits, la fam, els polls i l'arna, feien estralls en tots però, sobretot, s'acarnissava entre la població més jove recluta i inexperta. Aquests joves insurrectes no estaven acostumats a la disciplina militar fèrria implantada. Hi havia baralles, discussions a tot arreu i a tot hora, inclús a altes hores de la matinada, pel menjar, escàs i moltes vegades enllaunat, per robatoris de peces de roba o per falses acusacions. Una nit, el meu cunyat, tingué un esgarriós malson. Es veié a ell mateix dins d'un forat profund i, amb el fusell disparava trets, a tort i a dret, a milers de cucs gegantins, els quals eren abocats, al seu damunt, per soldats del bàndol contrari, fins que quedava negat per tan fastigosa plaga i de la qual no en podia fugir, tot i que Maria, des de dalt estant, li allargava la mà perquè eixirà d'aquella trampa; malgrat tot, no ho aconseguia. Mentre, de fons, escoltava l'esclat de bombes al seu voltant, i tot s'omplia de sang, de foc, de fum. Després d'aquesta terrible opressió, cap vetllada posterior arribà a conciliar el son.

Eren aquelles unes jornades interminables i cansades. Cavaven fosses per a fer trinxeres per la zona de Benimàmet, sota un sol que torturava i sense treva, els més aguerrits i agosarats. Les notícies de la fi de la guerra i del front els arribaven confoses i, al remat, això encara torturava més, inevitablement, la moral de la tropa. Mentre feien un descans per fumar-se una cigarreta sota un enorme garrofer, en silenci medità, reflexionà, i arribà a la simple conclusió que ell era pacífic, calmós, parsimoniós, mai havia mort una mosca i no estava disposat a malbaratar la seua vida i a trencar les seues regles de joc: no volia assassinar ningú ni que ningú el matara. I a les cinc de la matinada

d'eixe mateix dia s'alçà, es vestí, es posà les botes, agafà el fusell i un revòlver que tenia penjat del ferro de la llitera i isqué cap a fora del quarter, en companyia dels seus companys de regiment. Sospitava que els enviaven al front. En un descuit de la tropa i amb l'excusa d'anar a fer de ventre, s'escapà quan estaven a l'alçada dels afores de Manises. Quan arribà a Torrent començava a fer-se de dia. Aquella nit anterior havia decidit escapar-se cap a casa, cap a Pego. Per tenir una excusa, si l'aturaven en qualsevol control, es posà pedres dins de les botes per fer-se malbé els peus i així poder dir que tornava a casa de baixa.

No volgué tornar per la costa. Sabia que la zona dels arrossars de Sueca i Cullera estava més controlada i desprotegida de vegetació, tot i que la coneixia millor, doncs havia anat alguna que altra vegada per segar-hi l'arròs. A més a més, l'orografia d'aquell terreny era molt més plana i seria més fàcil de detectar. Inundat d'aigua, no podria amagar-se en cas de necessitat. Caminaria de nit i s'amagaria de dia. Soterrà el fusell i el revòlver baix un monticle de pedres, entre Alaquàs i Torrent. Tenia els peus en sang i se'ls hagué d'enrotllar amb trossos de tela de les mànigues de la seua camisa. Les botes estaven trencades i ja no li servien de res. A penes portava menjar en el farcell. Al sac que portava a l'esquena duia dos bocins de pa, un tros de formatge, quatre figues seques, dues sardines amb saladura i una cantimplora d'aigua.

Dormia de dia i avançava de nit per no ser vist. Si l'hagueren agafat hauria sigut empresonat i ben segur li hagueren fet un consell de guerra i l'haurien afusellat sense contemplacions. Quan se li acabaren els pocs queviures que portava al damunt, s'alimentà, durant el trajecte de sis dies que tardà d'arribar a Pego, de garrofes, d'ametlles, de raïm i de tot el que va pillar pel camp en aquells dies de les acaballes del mes d'agost, on començava, afortunadament per a ell, la verema. Recordà el periple, com un infinit, laberíntic i autèntic calvari, com una veritable prova "matapersones": perquè hi havia poca lluna, perquè no tenia un mapa

per orientar-se i poques vegades havia eixit del poble de Pego, perquè no coneixia la zona per on es movia, perquè no tenia quasi aliments ni aigua i bevia de pous, rius o séquies que trobava al seu pas, perquè tenia por de ser descobert i assassinat per un tret perdut i perquè, sobretot, els peus, que suportaven el seu pes i li permetien que avancés, els tenia malsans. Tenia pànic, dèria de no arribar a la seua destinació final. Sort que va fugir per l'interior, per Alginet, Guadassuar, Alberic, La Pobla Llarga, Sant Joan d'Ènova, Rafelguaraf, Barxeta, Benirredrà, Beniarjó, La Font d'en Carròs, Oliva i Pego. Anys després va saber que si hagués anat per la costa, ben segur, l'hagueren enxampat.

Quan arribà a Pego, al sisé dia de caminar agònicament, per sendes plenes de pedres, de punxes, d'insectes, de perill de ser descobert i pràcticament sense dormir, sempre alerta, les forces eren minses i quasi l'abandonaven. Els peus els tenia en carn viva, infectats, desfets i enrotllats en parracs de cotó. Encara era nit fosca quan puja pel desert carrer Ravalet, a les tres de la matinada del primer dia de setembre de 1937. A sa casa, evidentment, no l'esperaven i l'espant de sa mare quan trucà a la porta fou enorme. Completament demacrat i deshidratat per l'esforç dels darrers dies, obligà sa mare i la resta de la seua família a guardar silenci mentre li llavaven i curaven els peus, que els tenia com un Sant Crist.

Les primeres jornades les passà en un racó, arraulit i arrecerat darrere d'unes andròmines, un bagul i unes cadires velles de boga que hi havia a la pallissa, però pel temor de ser descobert, al cinquè dia de repòs i ja més recuperat, pensà que hi havia d'improvisar un amagatall que li serviria de resguard la resta de tots els dies de la guerra que quedaven. Sabia que vindrien per ell, a cercar-lo i a emportar-se'l. Es construí, amb dos taulons de fusta reciclats i quatre rajoles, una espècie de fals barandat, una petita bastida dintre de la gola d'una gran xemeneia que hi havia a la cambra, on no pujava mai ningú. Un habitacle de, nogensmenys, un metre i mig quadrat i escaig, on romandrà tots els

dies, durant quasi dos anys de la seua vida que quedaven perquè s'acabés la maleïda guerra civil. Començà un nou calvari, una vida exageradament tranquil·la, silenciosa, però ben plena de sutja i d'una calma tensa pel temor a ser trobat i la incertesa del seu futur imminent.

—Però, Ramon, i no el van descobrir, no el van pillar?

—No, i això que van aparèixer en diverses ocasions soldats republicans, i van irrompre a sa casa agents del Servei d'Intel·ligència Militar de València en qualsevol moment del dia o de la nit i mai el descobriren o no volgueren descobrir-lo. Tot això perquè sospitaven que havia tornat a casa i perquè els guàrdies d'assalt abundaven per tot arreu, igual que espies i delators. Sa mare, quan anava a portar el pa o les coques en llanda a l'únic forn que romania obert a Pego, les veïnes sempre li feien incís i li retreien: «Collons Maria, si que mengeu tu i les teues filles, mengeu més que una revolta de riu». Ella reia indiferent i es feia la desganada. Més d'una vegada fou amenaçada per aquests agents d'emportar-se-la si no els deia on estava el fill, si era viu o mort, si estava amagat dintre o fora del poble. Conscient del perill que corria no podia descobrir-lo i, mentre aguantava l'embat dels constants interrogatoris i pressions, coratjosa, s'arriscava a contestar que se l'emportaren a ella, de segur que la retornarien, perquè tenia molta fam i tan mal geni que no la suportarien, ni a l'exèrcit ni a la presó.

—Com aguantava la teua germana Maria l'absència del seu promés?

Ho duia molt malament, saps? Era, i és, molt patidora. Ningú sabia res d'ell i pensava que li havien pegat un tret o, simplement, fet desaparèixer. Sols va venir a Pego, en temps de guerra, una setmana de permís. Un amic i ell, com que eren tan bromistes, encara van tenir temps de gastar-los una broma a les seues respectives núvies. Les van convidar a sopar i, d'amagat, van xafar corfes d'ous i les convertiren en polsim i ho posaren amb dissimulació, dins del menjar. Hi havia la creença popular que aquesta apòzema feia tirar-se pets, eixien gasos a

raig, a borbolls, a la persona que ho ingeria. No sé si resultà al cent per cent del cert i efectiu aquest remei, els dos hòmens es rigueren prou, però les dues xiques agafaren un bon mal de panxa. La meua germana Maria feia moltes visites a la seua sogra, per tal de preguntar pel nuvi. I aquesta li contestava que no sabia res del fill des de feia molts mesos.

—Què? Què no sabia res del seu fill? Tot i tenir-lo dins de casa, no li va dir res a la que anava per nora? I va poder aguantar el secret fins temps després d'acabada la contesa?

—Cert. Maria no sabia que el seu estimat feia mesos que restava arrupit en un forat dissimulat, dintre de la xemeneia i que ell podia mirar-la. Quan restava amagat dintre del fals barandat, a la gola de la fumera, algunes vegades baixava en silenci, descalç, les escales que conduïen des del cau de la cambra fins un replanell que hi havia al primer pis. No podia ni imaginar-ho, però Alfredo si que podia veure a la que seria la seua dona, a través del clivell o esquerdada d'una cortineta verda de vellut, que separava el primer pis i el menjador de la planta baixa de la casa on habitava, quan rebia la visita de la seua futura muller. Sols uns quatre o cinc metres els separaven. El desig d'abraçar-la, de besar-la i d'alçar-la en l'aire, resultava infinit. Precisament això és el que el va ajudar a aguantar d'amagat, quasi vint mesos, encongit en aquell espai vital claustrofòbic.

—I, quan va eixir del cau, quan s'acabà el seu calvari particular? Com ho va fer?

—Això fa una mica de gràcia i resulta incomprendible i contradictori alhora. Quasi un mes després del final de la guerra, quan Franco havia promulgat la fi definitiva del conflicte, el 29 d'abril de 1939, el meu cunyat es va llavar, es va afaitar i es va vestir. La camisa blanca impol·luta, la més nova que tenia, a dures penes se la podia cordar perquè havia engreixat. Els mesos d'inactivitat eren manifestos al seu cos. Amb unes espartenyas blanques, de careta, de llaurador, amb sola d'espart, amb el dit petit del peu fora, com a ell li agradava calçar-

se, inicià la seua particular i individual desfilada per l'entrada nord del seu poble. Un matí lluminós de primavera, tornà a pujar el mateix carrer Ravalet que havia pujat de nit, feia quasi dos anys abans, amb la mateixa parsimònia que el caracteritzava i anava saludant tots els veïns i coneguts que es trobava al seu pas, els quals li preguntaven què li havia passat, com havia transcorregut la guerra, etc. La meua germana quan s'assabentà de la veritat, volia matar-lo a punyades. Després d'aquesta primera reacció instintiva i de ràbia continguda, passà a una alegria desenfrenada i a donar-li abraçades i besos. Aquell darrer any i, curiosament, a banda de la fam inevitable que passava Espanya, l'horror de la guerra i la sang vessada dels innocents, una de les coses que més recordaven d'aquesta situació, de tenir un desertor d'ambdós bàndols amagat dins del cor de casa, fou el fred que van passar. Acumulaven llenya aquell hivern per a la llar, però com que no podien encendre foc, perquè Alfredo s'haguera ofegat pel fum i s'haguera cremat pel foc, evidentment, es quedà tota la temporada la xemeneia gèlida, sense calar-li flama. Imagina't les germanes, que tu coneixes bé com són de fredoliques, com degueren patir. Em van contar que els eixiren, inclús, prunyons als dits dels peus i de les mans. Dormien dins del llit, amb peücs i guants de llana.

Miraculosament, no sabem perquè, el meu cunyat es salvà d'ésser acusat de rebel·lió, de traïció, d'haver participat en la contesa des de la facció republicana. O es degueren cremar els llistats de la lleva que arribà a Paterna? O per què, ben bé, era un poble menut i es tapaven els uns als altres? O el germà d'Alfredo, Carlos, era l'escolanet que ajudava el rector per fer missa a l'església de l'Assumpció i aquest intercedí per ell? No ho sabem del cert, però la cosa és que vingueren sols una vegada a preguntar per ell, de part de la bandositat que guanyà la guerra, dels franquistes. Veient que era un home religiós, que no hi havia denúncia contra ell, que no havia ocupat cap càrrec en

cap partit polític, que havia muntat una botiga amb la seua ja muller Maria, la qual portaven rigorosament, respectant l'ordre i la llei que manava, per decret, el règim estricte del cabdill a la postguerra, el qual instigava a actuar i mesurar les cartilles de racionament, el deixaren en pau i no el jutjaren ni com a militar obligat que exercí ni com a desertor d'una guerra en la qual ell no cregué que havia de prendre part. Mai més tingué problemes amb l'autoritat competent.

—Mare de Déu Ramon, quin calvari, quin sofriment innecessari i perllongat en el temps! Però vols que et conte com ho vaig passar jo? Crec que igual o, si més no, pitjor, tens pressa?

—No, digues, és igual, ja aniré a casa la meua germana després de sopar, per portar-li el sobre amb la foto. Conta, conta-m'ho tot.

—Bé, així t'explique la meua història. Jo no hauria d'haver anat a la guerra, això que quede ben clar des d'un principi i sempre ho he remarcat per davant de tot. Tenia nacionalitat espanyola i algeriana alhora, és a dir, francesa, doncs Algèria, encara hui en dia és una antiga colònia de França i de les poques que li queden ja a aquest país, per no dir l'última. Encara potser se'm note una mica l'accent francès. Quan tenia dotze anys els meus pares, els meus germans i jo, retornem a Espanya, a Pedreguer. Allí viurem uns quants anys, treballant de valent. Eren anys de pobresa i tothom passava necessitats. Amb 21 anys em cridaran per fer el servei militar, durant un període de dos anys també i, quan em quedaven tres setmanes per a la llicència, esclatarà el conflicte bèl·lic i em costarà participar-hi com a reemplaçament. Haguera pogut escapar-me i anar a França o Algèria. Però vaig pensar que ací, a qualsevol quarter, almenys, menjaria tres vegades al dia i eixiria d'aquest estadi constant de calamitats.

Estava fart de patir fam i misèria, i de veure com el ric cada vegada era més ric i el miserable, més miserable. Estava fart de treballar tota la setmana, de sol a sol, per aconseguir un litre d'oli, o menjar sols pa, quan n'aconseguíem. Estava tip i avorrit de passar gana, que se

n'aprofitaren, veient com els cacics de qualsevol poble, a Pego, a Gata, a La Xara o a Pedreguer, que eren els pobles per on més em movia i coneixia, abusaren indefectiblement i sense escrúpols del pobre, del llaurador. Et puc asseverar, que no es parlava en aquell moment, d'altra cosa. De com els rics del poble balafiaven els diners amb capritxos per als fills o les dones, de com ens menyspreaven, mentre que els nostres no pogueren menjar, ni vestir-se, ni estudiar, i em decidí a formar part i a defensar la II República d'Espanya, un govern format per una coalició de partits (comunista, anarcosindicalista i socialista) que aconseguí el seu president Manuel Azaña, elegit democràticament a les urnes. Era una esperança desesperançada en aquella època, una garantia d'igualtat per a tots, en l'àmbit de la sanitat, l'educació i la qualitat de vida i higiene. Tots creguérem veure una eixida digna en aquell temps d'infortuni, però ho pagàrem molt car. Caríssim.

Sabia llegir i escriure com el teu cunyat. Això em convenia i em mantenia en una situació totalment privilegiada front als meus companys perquè sabia parlar i escriure bastant bé el francès, el castellà i el valencià. És per això que vaig obtenir, quasi de bestreta, el càrrec de comissari, és a dir, mantenia la moral de la tropa, imposava una necessària disciplina, distribuïa pamflets d'informació i propaganda per als que sabien de lletra, ensenyava a llegir i escriure els analfabets, controlava la intendència, etc. Vaig estar present en multituds d'enfrontaments de sang. Et jugaves la vida en cada moment, en la batalla i fora d'ella també. Una vegada, uns anarquistes em veieren amb camiseta interior i amb els braços al descobert. Jo portava, i porte, dos tatuatges. Un, que me'l vaig fer només ingressar a l'exèrcit d'un escut del meu esquadró i un altre, que me l'havia fet de ben jovenet, que era una Mare de Déu del Carme, en honor de ma mare Carme. Aquestes bèsties em volgueren tallar el braç esquerre per veure-me'l pintat amb la imatge religiosa. Sort que un comandament els va veure, els increpà i els donà l'ordre que em deixaren en pau. Encara van estar unes jornades burlant-se'n i molestant-me.

Vam passar molta fam, Ramon. Després de quasi una setmana sense menjar res sòlid, arribà un camió carregat amb uns sacs de lletilles i cigrons. Quan arribà el ranxo a les meues mans, en mengí tantes que et jure que podia tocar-les si entrava els dits a la gola, de tan ple com estava, igual que els meus companys de destacament. Vaig estar a Granada, a Albacete, a Lleida, al Front de Terol, vaig veure morir molts camarades davant de mi i entre les meues mans també. Més de quatre vegades isquérem del centre de defensa, d'arrapa i fuig, mentre les bales i els trets ens xiulaven pel costat de les orelles. Vaig veure la mort ben de prop, en diverses ocasions i me'n salví de miracle. També vaig escapar-me i caminava de nit i m'amagava de dia, fins que vaig arribar a Pego, des de Terol. Miraculosament, unes persones de Pego, que tenien diners, terres i un bon negoci, m'acolliren. Com veus, eren blaus, de tendència cap a la dreta i jo era roig. Em deixaren casa per viure al camp, a la partida de Benigànim. Hi vaig viure durant díhuit anys perquè tenia por d'estar dintre del poble, que em localitzaren i se m'emportaren. Em vaig casar i tinguí cinc fills, quatre xics i una xica. Tots nasqueren allí i ens ajudaven, a la meua dona i a mi, per tenir cura de la casa, dels animals i de les terres del voltant.

També resultava sorprenent que no m'enxamparen mai. La guàrdia civil patrullava aleshores Pego i les rodalies a cavall. De vegades arribaven a la casa, de dia o de nit, quan fos, a qualsevol hora, i els preguntaven a la meua dona i als meus fills si m'havien vist. D'altres, sols trucaven a la porta i li deien a la meua dona que anaven a fumar-se una cigarreta fora i que immediatament se n'anirien. Allò més curiós i còmic resultava que, la meua família sempre contestava que no, i cada vegada la meua dona tenia més i més xiquets i no se li coneixia cap home... Així estigueren durant més de quinze anys, molestant-nos, assetjant-nos, venint per mi.

Sempre s'escoltaven els cascots dels cavalls a una hora de camí i, tenia temps d'amagar-me dintre de casa, on restava l'abeurador d'una

vaca que cuidàvem o pegava a fugir pels bancals dels voltants, i tardava uns dies per tornar fins que es calmava l'assumpte. Una vegada, sí que em pillaren. A les acaballes dels anys 50, un dia em visità a Benigànim, de forma inesperada, un conegut capità republicà que havia vingut de l'exili, des d'Orà, carregat de medalles per saludar-me. Jo el vaig reconèixer de seguida, ens abraçarem i quedarem muts, durant uns minuts, mentre recordàvem el patiment d'aquells dies i quantes morts inútils. Inexplicablement, al cap de dues jornades, vingueren els civils i em pillaren dintre de la casa. Aquell caporal, junt a dos guàrdies més, em van fer plorar, preguntant-los que no em detingueren, perquè la meua dona sola no podia fer-se càrrec d'aquella situació tan precària, amb cinc xiquets al seu càrrec. Hauria sigut una autèntica calamitat. Es veu que tocà la moral d'aquells guàrdies i em deixaren lliure fins a dia d'avui.

He sigut amic de tothom, d'esquerres i dretes, de blaus i rojos, una vegada acabada la guerra. No crec en la política, pense que sempre manaran els mateixos, tenen la paella pel mànec i no se n'aniran mai de la vida. Actualment, tinc amics entre la guàrdia civil o la policia, entre regidors o capellans. Inclús conec un nazi refugiat a Benissili, a la Vall de Gallinera o l'eremita que viu a l'ermita de Sant Antoni Abad...

—Que, per cert, sóc ateu, però vols que et conte què em va passar allí?

—A l'ermita de Sant Antoni?

—Sí, allí. Una vegada vaig fer broma dintre de l'ermita, fent com que resava un graciós sermó improvisat. Bé, durant tres anys seguits, vaig tenir tres accidents consecutius, sempre el dia de Sant Antoni, el dia 17 de gener. Ja no ho vaig fer més, i això que no crec en Déu, però, per si de cas.

Ja veus que la vida a mi tampoc m'ha somrigut molt. La Guerra Civil la va perdre la II República, per diverses raons combinades: per disputes

o lluites internes del propi govern, per la dimissió i posterior estampida o autoexili dels seus representants i la consegüent confusió política en la rereguarda (Azaña, La Passionària, Negrín, Carrillo, etc), per errors imperdonables en l'estratègia de les campanyes militars de Brunete, Terol, La Granja o l'Ebre, per la lluita en inferioritat de condicions en perjudici de la República, i sobretot, per la intervenció, a la contra, de l'armada italiana i alemanya, pels abusos, la indisciplina i la poca ajuda que arribava amb comptagotes de l'URSS, tot i que els vam enviar una de les majors reserves d'or del món que tenia el nostre país, com a pagament anticipat. A més a més, allò que va sentenciar i decantar la balança perquè els nacionals guanyaren la guerra fou la política de no intervenció de França i Anglaterra i següent reconeixement, per part d'aquestes i de la comunitat internacional, del govern del cabdill Franco com a legítim. Era un complet il·lús, un cregut perquè les coses es feren bé. Així és que, se'ns ha quedat a la meitat de la població, durant tots aquests anys de dictadura, de censura, d'expropiacions forçoses, de repressió i després de passar autèntiques vexacions i calamitats, una trista derrota. Però jo vaig sobreviure, no com d'altres camarades, i he pogut, després de suar sang, a la fi, aconseguir una família, una feina, una casa dins del poble i un cert reconeixement i un futur i merescut descans, així és que m'he quedat amb un cert regust a aspre triomf.

I mentre Ramon, tot sol a l'habitació, es posa el pijama per dormir, emocionat encara, plora recordant les vivències contades, les vicissituds, els desastres innecessaris i l'aflicció perduda i no arribada a contar mai per altres i prega perquè la història no es torne a repetir i no obtenir, com el cunyat Alfredo i el seu veí Lluís, una amarga victòria.

Mireia Bañuls Escrivà

A Remedios Sendra Sala

Les gotes de pluja embruten suaument el cristall de la saleta on reposa diàriament assegurada al seu palanquí. La vida del poble transcorre inexorablement des d'aquella finestra de la casa on sempre ha viscut. Els temps han canviat des que Rosa recorda la primera vegada que va mirar a través d'aquest cristall i va poder observar les gents, sentir els sorolls del carrer, olorar l'olor de polseguera, però sobretot veure passar la història del seu poble des d'aquell humil finestral.

Un 17 de gener de l'any 1917 arribava al si de la parentela dels Morera-Siscar, era un nadó que semblava un serafí, blanca de pell i amb els cabells rosos. La família era humil i treballadora que menjava "tot el que donava el temps", tal i com deia la mare. L'immoble familiar, ubicat al carrer Jaume I, era el lloc de residència de Rosa; primer junt als pares i els seus quatre germans, i més tard amb el seu estimat Martí i els seus dos fills.

Rosa era una dona inquieta, i des de ben menuda ja anava fent-se ressò de tots els esdeveniments que tenien lloc al seu voltant. De forma subliminar, ella anava acollint cadascuna de les idees que sentia, les reflexionava i les adoptava, fins que en l'última elecció en feia algunes seues. Poc a poc anava fent el seu propi ideari polític basat en tres idees que la van dur al llarg de la seua vida i, que l'ajudaren a crear la seua pròpia definició: «jo sóc socialista, republicana i atea». No obstant, al

llarg de la seua vida sempre associava els seus mèrits als homes que la rodejaven. Amb tot, el mèrit era en femení, era d'ella.

El 14 d'abril de l'any 1931 nasqué un nou paradigma polític: la Segona República Espanyola. Unes multituds prengueren els carrers del poble per a celebrar el canvi esperançador i, al mateix temps, tant desitjat per famílies com la dels Morera-Siscar. Els pares, però sempre s'havien mantingut al marge a l'hora de manifestar-se políticament. Açò esdevenia un punt de fricció amb el fill major Joan, qui estava afiliat al Partit Socialista, i que a més feia ús de la seua excel·lent oratòria a l'hora de defensar qualsevol punt del seu ideari polític.

—Ara sí que el socialisme podrà triomfar! Avall tots els senyorets que ens oprimeixen! Visca la República! Cridava aixecat, però amb felicitat Joan.

—Família, hui és un dia de celebració. Però, com sabeu, heu d'anar amb cura amb el que dieu i amb el que feu. Cal que gardeu sempre respecte a totes les persones; d'acord Joan?. Afegia el pare.

—Pare, no comences de nou a donar-me lliçons de moral que jo ja estic ben *granaet*. Ara tenim llibertat per a dir el que sentim! No sigues tan *poriga*!

—Anem a veure, no comenceu de nou! Vos ho demane per favor! Joan, hem de ser cautelosos en totes les situacions de la vida. Les hem de gaudir, però també ser respectuosos amb els que puguen pensar diferent a nosaltres, -assenyalava la mare intentant minorar el grau del to de les converses entre el pare i Joan.

La nova situació que s'albirava mostrà avanços, però també retrocessos a nivell polític, social i econòmic, que permetia a moltes famílies com la seua sentir-se un poc més valorats i més lliures. Rosa anava creixent i bastint una personalitat valenta, lluitadora i forta. Amb dotze anys havia hagut d'abandonar l'escola per a fer de *passejadoreta*

i, més tard, amb catorze anys, va entrar a treballar a un magatzem de taronja, on treballà fins als divuit anys.

Rosa obri els ulls. S'havia quedat adormida, i decideix anar cap a la finestra. Es dirigeix cap a la vitrina on té fotos familiars, i allí es queda dreta mirant la foto de Martí vestit de Guàrdia d'Assalt. Agafa la foto, i en girar-la veu la seua signatura amb la dedicatòria: «A la meua estimada Rosa. València setembre de 1933». De sobte, abraça la fotografia i li resulta impossible frenar una llàgrima que li baixa fent ziga-zaga per la galta esquerra.

—Ai Martí, quina falta em fas! Sols voldria tenir-te al meu costat per a poder mirar-te i dir-te tot el que t'estime. Quina falta em fas!, pensa en veu alta.

Els records que li vénen a la ment són tants, que no pot evitar enfonsar-se, i començar a repensar. Rosa i Martí es coneixien des de l'adolescència. Ell venia d'un poble de la Rectoria, Sanet i Negrals. Era morè de pell amb els ulls negres, els cabells bruns color de roure i a més era molt alt, fet que li va servir per a poder formar part del cos de Guàrdia d'Assalt; primer a València, i després a un poble d'Albacete. Des que es conegueren les seues mirades transmetien absoluta admiració. Eren una parella modèlica, amb un amor que tenia com a base dos elements clau: el respecte i l'estima.

De nou, clou els ulls, i una segona llàgrima li cau veloçment. No pot parar de pensar, i sobretot com al juliol de 1936 tot el seu món es va capgirar. L'esclat de la guerra civil va establir la por i la mort com a eixos de la vida diària; i els carrers de Pego tremolaven pels esdeveniments violents que hi tingueren lloc. La divisió social que va suposar la guerra va fer trontollar l'estabilitat tant de moltes famílies com de grups d'amics, fins al punt que molts quedaren enfrontats entre ells.

La guerra també colpejà, i ben fort les famílies tant de Rosa com de Martí. Amb l'arribada de la guerra, ell hagué de traslladar-se a treballar a Sanet a casa del senyoret Rodolf, qui coneixia de tota la vida. El senyoret Rodolf per por a represàlies de part dels republicans, decidí manar a Martí i a altre treballador que trencaren a trossos una imatge d'una marededéu que tenia, per a poder recuperar-la després. Amb tot, el senyoret aprofità la situació per a culpar ambdós treballadors, els quals quedaren empresonats.

A partir d'aleshores, Martí va viure tot un periple que el dugué a diverses presons tant de la península com de fora d'ella. La pena a la que estava condemnat comportava quatre anys de presó, els quals el portaren des de Sanet a Dénia, Alacant, Alcoi, Madrid, Puerto de Santa María (Cadis) i, finalment Canàries. Mentre, Rosa romania a Pego amb el seu fill Àngel i el que restava de la seua família. L'angoixa i la desesperació envairen el seu nucli familiar, doncs a banda de Martí, tant un germà seu com altre de Rosa es trobaven empresonats.

Les visites a la presó es convertiren en un ritual setmanal, quan més no diari. El llindar de la porta de la presó li provocava una sensació de vertigen que li envaïa el cos. Travessar aquella estança sense haver d'escoltar cap comentari irrespectuós o provocador, no tenia cap garantia. Havien sigut diverses les ocasions en què havien intentat humiliar-la i denigrar-la per tenir el seu company empresonat. La seua valentia la portava a prendre aquestes visites amb fermesa per a poder veure Martí i passar una xicoteta estona amb ell. Ara bé, no podia mai assegurar-se que podria veure el seu estimat, en aquell lloc mai no hi havia res segur.

El dolor que li provocava el fet que Martí estigués a la presó afeblia Rosa de bon grat, malgrat que ella lluitava contra els seus sentiments per a no demostrar-ho. De vegades anava sola, i d'altres s'enduia el seu fill major Àngel, perquè veiés son pare. Aquesta situació feia que se'ls plantejara la idea de casar-se pel ritus catòlic per a així procurar que

Àngel tingués Martí com a pare reconegut, i poder rebre unes poques pessetes per tenir el seu progenitor empresonat. El matrimoni s'havia casat pel civil, però amb l'arribada del franquisme, havia quedat obsoleta aquesta unió. Fou aleshores quan decidiren casar-se pel ritus catòlic a la presó, malgrat que allò no tenia cap sentit per a cap dels dos.

—Rosa hem de ser realistes, doncs si ens casen, Àngel i tu cobrareu una xicoteta paga. Joaquim el del *perol* i la seua dona ho han fet; ara ella rep dos pessetes i la seua filla una per ser menor de catorze anys.- Comentà Martí.

—Martí, com podem fer una cosa així? Nosaltres no tenim res a veure amb l'Església, sempre estem en contra de tot allò que fan!

—Hem de considerar aquesta opció. Tu ara no tens feina, i Àngel es mereix el millor.

—D'acord, però quan acabe tot anul·lem la unió.

Finalment, en una de les visites a la presó, Rosa anà acompanyada d'un rector. L'escena semblava còmica, o almenys ho era per a la parella; es casaren tot deixant de banda -encara que per uns moments- les seues idees d'animadversió cap al catolicisme, pensant simplement en el seu benestar.

La guerra mostrava la seua cara més dura amb la quantitat de vides que anava consumint al seu pas. La notícia de la mort de Fernando, un dels germans de Rosa, a la Batalla de Brunete al juliol de 1937 va marcar un abans i un després al si de la família dels Morera-Siscar. El patiment i la tristor de Rosa anava incrementant-se pels diversos esdeveniments que anaven passant al seu voltant. En acabar la guerra tenia al seu marit empresonat, un fill que no tenia el seu pare, havia perdut un dels seus germans i l'altre continuava empresonat.

Després de quatre llargs anys de turment, Martí tornà a casa. No obstant, ell i Rosa no tingueren temps per a assaborir la seua alegria, ja que Martí fou obligat a complir el servei militar per no haver jurat

bandera, i fou enviat als Batallons Disciplinaris a Tetuan. La vida al nord d'Àfrica era molt dura, les condicions en què vivien i treballaven pretenien no sols esgotar-los des del punt de vista físic, sinó també mental i anímic. Amb tot això, Rosa es veia de nou submergida en la foscor i en l'angoixa.

La desesperació va motivar Martí a fugir del camp. Fou aleshores, quan ell i vuit companys més traçaren un pla per a escapar-se del Batalló, i ho aconseguiren. Una bon matí en què anaren a per aigua a un riu que hi havia a prop del campament pogueren executar el seu pla. Fou en un moment de descuit dels soldats marroquins, quan de forma dissimulada pogueren escapar-se i posar fi a aquell malson.

—Crec que ha arribat el moment... Mira el coronel com està anant-se'n.

—Martí, ara o mai. Ferran diu que ha sentit que el coronel havia d'abandonar per a esclarir un assumptes en el campament i ha demanat un canvi de guàrdia.

—Miquel i Martí aviseu la resta del grup. Gràcies que Ferran sap alguna cosa d'àrab. —Apuntava Jeroni.

—Prepareu-vos. Eixirem en diverses direccions i ens reunim a Rabat.— Assenyala Martí.

El retorn del coronel al campament i el canvi de guàrdia, van crear el context perfecte per a la seua fugida. La marxa fou anguniosa, el calçat, la falta d'aigua i la calor foren els entrebancs que els dificultaven avançar per a arribar a la capital i retrobar-se tot el grup de companys que havien fugit. Després d'assaborir la sorra durant hores i hores, arribaren a Rabat on foren empresonats novament. Les autoritats locals els enviaren a una presó de Casablanca durant quatre mesos; de nou començava el turment.

La situació conduí Martí a voler reclamar la seua llibertat, ja que estava esgotat de tot el temps que duia sense veure els seus. El seu exili el condemnava a viure sota l'ombra de les presons i l'aïllament de la seua

família, el consumia anímicament i no el feia sentir humà. Mentrestant Rosa sabia que no podia deixar-se portar per la debilitat, i havia de mantenir-se forta davant les circumstàncies que se li plantejaven.

Martí no es donava per vençut, i fent valer les poques forces que li quedaven i les seues capacitats amb la ploma i el paper, així com la bona relació que tenia amb un alt càrrec per donar-li classes particulars d'espanyol als seus fills. Foren els motius per a decidir-se a escriure una carta a les autoritats franceses, concretament a Leon Blume, qui aleshores era el primer ministre francès. Aquesta missiva es convertí en el salconduit d'ell i la resta de companys cap a la llibertat.

L'eixida de la presó va permetre a Martí intentar provar sort en diversos oficis. Rosa romania a casa a sa casa de Pego cuidant del seu fill Àngel, mentre albirava la possibilitat de reunir-se amb el seu estimat. Finalment, la valentia i l'amor es sobreposaren a la incertesa, i al 1949 Rosa prengué rumb al Marroc per a retrobar-se amb Martí. Aleshores començaren un exili en conjunt que durà 25 anys, fins al 1974 que tornaren a Pego.

La felicitat embriagava cadascun dels moments de la seua nova vida junts. Al 1950 nasqué el seu segon fill, Toni. Canviaren de casa diverses vegades, sempre per la geografia marroquina i sempre atenent a les circumstàncies que els proposaven els diversos llocs de treball de Martí: de Casablanca a Alal Tazi, després a Beni Melal, i de nou tornaren a Casablanca. Tanmateix, durant els anys que durà el seu èxode tornaren tots els estius a la península des de 1958 fins al 1974 per a visitar als familiars.

La tornada a Pego al 1974 va suposar un canvi important en les seues vides en tots els nivells. Obriren el seu propi negoci, una drogueria que regentaren fins que es jubilaren. Ambdós sempre havien cregut en la equitat i la igualtat dins de la parella, i ho feien patent en el seu dia a dia, i així ho demostraren durant els setanta-un anys de vida que

compartiren junts. Sols la mort de Martí els separà per a sempre. Rosa deixa la foto de Martí, i amb pas lent i trèmul avança recolzada amb el seu bastó. Es deté front al finestral, suaument acaricia les esclotxes que el pas del temps ha deixat sobre la fusta. Observa el seu reflex sobre el cristall, i mira més enllà de l'enreixat alçant la mirada amb orgull i amb fermesa. Noranta-set anys li han permés acumular moltes sensacions i records, tant de bons com roïns. Ella encara guarda en la seua ment les ferides que la guerra civil va provocar en el poble, però també en les seues amistats i al si de la seua família. De nou clou els ulls, esbossa un somriure, i malgrat tot el que ha viscut es diu a ella mateixa —ací estàs com sempre Rosa: socialista, atea i republicana.

Josep Vicens Pascual

Dedicat a qui va estar al mig

L'ANADA

«Les males notícies el vent les porta», ja feia dies que es remorejava la imminent incorporació al front, va ser una vesprada d'un dia de primeries del mes de novembre del malaurat any 1936 quan vingué l'algutzir a casa, per comunicar-me que havia de presentar-me l'endemà de bon matí a la plaça per tal d'agarrar el camió que em portaria a València per lliurar-me a la caixa de reclutament i va afegir a ma mare que no feia falta que portara res més que la roba, una manta i menjar d'un dia ja que la resta de coses necessàries me les donaria la República, ... ai la república! va repetir ma mare amb sorna.

«Contra força no hi ha resistència», era la tardor d'aquell desgraciat any i quan encara no n'havia complit vint em vaig trobar amb aquella imposició, sense gens de ganes d'anar a una guerra que no entenia en aquell moment i que després tampoc mai no he trobat cap explicació, la meua família estava formada per ma mare però sense mon pare que havia faltat quan jo tenia només set anys, una àvia i tres germanes, per tot això feia molta falta a casa per treballar i poder portar un jornal i més encara en aquells moments, però no vaig poder deslliurar-me d'aquell deure.

«Deixeu dormir que descansen», aquella nit no vaig poder reposar de forma assossegada i me la vaig passar neguitós i cavil·lant, ma mare igualment com jo i quan encara era ben fosca la nit va passar per la meua cambra per avisar-me molt abans de l'hora, m'havia preparat una maleta que tenia de quan es va casar on hi va adjuntar una mena de recapte amb diversos queviures i pa, roba com tovalloles, llençols i mantes, i encara que jo li vaig dir que no me la deixarien portar perquè l'alguatzir havia dit que no portara res, ella em contestà tu porta-la que jo estaré allí i si no te la deixen endur ja l'agarraré jo.

«Ens han portat pel solc», abans del trenc d'alba jo ja estava acompanyat per tota la família a la plaça, el rellotge del campanar marcava que passava un quart de les sis, però no érem els primers, ja hi havia una cinquantena de persones, n'abundaven més d'acompanyants que de milicians, el posat de la gent era tens i trist encara que algun xiquet i algun gos desfeien aquell ambient gèlid que s'hi vivia en aquella entranyable plaça que ara esdevenia de primera concentració, tots érem de la mateixa quinta, estava el meu amic Àngel també rodejat dels seus, em va dir que sa mare li havia posat sobretot menjar i roba dins una bossa de viatge, igual com a mi.

«De cop i volta» i sense adonar-nos l'alguatzir del poble va passar llista, i quan acabà va fer una carassa de desaprovació al comprovar que en faltaven dos i tot seguit va mussitar paraules desagradables, en pujar al camió va donar la sensació d'un enterrament col·lectiu perquè les cares llargues i plors estroncants sobretot de les mares van predominar en l'acomiadament final tot recomanant-nos l'enviament de cartes, érem una trentena de joves com jo que ens posàrem en marxa per la carretera d'Oliva, amb cara expectant i esporuguits pel futur pròxim.

«Les penes amb pa fan de més bon passar», no vam parar fins estar prop de València quan ja portàvem quasi dues hores de viatge, només vam deturar-nos per estirar les cames però va ser profitós perquè al mateix temps vam menjar i beure un poc gràcies als recaptos que portàvem de casa, la República per desgràcia no ens havia donat res fins aquell moment, però encara estàvem amb el mos a la boca i ja ens indicaren que pujàrem altra volta al camió per continuar el viatge, quan arribàrem al centre de reclutament no van tardar gens a distribuir-nos i a la majoria ens van passar a un altre camió preparat per a eixir.

«Quan sonen els tambors de guerra, les lleis callen», el viatge resultà pesat i la manta que em posà la mare dins la maleta em vingué bé perquè dalt el camió a pesar que estava tapat feia un fred que pelava, quan arribàrem prop de Motilla del Palancar de colp i volta vam sentir una explosió i el camió se'n va eixir de la carretera, el terreny era pla i no va bolcar, el conductor va fer una bona maniobra i va poder dirigir-se per un caminal a una arbreda propera, unes quantes avionetes ens donaven la benvinguda i soltaven ràfagues de metralla, començàvem bé! nosaltres indefensos i acollonits, ells armats i envalentits, semblava una premonició.

EL FRONT

«No hi ha lloc com a casa», sense més entrebancs arribàrem a Madrid i ens dirigírem cap a la caserna del Pardo on estàvem destinats, ja era ben fosc i en arribar al quarter ens van distribuir per companyies i a mi em va tocar la tercera companyia i només amb un altre pegolí, però el meu amic Àngel va parar a la segona, estàvem prop però no al mateix edifici, era la primera nit que passaria lluny de casa però no l'última, vaig dormir profundament sobretot pel cansament del viatge, a l'endemà ben de matí ens van despertar a toc de trompeta i ens van

indicar les principals normes del quarter després de repartir-nos la vestimenta militar.

«Res aventurat res guanyat», els dos primers dies no vam eixir del campament, només féiem instruccions i un sergent ens va explicar les característiques elementals del fusell i de les metralladores però al tercer ja ens vam dirigir cap al front, jo vaig pensar que era un poc precipitat però no vaig dir absolutament res, el nervi i l'ensurt s'apoderava de mi i observava els meus companys i per les expressions de les cares que feien tampoc semblaven molt serens ni assossegats, quan vam sentir prop els primers trets vam baixar dels camions i ens dirigírem seguint les instruccions dels comandaments cap a les trinxeres que hi havia prop.

«Val més caure en gràcia que ser graciós», un dels principals objectius de la companyia on em destinaren era la de construir trinxeres, búnkers i refugis, amb la finalitat d'evitar els atacs dels revoltats que intentaven entrar a la capital pel nord, de totes maneres val a dir que un dels sergents de la companyia em va encarregar portar la ràdio de campanya a mi i a un altre soldat de nom Manuel que era natural d'Albacete i amb qui vaig establir una bona amistat, així que mentre els altres portaven el material de construcció i treballaven en les obres, nosaltres només portàvem la ràdio encara que també era veritat que pesava una miqueta.

«¡A las Rozas morirás!» va ser la lletra que vam posar a la música de trompeta que sentíem quan ens cridaven a formar, de totes les zones on vam anar va ser pel voltants de Las Rozas on més estona vam passar perquè allí vam construir moltes trinxeres i moltes voltes estant treballant havíem de parar perquè ens disparaven bombes, i també alguna volta van atacar-nos els avions nacionals i altres voltes

llançaven fullets de propaganda perquè ens passàrem al seu bàndol prometent-nos millores que no teníem al nostre, una de les voltes fins i tot ens van tirar xocolata i tabac per demostrar-nos que ells en tenien i nosaltres no.

«A gos flac, tot són puces», una de les voltes ens vam dirigir cap a unes trinxeres per tal d'acabar-les de construir situades lluny del nostre campament i vam haver de preparar-nos el vespre anterior, tardàrem tot un dia, i quan ja estàvem a punt d'arribar-hi ens van atacar amb foc d'artilleria, vam haver d'amagar-nos primer a les cunetes i després fugir pels horts veïns per cobrir-nos de la incessant pluja de metralla que amollaven aquells projectils, però molts dels companys van ser ferits de diferent consideració, l'atac em va semblar inacabable, uns quants ens amagàrem i quan minvà vam eixir i vam reagrupar-nos per tal d'ajudar els ferits i aquell dia vam retornar al campament sense ni començar el treball programat.

«Allò feia feredat» quan una altra volta el nostre destí va ser ajudar la tropa del Campesino que estava en aquella ocasió a una vintena de quilòmetres del nostre campament, va ser una de les pitjors experiències que vaig passar perquè des del primer moment em vaig vore enmig d'un foc creuat, per una banda teníem la tropa nacional al nord i també a l'oest mentre que nosaltres veníem per la banda de l'est i la del Campesino estava al sud, però va passar que els homes del Campesino es van pensar que érem de l'exèrcit revoltat i ens van bombardejar, en rebíem de totes bandes i no sabíem per on tirar i tot plegat em va semblar un infern i que allí s'acabava tot.

«Anar de mal en pitjor», quan ja feia més d'un any que estàvem a Madrid la companyia va rebre l'ordre de dirigir-se cap a la zona de l'Ebre on s'estava intentant recuperar tota una àrea que les tropes

republicanes havíem perdut i que eren bàsiques per a unir les zones lleials a la República perquè altrament Catalunya i València (on estava el govern) es quedaven incomunicades, m'havia acostumat però les ordres eren ben clares i el nostre destí era cap a la zona del riu Ebre, abans d'eixir també ens van atacar per aire i van destruir algunes instal·lacions del nostre campament, principalment el polvorí, pel que es veu ho tenien ben planificat.

L'EBRE

«On regna la força, la raó no té lloc», altra volta el viatge tan poc còmode amb aquells camions ens portà des de Las Rozas en direcció al sud per a després buscar la carretera cap a Tarancon, sempre fugint de la zona nord on estaven les tropes de Franco que van acomiadar-nos amb l'intens bombardeig el dia anterior, cap a Conca, Terol, Alcanyís i d'allí a la comarca de la Terra Alta i concretament a Gandesa on era el nostre destí, població situada a la part de l'oest o dreta del riu Ebre i que estava limitada per les Serres de Pàndols i Cavalls que separaven la població del riu i on vaig passar els moments més dolorosos de la guerra.

«No es pot fer truita sense trencar ous», en aquell viatge no vam patir cap atac de l'enemic, però quan vam arribar estàvem més que baldats pels sotrac dels vehicles i per l'acumulació de la pols i brutícia que acumulàrem durant l'itinerari, només arribar al poble de Gandesa vam dirigir-nos als afores del poble en unes runes d'un gran magatzem que havia servit de bodega de vins que ens va servir d'aixopluc uns quants dies perquè no vam tardar en plantar un campament amb tendes i refugis a la falda de la serra de Cavalls que ens serviria per a sojornar i també com a trinxeres defensives i des d'on atacar a les tropes contràries.

«La por guarda la vinya», esperàvem ordres per atacar les tropes nacionals que estaven a uns quants quilòmetres més amunt del riu Ebre, però quan pensàvem que seríem nosaltres qui atacaríem ens vam veure sorpresos per l'atac d'ells i com quasi sempre començava l'artilleria i tot seguit els avions alemanys van fer que tot plegat semblés una apocalipsi, nosaltres estàvem ben estacats dins les trinxeres i no podíem fer res més perquè si treiem el cap hi havia perill de perdre'l, vam passar així unes quantes hores fins que no vam sentir més trets i vam poder per fi albirar l'horitzó.

«Cada cosa al seu temps», el comandant Líster manava en aquell moment la nostra divisió i segons es deia era molt bon estratega i es caracteritzava per ser prudent i tant atacava quan calia com retrocedia si era menester per salvaguardar la vida dels seus soldats, l'exèrcit popular republicà havia vingut pel sud i s'havia apoderat de la serra de Cavalls i Pàndols i la nostra companyia des de Gandesa va recolzar-lo quan venia de Pinell de Brai, aquell dia va ser més tranquil, es veu que l'enemic estava preparant-se per fer-ne de més fortes, l'ordre que teníem era la d'avançar cap al nord.

«Ajuntar-se la fam i la gana de menjar», comandats per l'oficial Líster vam avançar cap al nord i vam parar al poble de Corbera situat també a la falda de la serra de Cavalls, el poble estava dalt d'un turó anomenat la Muntera, ens van distribuir per les cases del poble i jo vaig dormir aquella volta al corral d'una casa d'un matrimoni major que es va esforçar per atendre'm bé i aquell lloc em va semblar un palau al costat dels nostres campaments i trinxeres on passàvem la majoria de les nits, aquell matrimoni em va abastir de llaunetes de tonyina, de sardines i fins i tot pots de llet condensada que em va semblar com un manà inesperat.

«A emboscada de roïns fugir per tots camins», la incursió que estàvem fent seguint aigües amunt de l'Ebre no va tardar molt en estroncar-se perquè en arribar a la carretera de la Fatarella a Móra d'Ebre vam patir bombardejos tant d'artilleria com de la Legió Còndor i l'aviació italiana i ens vam veure obligats a desplaçar-nos cap al riu Ebre però en intentar passar-lo en el moment que no patíem atacs de l'aviació ni de l'artilleria resultà que el riu portava més aigua que mai, es va dir que Franco havia soltat aigües dels pantans que estaven riu amunt i ens vam veure obligats a esperar que les aigües baixaren un poc.

«Qui fuig d'es foc cau dins ses brases», semblava que s'aproximava el final de la batalla perquè ens havien ordenat retrocedir cap a la banda esquerra del riu, però no l'havíem passat encara que el teníem ben prop. Altra volta l'artilleria dels nacionals ens cosia a trets i, com a conseqüència de les bombes, la serra de Cavalls es va cremar i l'incendi encara ens va obligar a retirar-nos més ràpidament cap al riu, estàvem prop del poble de Miravet on havíem de creuar el riu a l'altra banda i que el dia anterior no vam poder per la crescuda del riu, ara finalment sí que vam poder passar.

LA FERIDA

«Déu apreta però no ofega», només vam passar el riu mentre marxàvem a la rereguarda van continuar amb el foc d'artilleria ara acompanyat per les bombes que amollaven els avions alemanys i italians, en un instant em vaig vore pegant una tombarella com si fóra un acròbat de circ produïda per una explosió que em va tindre un instant inconscient i sense respirar, vaig creure que allò era la fi, l'esperava des que havia eixit de València, en un moment va passar per la meua memòria els records de la meua existència i vaig pensar fins ací he arribat, però no va ser així perquè em vaig alçar marejat sense saber ben bé on em trobava i què feia.

«Mentre hi ha vida hi ha esperança», em vaig posar dret ajudat per dos o tres soldats que ni coneixia, segurament els de la meua companyia m'havien deixat abandonat pensant que estava sense vida, però obligant-me a caminar a pressa per fugir de l'infern en què s'havia convertit aquell indret pel foc intens de l'enemic, però em vaig donar compte que el meu braç esquerre no seguia els moviments normals del cos, es quedava endarrerit com si tinguera pesa de seguir la meua marxa, amb el braç dret vaig intentar agarrar-lo i clar! estava sagnant i es veia fins i tot l'os, es veu que la metralla m'havia encertat la part superior del braç.

«A malalt qui ha de viure, s'aigua li és medecina», al principi no tenia cap dolor de la ferida, però en passar poc temps vaig començar a sentir unes punxades fortes al braç esquerre i em marejava, només tenia ganes de descans però el foc enemic era un estímul per seguir avant sense esma em vaig agarrar amb el braç sa a la cua de la burra que portava la metralladora, i així em vaig ajudar perquè no tenia ni força per poder caminar, vam continuar unes quantes hores fins que un capità em va ordenar que havia d'anar amb la resta de ferits cap a Tivissa i després a l'hospital de Reus.

«Passar el teu mal procura, que el temps tot ho cura», un infermer de la companyia que m'havia acollit quan estàvem entre Miravet i Ginestar m'havia embenat la ferida però hi havia perill de gangrenar-se i calia una intervenció a l'hospital per això el capità va ordenar la meua retirada a Reus, al mateix poble de Ginestar vaig pujar al camió amb altres ferits que em portaria a la capital del Baix Camp, i concretament a l'hospital de sang de l'Institut Pere Mata que es trobava als afores de Reus i que era un edifici molt bonic d'estil modernista i que segons em van dir havia estat anteriorment un hospital psiquiàtric.

«Allà on no hi ha pa no hi ha pau», vaig passar una vintena de dies a l'hospital de sang de Reus, si no fóra perquè estar a un hospital sempre és penós perquè es veu dolor per totes bandes podria dir que em trobava millor comparat amb tot el havia passat fins aquell moment des que vaig eixir de Pego, ara el menjar tampoc era molt esplèndid, es notava que estàvem en guerra i les restriccions també arribaven allí, poc menjar i poca varietat en l'alimentació, només teníem llet, pa i menjar de calent de creïlles, fesols, arròs i lleties i poca cosa més.

«L'amor només es pot correspondre», poc va durar la treva hospitalària perquè de seguida ens van enviar cap a Barcelona, aquesta vegada vam fer el trajecte en tren des de Tarragona fins la capital catalana, les notícies que arribaven era que havíem d'anar cap a la frontera i d'allí ja es voria què fer. A l'hospital vaig fer amistat amb Teresa una infermera de Tarragona que em va ajudar molt i de la qual sempre recordaré la seua comprensió i assistència desinteressada que significà un alè d'esperança i humanitat enmig d'aquella selva de brutícia i barbàrie que va ser la guerra civil.

«Barcelona és bona si la bossa sona», vam arribar a l'estació de França de la capital catalana, es notava en l'ambient una certa desconfitada, la gent pel carrer semblava esperitada, com si anaren buscant alguna cosa que havien perdut, jo i la resta de ferits que veníem de l'hospital de Reus ens vam dirigir a peu cap una caserna propera i d'allí ens van dir que ens portarien a la frontera on per fi estaríem fora de la guerra, però quan vam arribar ens van comunicar que els camions disponibles només podien portar-nos fins a Girona i des d'allí hauríem de trobar altre mitjà per arribar a la frontera.

L'EXILI

«Entre molts peregrinats, tan caminen els coixos com els sans», des de Girona vam haver d'espavilar-nos per marxar cap a la frontera i com que no teníem vehicles a la nostra disposició, tots els que podíem caminar vam posar-nos en marxa a peu, vam passar-nos tot un dia fins arribar a la Jonquera, estàvem molt cansats i en qualsevol aixopluc vam descansar aquella nit per tal que al matí següent ja estàvem en terres franceses ben lluny de l'infern d'aquella guerra que ara per fi podíem dir s'havia acabat encara que en aquell moment no m'imaginava que encara passariem altres jornades penoses primer a França i després a casa.

«D'on no n'hi ha, no se'n pot traure», només vam traspasar la frontera ja estava esperant-nos la gendarmeria francesa que la primera cosa que va fer va ser requisar les armes que portàven alguns dels nostres, van fer un gran muntó de fusells i pistoles i no paraven amb 'allez, allez', perquè seguirem les seues ordres, ens van portar amb camions a un camp de concentració a la platja prop del poble d'Argelers, penós! sense tendes ni cap mena de construcció, teníem per damunt el cap el cel ras i xafàvem l'arena, bruts i cansats vam poder per fi descansar, els primers dies vam ser auxiliats per persones del poble però després ja no les van deixar entrar al campament.

«Mentre hi ha vida hi ha esperança», estant al camp de concentració no teníem cap contacte amb les famílies, no coneixia a ningú només un xic que havia estat amb mi a Reus, jo ja feia més d'un mes que no tenia notícies, no sabien per tant res de la ferida i ni tan sols si encara estava viu, encara vaig passar més d'una setmana sense cap esperança de retornar a casa, per fi ens van dir que podríem escriure cartes que farien arribar a les nostres famílies o coneguts per tal que es pogueren fer càrrec de nosaltres, clar vaig pensar que les autoritats franceses

volien que si fóra possible la majoria tornàrem als nostres llocs de procedència per tal de poder anar buidant els camps de concentració.

«La fam tot ho fa bo», així que vaig escriure a casa contant-los que des de l'Ebre havia anat a França i que estava bé, sobre la ferida no els vaig dir res per no preocupar-los, i també els deia que només pogueren que m'enviaren un paper o certificat de bona conducta per tal de presentar-lo a les autoritats del camp de concentració per vore si em donaven permís per tornar a Pego, estàvem morts de fam i ens donaven només pa que repartien tirant-lo d'un camió com si fórem animals, al principi estàvem tots mesclats homes, dones i infants, després ens van separar a una banda estàvem els militars i a l'altra els civils.

«Per a tot hi ha remei menys per a la mort», no vaig rebre cap notícia de casa i havia passat ja més d'una setmana que estava en aquella classe d'infern que era el camp de concentració d'Argelers, no teníem aigua bona, la que teníem era d'un sabor salat que es treia de pous, els guàrdies eren senegalesos que ens tractaven molt malament com si fórem criminals en lloc de refugiats, algunes xiques eren violentades i els xiquets es veien flacs com anaven passant els dies per la falta d'aliments, de fet cada dia eren soterrades quatre o cinc persones al cementeri veí, de contemplar tanta desgràcia la meua ferida ni la notava, de totes maneres vaig anar una volta a la infermeria per curar-me-la però ja no vaig tornar més.

«La sort està tirada», jo esperava notícies de casa per tal de tramitar el desitjat permís de retorn, però resultà que el govern francès, com a conseqüència de la declaració de la fi de la guerra, va decretar que aquells que volgueren podrien tornar a Espanya o si es volia es podia viatjar a Mèxic o Veneçuela, això que per a mi va ser una immensa alegria per a altres va ser una altra frustració ja que la consideraven una

actuació covarda perquè opinaven que tornar a Espanya era traïdoria, com si passares al bàndol enemic, de fet quan ens vam apuntar per tornar alguns ens miràven malament.

«Qui a poc està acostumat, amb poc s'accontenta», així va ser, mentre per una banda estava content de deixar aquell camp de concentració per l'altra també em preocupava on aniria a parar ara ja que ens van dir que es faria càrrec de nosaltres el *estado español* i efectivament altra volta ens van pujar en un camió i quan estàvem eixint del camp ens van escridassar per la decisió presa, però jo aquell infern no el podia resistir més, en un parell d'hores ens vam plantar a la frontera, ara la benvinguda que ens van fer encara va ser més malagradosa que l'eixida, ens van fer passar per una sala, ens van registrar i fitxar de males maneres per enviar-nos a un altre camp.

LA TORNADA

«Una flor no fa estiu», vam arribar a Figueres i concretament en un antic magatzem de carbó on ens van classificar com si fórem objectes, així estàvem esperant que ens traslladaren a casa, a presons o als camps de concentració de Cervera, de Reus o fins i tot de Miranda d'Ebre, així que havíem d'esperar les informacions que anaven rebent de nosaltres, ens van deixar escriure a casa, les cartes que vaig enviar des d'Argelers no van arribar mai a destinació, en la carta d'ara vaig dir-los on estava i que em trobava bé i sobretot que necessitava un aval de bona conducta per tal de retornar a casa.

«A cada pardalet li agrada el seu niuet», em va produir una alegria indescriptible primer la contestació a la carta anterior que vaig rebre on m'enviaven un aval firmat pel secretari de la Falange de Pego en què es certificava la meua bona conducta i la situació familiar i afegien que la

meua incorporació a la guerra va ser de reclutament obligatori i encara molt més goig el permís dos dies després que em va donar un oficial del camp en la qual em lliurava un salconduit per poder tornar a Pego, era a primeries del mes de maig de l'any 1939 quan em vaig preparar tot nerviós i impacient per tornar a casa.

«Carretera i manta», no volia esperar-me ni un segon més, acabat de donar-me el permís vaig tardar molt poc en acomiadar-me de les persones que havia conegut als dos camps de concentració, el d'Argelers i el de Figueres desitjant-los tota la sort del món, i ixir d'aquell magatzem presó i buscar de seguida la carretera que anava cap al sud a vore si algun carro o vehicle em podria portar fins a Girona, només tenia un tros de pa i tres llaunetes de menjar, me les distribuïria per tal d'anar enganyant la fam i sense diners ni res més tan sols amb una manta i una cantimplora d'aigua vaig posar-me en marxa.

«Qui no plora no mama», va ser un cansament perquè la meitat del camí vaig haver de fer-lo caminant i l'altra meitat vaig aconseguir que algú em portara així vaig pujar en un camió que portava mercaderies de Girona a Barcelona, una volta a Barcelona la mateixa operació camí i manta, molta fam i brutícia, només veia algun bancal em menjava fins i tot els brots de fulles tendres d'alguns arbres i altres voltes vaig aconseguir algun rosegó de pa en alguna casa de particular on demanava per caritat, de València a Pego tot resultà ser més fàcil, i encara que semblava un esperitat la gent em va ajudar a arribar a casa.

«No hi ha estar com el de casa», finalment vaig arribar a Pego i cansat i flac com estava els meus quasi ni em van conèixer, quan vaig entrar a casa ma mare, l'àvia i les tres germanes es van posar a plorar igual com jo i vam estar una bona estona sanglotant, passat aquell primer impacte

em vaig rentar amb aigua tèbia, vaig menjar de calent i em vaig gitar a descansar, encara em feia mal la ferida jo vaig dir que només havia estat una rascadura que em vaig fer, però ma mare de seguida va notar que allò no era una simple rascadura i va dir que aniríem al metge perquè tenia por que s'endenyara.

«Treball dóna llibertat; sempre que pugues ser amo, no vulgues mai ser criat», només d'estar a casa per a mi ja era prou, després de tant de dia rodant pel món allò era la felicitat, ma mare em va obligar d'anar a donar les gràcies al secretari de la Falange per haver enviat l'aval que m'havia facilitat el permís de la meua tornada, també vaig haver d'anar a cal tio Salvador que segons ma mare estava molt preocupat per la meua sort, així com altres familiars per dir-los que ja estava sa i estalvi a Pego, no vaig tardar més de dos dies en tornar al treball ja que totes les terres estaven mig ermes i necessitaven l'atenció que no van poder rebre en els anys de la guerra.

«D'allò perdut trau-ne el que pugues», ara bé vaig notar que no estàvem com abans de la guerra, semblava que hi havia pau però també hi havia molta por, molta repressió, molta gent que mirava de reüll els seus veïns, els qui havien perdut la guerra molts callats i altres tancats a presons o continuaven en camps de treball, es volia oblidar i al mateix temps hi havia moltes venjances i recriminacions entre persones, els partidaris del *Alzamiento* molt orgullosos de la seua victòria els altres emmudits per la tristesa i tots un poc debatuts després de la guerra, a les tendes faltaven productes bàsics com el sucre, el cafè, ni tan sols l'arròs que abans tant abundava.

LA POSTGUERRA

«Una desgràcia no ve mai sola», i no era això només, també es comentava que molts soldats que havien donat suport a la República encara es trobaven per les muntanyes fugides i que es mostraven en contra del règim de Franco s'enfrontaven amb les forces nacionals i amb la guàrdia civil, alguna volta se sentia dir que hi havia halgu detencions de republicans i tants aquests com els que es declaraven desafectes al règim eren internats en presons i en camps de concentració, un dels més sonats estava a Albaterra on van morir molts afullesats per no declarar-se adeptes al règim.

«Qui compra el que és inútil, ven el que és necessari», al mateix temps es va imposar el racionament que ja havia funcionat durant els anys de la guerra segons em contà ma mare, és a dir els productes només es podien adquirir per mitjà de la cartilla de racionament familiar o individual perquè eren escassos i això va fer que moltes persones no en tingueren prou amb el que s'adquiria amb la cartilla i compraven a l'estraperlo, és a dir fora de la forma legal, tots compraven i venien a l'estraperlo perquè n'hi havia qui venia per aconseguir diner i n'hi havia qui comprava d'estraperlo per poder menjar, també totes les pessetes de l'època republicana es van retirar de la circulació i molta gent es va empobrir encara més ja que no es podien utilitzar ni canviar.

«Per l'obra coneixereu el mestre», aquells que es van declarar no adeptes al règim van patir persecució de les autoritats i o estaven fugitius o tancats en camps de concentració, també hi hagué algú que es va passar tot el temps de la guerra amagat, el meu mestre que m'havia ensenyat a llegir, escriure i fer comptes i que tenia idees republicanes no el vaig vore més per Pego i no vaig rebre cap més notícia sobre ell, i com ell moltes persones van desaparèixer de la meua

vida, era també un cas curiós veure com els partidaris de la República escoltaven d'amagat ràdio Pirenaica, una emissora que des de Rússia emitia notícies i opinions contràries al règim.

«A carn dura dent aguda», estant així, la majoria de la gent com jo va optar pel silenci, per la no inclinació cap un bàndol o l'altre i això significà també el menyspreu per part d'uns i per part dels altres, però d'on venien les més severes i tristes burletes per haver guerregat en la part republicana era evidentment dels partidaris del règim i tots els que com jo havíem estat a la part dels perdedors vam haver de patir sempre el desdeny aquells primers anys de la postguerra, significà que per a qualsevol tràmit oficial sempre havíem d'esperar després dels que s'integraven dins el *Movimiento*.

«Qui de jove no treballa, de vell dorm a la palla», vaig haver de treballar de valent perquè les terres estaven molt abandonades i en alguns arbres sobretot els tarongers es veien que patien amb les fulles enrotllades per la falta de reg i d'adobs ja que havien estat més de tres anys sense cap mena de fems ni menys de fertilitzants, van ser dies de treball de quan eixia el sol a quan es ponía però comparant-lo amb tot el que havia passat aquells tres anys anteriors allò sonava a glòria, la majoria de la gent no estava per festejar res però la tradició anual de la processó de l'Ecce-Homo pel mes de juliol es va reprendre com els anys anteriors a la contesa.

«Geni i figura fins a la sepultura», mentre que els seguidors de la República van haver de resignar-se, per la condició de perdedors, a la por, la repressió, la falta de llibertat i drets humans més elementals i fins i tot a la pobresa al mateix temps es va produir l'enriquiment de moltes de les persones que van col·laborar d'una forma activa amb el règim del general vencedor, així molta quantitat de gent es va haver

de posar fora la llei per viure, com per exemple els maquis refugiats per les muntanyes de la vall d'Ebo que encara van guerrear a favor de les idees republicanes i altres perseguits per les forces nacionals per continuar amb les seues idees contràries.

«Dos no es barallen si un no vol», l'única conclusió possible a tot l'horror que vaig passar durant aquella guerra i postguerra que m'ha resultat incomprendible en aquell moment i encara ara és que servisca d'exemple perquè no torne a passar altra volta, tant els vencedors com els perdedors de la guerra han tractat d'esborrar la memòria tot el que va passar siga pel sentit de la responsabilitat siga per la constant por a la represàlia, jo he volgut fer una aportació de recuperació i divulgació del meu passat individual i per extensió col·lectiu per tal que no caiga en l'oblit, i de tot cor desitge que no passe mai més.

L'HOME-OCELL I JO
Amadeu Pardo Lloret

A Salvador Lloret Rodríguez (Pego, 1894-1966)

«Aquesta és la història
d'un que volia ser ocell
volia saltar muntanyes
i amb els arbres barallar...»
Sangtraït, 1988

Amb els anys m'he adonat que el veritable esperit d'aquell home, el meu avi, era el d'un ocell que havia viscut tots els estadis que un ocell pot viure. Quan el vaig conèixer a casa tenia ocells engabiats, cadeneres i alguna merla, però sé que li havia tirat la columboflia i que gaudia veient els coloms lliures sobrevolant casa seua i el seu cap.

Aquell ocell sent encara un pollet, va decidir un dia fer la maleta i volar de Pego buscant nous horitzons on deixar volar la seua ànima aventurera, i perquè no dir-ho, buscant una millor forma de guanyar-se la vida; se'n va anar als Estats Units. Quan m'explicaven la història que el meu avi havia estat en terres d'indis i vaquers, sempre vaig pensar – somiar, si més no – que treballava en un gran ranxo ferrant cavalls i fent tanques forjades amb les seues mans artesanes. Me l'imaginava amb un gran barret de cowboy, botes de muntar, un parell de Colts-45 a la

cintura i rosegant carn seca de vaca, cavall, o bisó, més pel·liculer si cap aquest últim, a l'estil sioux. Quan em vaig assabentar que en realitat se'n va anar a treballar a la siderúrgia, en una foneria on fabricaven rails per vies de tren, segurament a Pittsburgh (Pennsilvània) coneguda per la fabricació d'aquest element des de 1870 i que havia de suportar temperatures infernals en el seu dia a dia, he de confessar que de primer em vaig desil·lusionar un poc, la veritat. Ara sé que l'hàbit no fa la "cosa" i que la "cosa" era molt més important que l'embolcall. La seua vida posterior m'ho confirmà.

Al cap de pocs anys de la seua aventura americana i en veure que se li passava l'arròs, va creure oportú que havia arribat l'hora de fundar una família. Dues opcions tenia, buscar parella entre les dones amb qui s'entenia en prou feines, o tornar al poble durant uns mesos a veure si en trobava una que fos més de la seua mida i del seu grat. Això va fer. Vaixell, Barcelona, i cap al poble. I a fe que la va trobar. Diuen que passejava pel poble al poc d'arribar i que passant per davant d'una casa va escoltar el cant d'una xiqueta que devia cantar com aquells pardalets que tant li agradava escoltar. La qüestió és que la Teresa Miralles a més de cantar com els angelets, era guapa no, el que ve després. La va rondar nit i dia fins que la va enamorar i es van acabar casant a correuita, ja que ell havia de tornar a la feina. Viatge a Barcelona de la parella per agafar la nau que els havia de portar, a ell de nou i a ella per primer cop, a la terra promesa. En pujar al paquebot, el capità els diu que les lleis a EEUU han canviat i que ell no tindrà problemes per entrar ja que té contracte de feina, però que ella tot i estar casats i ser la seua dona legal, ho tindria complicat.

—I ara que fem Teresa? -va preguntar. I Teresa va contestar —Doncs jo torne al poble, tu ten vas, ho arregles tot i quan puga em reunisc amb tu. L'home-ocell de tan enamorat que estava va pensar, primer que no volia que la seua dona tornés sola de Barcelona a Pego, i segon i més important, que ja sense ella era impossible viure ni que foren uns

mesos. Acomiadament del capità, mitja volta i cap a casa. Que per cert, no tenien.

Crec que no devia ser fàcil desfer el camí emprés uns anys abans i tornar a començar partint de zero. Sobretot si pense en el fet que quan un pren la decisió d'emprendre una nova vida lluny de la terra que l'ha vist néixer, deu ser perquè alguna cosa no acaba de quadrar i creus que una fugida endavant i començar de nou és el millor.

Siga com siga, la qüestió és que en tornar al poble van haver tots dos de buscar-se la vida per construir-se'n una de nova, inesperada i molt diferent de la que tenien previst. Un, fent allò que sabia fer, fent petites feines allà on el llogaven i treballant el ferro que és el que millor sabia fer, i l'altra, fent menjars per les cases benestants de qui sabia que la Teresa era una gran cuinera. Els inicis no van ser fàcils, però amb el temps i les mans artesanes d'un i altre, però sobretot d'en Salvador, van poder fer-se amb una casa al centre del poble amb un bon local i adquirir les eines precises per muntar la seua pròpia ferreria. D'aquell taller van sortir de ben segur un bon munt de cavalleries ben ferrades, estris de camp i cuina amb garantia de durabilitat, i alguns dels forjats que encara ara deuen córrer per Pego. El que sé del cert és que del bon fer d'aquell ferrer en queden vestigis al Sanatori Sant Francesc de Borja més conegut com de Fontilles, on va treballar un bon grapat d'anys fent alguns dels forjats de la tanca i finestres i fent tasques de manteniment i reparació, més tard.

La vida anava fluïnt i els fills anaven arribant. Carmen, Salvador, Rosa i Fernando van anar arribant en un interval no massa gran entre un i altre. I així mentre la vida passava, Salvador anava fent seues aficions que ja l'acompanyarien la resta de la seua vida, unes per bé i altres ja no tant. Republicà fins al moll de l'os i amb consciència de classe, es va afiliar a la UGT, que llavors volia dir indefectiblement també al PSOE. Aquest fet marcaria la seua existència i la dels seus per sempre. Al menjador de sa casa, en una època on el més habitual

era tindre una representació del Sant Sopar, hi havia penjat a la paret un quadre de La República i un altre de Pablo Iglesias -el genuí- el fundador del PSOE i la UGT.

Va començar a fer teatre i a cantar sarsuela en una companyia del poble, i no ho devia fer malament, ja que molts anys després encara hi havia qui recordava algun dels seus papers. El més reeixit segurament, va ser quan una companyia de professionals van arribar al poble per representar una sarsuela anomenada "Als lladres!", obra valenciana en un acte i en vers amb música de Benito Monfort estrenada per primera vegada a València l'any 1874. L'obra va del criat de Don Calisto al que li ha tocat la loteria i no sap com fer per dir-li-ho a l'amo. Bé doncs, segons em van explicar, es veu que un dels actors, concretament el que havia de fer el paper del criat es va posar malalt el mateix dia de la representació a Pego. La companyia estava en el debat de veure què feien, si suspèien o que, quan algú els va comentar que al poble n'hi havia un que se sabia el paper perquè li agradava molt l'obra, i que segurament estaria disposat a interpretar-lo aquella nit. Així va ser com van anar a buscar a Salvador, l'home-ocell, i així va ser com el meu avi va triomfar al món de l'escena. De fet, es veu que li van oferir anar de gira amb ells, però en Salvador tenia altres prioritats, la família. La qüestió és que el nom que ell pronunciava constantment, Calisto, es va quedar ja per sempre marcat a la família, amb alguna variant pegolina però, ja que el van rebatejar com "Calistro" afegint una erra que el feia més graciós i més adequat a la parla popular de l'època, sens dubte. Els amigatxos li recordaven constantment algunes d'aquelles estrofes que ell amb veu de baríton cantava i que deien més o menys:

Quina sort tan gran
el bitllet que comprí,
ai senyor CALISTROOOO
balle vosté amb mi...
El que més plore són les dobles
amagadetes en el racó
pa que vinga un lladre que me les furte.
Ai, Sant (Patró?) que faré jo...

Així va ser com els “Peluques” vam esdevenir “Calistros” i vam conviure, i seguim encara i amb molt d’orgull, amb aquests dos renoms.

La seua bona veu el va portar a cantar també en alguna ocasió, no sempre, en el cor de l’Ecce-Homo. I dic no sempre perquè Salvador a més d’ateu era profundament anticlerical, fins al punt que diuen que en ocasió d’alguns Carnestoltes i d’altres festes “paganes”, es passejava amb un gran crucifix de cap per avall penjat al coll, cantant quelcom semblant a això:

Quiquiriquí, quiquiriquí (repetir)
Kyrie eleison. Kyrie eleison,
Kyrie eleison. Del amor. ¡Ay! líbranos.
Kyrie eleison. ¡Ay! Líbranos de una aparición.
Con cuatro perras compráis una estampita.
¡Mirad que bonita!
Es solo un papel
y es del Ángel Gabriel...

Cosa que no agradava gens a la seua Teresa, ni a un munt de conciutadans, supose. Imagine que per ell, cantar en un cor de devots “llepa-ciris” devia ser part de l’espectacle. Jo, estic convençut que aquestes coses les feia sense malícia i des de la convicció llibertària

d'aquell que pensa que tan digne és qui exposa lliurement les seues creences donant-se cops al pit; com aquell que opina que aquestes coses de les fes religioses -en plural- van en contra de les llibertats individuals d'homes i dones, i que cal denunciar-les i erradicar-les. No oblideu que es tractava d'un esperit lliure que no va amagar mai les seues tendències polítiques esquerranoses, participant sempre de forma activa en la política municipal, unit a la UGT.

A Europa i al país, s'anaven succeint esdeveniments que donarien amb una nova forma d'entendre el món. La primera guerra mundial, la revolució soviètica. Monarquies, repúbliques, cops de mà. Atemptats, terrorisme d'estat. Obrerisme revolucionari enfront de pistolerisme patronal. Dretes, esquerres, anarquisme, falangisme, comunisme, feixisme, nazisme covant-se... Era evident que en l'àmbit local, sens dubte i en l'escala corresponent, es reflectien les filies i les fòbies, i els posicionaments en uns o altres bàndols que els esdeveniments portaven aparellats. No devia ser fàcil en un espai petit i amb tantes formes i idearis diferents, la convivència. Sobretot tenint en compte les relacions afectives, personals, familiars, culturals, socials, i fins i tot econòmiques; que unien bona part del poble. No vull imaginar com es devia tornar el dia dia pels carrers del poble després del cop d'estat del 36. De fet, cròniques hi ha que asseguren que Pego fou un dels pobles amb més repressió un cop acabada la guerra (in) civil.

El mes d'abril de 1938 es produeix un buit de poder a l'alcaldia, i l'home-ocell que sempre s'havia mantingut fidel al seu ideari i continuava essent membre destacat de l'agrupació local de la UGT i del partit socialista, encabits en aquelles dates en el Front Popular -o Front d'Esquerres- es veu que es trobava en un lloc poc oportú i poc adequat. Així el dia 26 d'aquell mes va ser anomenat "Alcalde president" de la vil·la de Pego. Una patata calenta difícil de gestionar en temps convulsos com aquells... Només ho va ser 4 mesos fins al 23 d'agost del mateix any que va ser substituït per Felipe Monzó, company del

“Front” i afiliat al PSOE. 4 mesos però, que van ser suficients per a deixar tocat de per vida al meu ocell lliure.

Evidentment en tan poc temps i en les circumstàncies que l’envoltaven, com a alcalde no va poder fer grans coses, més enllà de la gestió diària i mantenir obert i operatiu el consistori. Sí que per les dates va ser l’encarregat de llegir el 22 de maig en sessió plenària de l’ajuntament “Els tretze punts” redactats per Juan Negrín president a les hores del govern espanyol el 30 d’abril, base del seu programa polític, i que eren:

1. La independència d’Espanya. (?)
 2. Alliberar-la de militars estrangers invasors.
 3. República democràtica amb un govern de plena autoritat.
 4. Plebiscit per determinar l’estructuració jurídica i social de la República Espanyola.
 5. Llibertats regionals sense detriment de la unitat espanyola.
 6. Consciència ciutadana garantida per l’Estat.
 7. Garantia de la propietat legítima i protecció a l’element productor.
 8. Democràcia camperola i liquidació de la propietat semifeudal.
 9. Legislació social que garanteixi els drets del treballadors.
 10. Millora cultural, física i moral de la raça. (?)
 11. Exèrcit al servei de la Nació, estant lliure de tendències i partits.
 12. Renúnciar a la guerra com a instrument de política nacional.
 13. Àmplia amnistia per als espanyols sublevats que vulguin reconstruir i engrandir Espanya.
- (Els interrogants són de collita pròpia)

Fora d’aquest fet, estrictament polític no se’l coneix cap altre de destacable. N’hi ha un altre però, que va marcar el seu futur i a més ens mostra com era realment aquell home. Es tracta de la seua intervenció per salvar el Sant Crist de Pego.

Aquest home que no creia en l'Església ni en els seus servidors pels valors que uns i altres representen, que fugia dels de la sotana i dels beats i beates de cop al pit; va haver de fer front a la difícil qüestió de salvar la imatge del Crist que es va trobar tirat a terra i a punt de ser mutilat i cremat. O deixar que els seus companys de milícia, a l'alba, dugueren a terme semblant atrocitat amb el patrimoni cultural del poble. Suppose que va pesar més la seua condició d'alcalde de "tots" i aprofitant la foscor de la nit i el descuit dels seus, va anar a buscar el Sant Crist i el va dur a casa seua per tal de preservar la imatge. Un cop a casa, i en veure que presentava ja alguns desperfectes i amb la por que els companys de partit, perquè no dir-ho, prengueren represàlies contra ell o la família, decidí portar-lo a casa d'un artista local, conegut també per la seua afecció al règim dels colpistes i la seua devoció Cristiana, per tal que aquest el restaurés i el conservés amagat dels que el volien fer desaparèixer.

Si aquest Crist encara avui dia pot ser venerat, ho és per la intervenció d'un home ateu i anticlerical.

Tots sabem com va acabar la història "del glorioso alzamiento nacional" i mentre l'artista era reconegut com el salvador d'una de les joies espirituals del poble. Aquell exalcalde, un home-ocell home menut i prim. Era traslladat el 4 d'abril de 1939, poc abans de complir-se un any d'haver sigut anomenat alcalde, al "cuartelillo" del poble primer, per ser traslladat a una presó propera l'endemà. La nit del dia 5, ell, acompanyat d'alguns companys de sindicat i de partit, pujaven al camió que suposadament els havia de portar a Dénia. I dic suposadament, perquè el grup de militars moros comandats per un sergent castellà que els havien de custodiar, tenien l'ordre d'aplicar la "lleï de fuga" en arribar a la carretera dels Racons, matar-los i enterrar-los allà mateix. Es veu que aquell sergent, en veure les cares dels homes que portava no va ser capaç de dur a terme el crim i els va dur al destí primigèniament previst, la presó de Dénia. On inicià un llarg periple que començà amb un consell de guerra sumaríssim i condemna a mort.

Calabós de Pego, presons de Dénia, Alacant, Portaceli i acabar en la de Chinchilla a la província d'Albacete. Una presó freda i distant, convivint amb la possibilitat més que probable, de ser afusellat per haver estat durant 4 miserables mesos l'alcalde ugetista pel "Front" de Pego. No va ser així, per circumstàncies que desconec, la sentència no es va dur a terme i va ser commutada per uns quants anys de confinament, que també van ser reduïts gràcies a les peticions i els testimonis dels seus veïns, de dretes fins i tot, que el van fer tornar al poble. Altres companys no van tenir la mateixa sort. No es va salvar però, del fet que les males condicions de fred i humitat viscudes a la presó li accentués l'asma que patia, i que em va deixar d'herència.

Passat el llarg calvari d'aquell temps empresonat tornà al poble, el seu poble. Desposseït però, de tots els seus béns, casa, ferreria... Tot, li ho van prendre tot. La casa i la ferreria amb tot el que hi havia dins van passar a mans d'un altre ferrer. Tot, menys part de l'aixovar de casa, una caixa d'eines i la dignitat que no li van poder llevar mai. Li van tallar les ales, això sí. L'hi havien ensenyat quan dura podia ser la repressió. A l'avi Salvador, no el van afusellar, però el van matar en vida en llevar-li tot el que posseïa. Crec que a partir de llavors va ser quan ja va començar a volar només baixet, sense aletejar massa, sense massa soroll... Havia decidit oblidar, pel bé de la família i pel nou membre dels Calistros que ja estava en camí, el seu darrer fill, en Jose, va nàixer el 1941.

Per culpa de les misèries de la postguerra, més estant en el bàndol dels perdedors, ell, la Teresa i els seus fills van haver d'anar d'una casa a l'altra sense que cap fos definitivament seua. I per culpa també d'aquelles mateixes misèries, la seua filla gran, sent encara molt joveneta, va haver de marxar amb la seua tia, Carmen -es deien igual- a treballar de minyona junt amb ella, a casa d'un matrimoni del poble que feien de professors en un institut de la ciutat de Lleida, per tenir sobretot, una boca menys que alimentar. Allà la Carmeta va conèixer al meu pare i... Però això ja és una altra història.

Jo vaig estar molts anys sense entendre molt bé per què es va quedar al poble tenint la possibilitat, com van fer molts altres, d'emigrar i buscar-se la vida lluny. Anar-se'n allà on ningú no el conegués i començar de cap i de nou. Partir de zero, ja que zero tenia. Fugir a un lloc on no haver de patir les mirades prepotents dels guanyadors. No ho entenia, com deia, fins fa uns quants anys. Ell era de Pego i fora de Pego ja no hauria estat ell. Estimava el seu poble. Aquell que un dia el va veure tornar de les "Amèriques" fet un "dandy" on havia anat a la recerca de fortuna i llibertat, i on no va poder tornar per circumstàncies de la vida i les lleis d'immigració. Era ja incapaç de volar en un altre cel que no fos aquell que el deixava sobrevolar el Xical i la marjal, el castell d'Ambra i la serra de Segària, potser el barranc de l'infern... Encara que fos baixet i sense fer soroll.

Quan jo vaig nèixer l'avi ja tenia 60 anys. Només vaig conviure amb ell en tres o quatre estades que vaig fer de menut per vacances abans que faltés l'any 1966. La primera imatge que en tinc és la d'un home prim i eixut, assegut en una cadireta baixa i reparant algun estri de cuina, una cassola o algun potet d'alumini picats per l'ús i el pas del temps, o que se li havia soltat el mànec i que alguna veïna l'hi havia portat. No parlava gaire o així m'ho sembla, jo tampoc era massa enraonador llavors. En tenia prou amb seure davant d'ell i contemplar amb la paciència que anava picant amb un martellet. El martelleig, aquell tic, tic, tic, tic, constant, si tanque els ulls, encara l'escolte avui quan vull recordar-lo a ell.

Altres coses que recorde, és un parell de furons -als que no em deixava apropar- per anar a caçar conills i un gos i una gosa caçadors, anomenats Brillante i Perla als que cuidava amb passió, ja que no en va eren companys de passejades i de corredisses. Era un home meticulós, supose que ho va ser tota la vida. En una llibreta menuda anotava cada eixida que feia amb els gossos i les carreres que feien darrere els conills, la data, l'hora, el lloc, la durada de la carrera, i si l'havia acaçat o no.

Em vaig passar hores llegint aquelles anotacions a llapis... Donaria el que fora per recuperar-la.

Va marxar una nit de Nadal de 1966, mentre a ma casa de Sabadell, lluny de saber el que passava al poble, cantàvem nadales.

L'home-ocell cansat d'oblidar, va voler tornar a recórrer cels inexplorats, lliure de nou. Sent que encara ara, vola plenament feliç. Així ho vull creure.

Això no és cap joc

deixeu-me volar!

Jo sóc lliure de fer el que vulgui

no em traieu la llibertat.

El cel és un somni

on ell hi vol arribar...

BATISTET

Salvador Bolufer

A Batiste Bolufer Pastor

In memoriam

És clar que la Llei de Memòria Històrica no podrà reparar la massacre de la Guerra Civil del 36 ni les seues catastròfiques conseqüències, però almenys servirà per a redimir la memòria de molta gent represaliada, torturada, afusellada o víctima de la vilesa humana en qualsevol de les seues modalitats, així com per a eliminar algunes distincions honorífiques encara vigents dedicades a personatges afins als que provocaren el colp d'estat i, si cap, per a rectificar algunes anotacions històriques falses que foren escrites per les més acalorades plomes imperials.

Però hi ha un fotimer de víctimes innocents d'aquella barbàrie que no podran ser rescatades del seu anonimat. Són aquelles persones que, de manera obligatòria i sense dret a rèplica, foren requerides per a incorporar-se a files i ja no van tornar mai més a casa. En molts casos caigueren entre bombes enfurides o bales perdudes en qualsevol lloc indeterminat d'algun camp de batalla qualsevulla, i els seus cossos romangueren perduts entre les runes de la misèria, possiblement a mercè de les bandades d'aus de rapinya que s'instal·laren en aquells paratges infernals amb intencions gastronòmiques; en altres casos desaparegueren entre les tenebres d'algun camp de concentració, o en qualsevol dels esdeveniments calamitosos que tingueren lloc durant la postguerra.

Batiste Bolufer Pastor, *Batistet*, fou un dels caiguts al front de l'Ebre quan només tenia 19 anys. Per proximitat familiar –era germà de mon pare– he volgut dedicar-li aquesta memorieta escrita. Serà la meua manera de commemorar el primer centenari del seu naixement i serà també com retre el meu modest homenatge a la tomba imaginària del soldat desconegut, encara que, si m'ho permeten, el referit soldat simbòlic no serà només en aquesta ocasió un simple *combatent no identificat mort en el camp de batalla*, sinó una persona a qui la malignitat perversa dels depravats va negar el dret a la vida. Les guerres no són fenòmens catastròfics que s'originen en la natura; són hecatombes inhumanes que tenen responsables amb noms i cognoms.

En els inicis de la Guerra Civil Espanyola, Batiste Bolufer Garcia i Maria Pastor Torres –Trinitària ella– vivien al carrer del Mar número 13 de Pego amb els tres fills que aleshores tenien: Batistet, de 17 anys; Salvadoret, amb 11 acabats de fer, i Antonio, que n'havia complit 7 el dia de Sant Antoni. Pel camí s'havien quedat dos bessons, que no van poder superar la manca de pes i moriren a les poques setmanes del seu naixement, i Dolorettes, la primogènita, que havia nascut al 1916 i va morir en temps de pubertat d'una de les malalties típiques de l'època. Amb ells vivia també la tia Dolores, germana de Batiste; una dona fadrina de caràcter contundent, de forta influència en l'organització de la casa i en l'educació dels nebots. La tia Dolores va morir l'any 1983, als 105 anys. Malgrat que tenia un ull de cristall i l'altre amb cataractes, va poder passar el fil per l'agulla fins després d'acomplir-ne 100.

Batiste i Dolores, com la majoria de gent del seu temps, no sabien de lletra; Maria, en canvi, havia tingut la sort d'anar "a costura" (així ho referia ella) i va aprendre a llegir i a escriure, encara que d'una manera molt primària (signava amb el nom i els dos cognoms, amb lletres de grandària descomunal rematades amb una rúbrica entranyablement

salvatge). La taxa d'escolarització millorava progressivament amb el pas dels anys, i en la dècada dels 30 ja era habitual que un bon percentatge de criatures assistiren a escola, encara que la majoria deixaven d'anar a classe en edat infantil (hi havia qui allargava una mica més el període, normalment en escoles de nit, però això que entenem per "estudiar" era un privilegi reservat només a fills de rics). En acabar la curta etapa escolar, els xiquets solien iniciar l'aprenentatge d'algun ofici –en molts casos el del pare– i les xiquetes s'incorporaven a les tasques de la llar, on aprenien, generalment de la mare, les labors de les mestresses de casa pròpies de l'època.

Batistet fou escolaritzat a l'escola pública per a pobres (així es definia) que regentaven els pares franciscans, molt prop de sa casa. Allí va aprendre a llegir i a escriure, així com els aspectes més bàsics de l'aritmètica i algunes nocions generals de geografia i d'història, amb un professorat que aplicava els sistemes educatius del moment basats en teories com la de "la letra, con sangre entra" (eren famosos els mètodes d'alguns mestres, com ara el pare Cebolla, que solia castigar amb excentricitats a qui transgredia les seues monomanies. Per exemple, l'esmentat frare defensava aferrissadament que, per a escriure, calia subjectar la llapissera amb el dit índex de la mà dreta completament ert, i quan veia algú amb el tal dit entortillat, li l'enravenava clavant-li furiosament les ungles en el punt infractor). Cap als 10 anys, el xicot va deixar l'escola per a dedicar-se de ple a l'ofici de llaurador, tasca en la qual ja estava iniciat, car des de ben petit solia ajudar son pare en moments de necessitat, com era també costum en aquell temps.

Amb teles de roba usada, la tia Dolores va cosir a mesura la primera vestimenta de llaurador que va usar Batistet, amb faixa i garramanxes incloses; la mare va haver de canviar el portaviandes habitual per un altre més gran, ja que calia incloure també la ració del xiquet que en

avant compartiria el recapte amb el pare. A casa estaven de dol per la recent mort de Dolorettes, i Maria la Trinitària, aleshores embarassada d'Antonio, estava destrossada anímicament i molt dèbil de salut; per això, la resta de personal d'aquella llar l'ajudaven tant com podien i procuraven evitar-li esforços. Batistet es feia sovint càrrec de cuidar el petit Salvadoret –llavors de 3 anys–; solia també ocupar-se dels menesters propis del galliner i la conillera que compartien sostre amb el pessebre de l'haca, a més d'atendre amb eficàcia i sense remugar els encàrrecs que se li demanaven.

Els primers mesos d'aquelles prematures “vides laborals” estaven encara marcats per l'esperit infantil de la xicalla. Eren temps de moltes mancances i poques abundàncies, però diuen que la fam aguditza la imaginació, i les referides criatures –que sabien on dormia el dimoni– buscaven en la mare natura recursos de joc i d'esbargiment que els proporcionaren alegries. Les circumstàncies i les necessitats propiciaven que aquest període fóra curt i les persones començaven massa prompte a exercir d'adultes.

Dotze anys tenia Batistet quan fou proclamada la II República. El seu germà Antonio acabava d'acomplir dos anys; la salut de la seua senyora mare havia millorat bastant i la família estava passant uns moments de tranquil·litat i assossec. El xicot començava ja a dibuixar perspectives de futur; la idea de fer les Amèriques que tanta repercussió havia tingut al poble a principis de segle havia passat de moda i les il·lusions de la joventut pegolina dels anys 30, en la majoria dels casos, no anaven més enllà de les fites del terme (això no vol dir que no foren il·lusions tan immenses, dignes i potents com les de qui poguera aspirar a conquerir la lluna). Batistet volia ser un llaurador de prestigi com ho eren els seus principals referents: son pare i els oncles Salvador i Rafel, Trinitaris germans de sa mare que també mostraven una certa predilecció pel seu primer nebot.

Els importants canvis socials que promulgava la Constitució republicana de 1931 –molt avançada per al seu temps– arribaven als pobles lentament, moltes vegades entorpits per l’actitud dels mediocres autoenlairats, o per l’acció dels cacics i els acomodats conservadors, temorosos de perdre els privilegis de què gaudien. A més, com que els mitjans de comunicació eren escassos i elitistes, les notícies aplegaven a la gent a través de les tertúlies de bar o els xiuxiuejos de mercat, quasi sempre tergiversades i confuses, quan no manipulades. Les coses de la política normalment passaven de puntetes en les converses familiars, i els enfrontaments que es donaven al poble per eixa causa tenien el mateix tractament col·loquial que les típiques baralles entre veïns desavinguts. Tot això, lògicament, influïa en l’escàs interès que els adolescents com Batistet mostraven en aquells moments pels assumptes sociopolítics.

Pego, amb quasi 9.000 habitants, era llavors el segon poble més important de la comarca. Les produccions de taronja i d’arròs estaven en auge i l’oferta de llocs i activitats d’oci i esbargiment era també abundant i variada. Batistet creixia en aquell ambient i molt prompte es va guanyar el respecte i la consideració de la gent del seu entorn, ja que era un xic molt responsable i generós, de caràcter amable i discret, a qui li agradava divertir-se sense alçar massa polseguera. Res no feia sospitar la destrossa que vindria al cap de poc de temps i que possiblement estiguera coent-se des de finals de l’any 33.

A la tardor de 1934 i durant 1935 van tenir lloc al poble una sèrie d’esdeveniments de caire polític que ja tenien mala pinta, però no fou fins a 1936 quan la majoria silenciosa va plantar les orelles. A nivell local, els enfrontaments eren cada vegada més palesos i violents, i al juliol, quan van arribar les notícies de la sublevació militar comandada pel general Franco, ja es va veure clar que allò era un foc encés difícil

d'apagar, on algú no parava de tirar gasolina. Aleshores Batistet tenia 17 anys i, malgrat la seua preocupació, també pensava com molta gent que allò no passaria de ser un incident puntual. Durant aquell estiu les notícies arribaven confuses, però ja donaven a entendre que la cosa estava complicant-se; i el mes d'octubre, en arribar a Pego 167 xiquets de Madrid i un centenar de refugiats de guerra, ja pensava tothom que l'assumpte anava per a llarg i que els esperaven temps difícils de conseqüències imprevisibles.

Sempre que tenia oportunitat, Batistet acudia al seu cosí germà Carmelo (Carmel Giner Bolufer) per tal de demanar-li informació i opinió sobre l'estat del conflicte. El referit parent havia estat corresponsal dels periòdics *El Sol* i *La Voz* de Madrid i havia compartit tertúlies i activitats amb destacats polítics en els anys que havia viscut i treballat a la capital; a més era una persona molt coneguda en determinats àmbits intel·lectuals i periodístics, i per tot això se suposava que podria tenir bona informació de per on anaven els tirs (mai millor dita l'expressió). Però Carmel, que tenia 17 anys més que Batistet, solia contestar-li amb ambigüitats poc aclaridores; no se sap si perquè considerava el cosí massa jove per a entendre aquell merder, o perquè ell mateix no tenia massa clar cap on podria derivar aquella vergonyosa bogeria.

Passaven els mesos i la cosa s'embolicava cada vegada més; les mancances de recursos eren ja molt notòries, l'ambient estava enrarit i la gent es veia espantada. Batistet mostrava un semblant trist i cara de preocupació, sobretot des que arribà la notícia que estaven incorporant a l'exèrcit mossos que encara no havien entrat en quintes, i això, a ell, li tocava de prop (hagués sigut quinto l'any 39). A casa intentava dissimular el seu estat anímic per tal de no preocupar els pares més del que ja ho estaven, i solia passar llargues estones a la caseta que tenien a la partida de Sant Antoni amb la sola companyia d'un gosset que

es deia Paco, al qual havia cuidat i ensinistrat des que va nèixer; allí trobava pau i assossec amb la complicitat del silenci, mentre pegava una mirada a l'aspecte dels tarongers o arreglava el petit tros que havia disposat per a experimentar amb l'hortalissa. El futur immediat no tenia bona pinta i les il·lusions que Batistet havia alimentat ara es perdien entre núvols de polseguera negra.

Malauradament els mals auguris es confirmaven, i a l'agost de 1938 li arribà la temuda ordre que l'obligava a incorporar-se a files de manera quasi immediata. El 25 de juliol d'aquell mateix any havia començat un nou episodi bèl·lic –la Batalla de l'Ebre– i en cosa d'un mes el nombre de baixes era ja incalculable, motiu pel qual es reclamaven amb urgència nous efectius que continuaren alimentant tan cruenta immoralitat. Quasi 4 mesos va durar aquella absurda carnisseria.

Batistet va rebre la notícia amb aparent serenor, com si tinguera clar i assumit des de feia temps que eixe moment havia d'arribar (possiblement la processó aniria per dins). Com que ell era a defora quan entregaren l'avís a sa mare, es va acostar de seguida a l'ajuntament per tal que algú li aclarira uns dubtes que tenia sobre la imminent incorporació i després va tornar a casa, d'on ja no eixiria fins al dia següent. Aquella nit la va passar en blanc, mirant la lluna des de la finestra amb els ulls com a plats i pensant, no solament en el futur incert que l'esperava, sinó també en la manera d'aprofitar el poquet temps que tenia abans d'anar-se'n per a deixar-s'ho tot en perfecte estat de revista.

La vespra de la partida ja ho tenia tot a punt; havia resolt algunes cosetes que tenia pendants, havia repassat amb son pare les faenes que portaven entre mans i s'havia acomiadat dels amics i de totes les persones del seu entorn. Només havia deixat per a última hora l'adéu als familiars més pròxims i a Marieta, una xicota amb la qual feia uns

mesos que havia iniciat una amistat especial. No era encara nòvia, perquè llavors eixa condició no s'adquiria fins que el xic no anava a demanar el consentiment al pare de la xica, però s'havien declarat estima mútuament i ja havien parlat de formalitzar la relació. Marieta va recordar de per vida la mirada tendra que li va dedicar Batistet quan l'acomiadava a la porta de casa. Ja no el tornaria a veure mai més.

L'última nit que Batistet va passar a sa casa fou un tant estranya; Maria havia preparat un sopar especial de comiat, però allí ningú no tenia fam. La tia Dolores deia que s'havia constipat per a justificar el mocador mullat de llàgrimes que portava a la mà; Salvadoret, que acabava d'acomplir 13 anys i ja exercia de llaurador, tenia un nuc a la gola que no el deixava engolir, car, a banda de ser el seu germà major, Batistet era el seu ídol i el seu principal referent; els pares mitigaven la seua angouxa intentant convèncer el fill que la guerra ja estava acabant-se i que molt prompte tornarien a casa, i Antonio, que aleshores tenia 9 anys, malgrat que percebia la tensió del moment, no comprenia encara la magnitud d'aquell colp. A una hora prudencial es féu el silenci en la casa; tothom es feia l'adormit, però ningú no dormia. Batistet va encetar el paquet blau de tabac que li havia regalat son tio Salvador feia unes hores. Fent fum esperava la llum del dia.

El cant del pollastre es va mesclar amb el soroll descompassat d'un camió que baixava pel carrer del Mar. Uns minuts després trucaven a la porta, alhora que una veu fosca pronunciava el nom i els dos cognoms de Batistet, que ja estava preparat per a la marxa, amb tota la família alçada per a acomiadar-lo. El xicot va besar el front de la tia Dolores al temps que, torcant-li les llàgrimes amb els dits polzes, li desitjava irònicament que es curara prompte el constipat; va abraçar amb força els dos germanets, que el miraven amb tristor mentre subjectaven el gosset Paco, encabotat a pegar darrere l'amo, i tot seguit va eixir de

casa amb els pares, que l'acompanyarien fins el lloc on havia estacionat el camió. Batistet s'emportava els dos fardells que li havia disposat Maria la Trinitària: l'un contenia les mudes de roba que podria necessitar, on incloïa un jersei ben calentet per si la cosa s'allargava fins a l'hivern; l'altre embolcall contenia un rastre de botifarres seques amb un assortiment de viandes per al viatge i un pa pastat a puny per la ti Pepica Máñez (la veïna d'enfront de casa, que era com de la família i tractava els xiquets de Maria com si foren els fills que ella no havia pogut tenir). Pare i mare abraçaven per última vegada el fill segons abans que pujara al vehicle on iniciaria un viatge sense retorn. Quan el camió se'ls va esfumar de la vista, Maria va arrancar el plor que feia dies que estava contenint. Batiste intentava consolar-la, quan en realitat estava perquè el consolaren a ell.

Van seguir incorporant gent a l'expedició, de Pego i d'algun altre lloc, fins que al vehicle ja no li cabia ni una agulla. Carretera i manta, el camió va continuar cap a algun destí que els passatgers desconeixien, i sobre les dues de la vesprada s'aturà en un enorme descampat on havien arribat altres vehicles carregats de gent. Allí els van indicar el lloc on es repartia el ranxo (un plat de lletilles, mig panet engomat i aigua) i després de dinar estigueren una bona estona bambant sota un sol que badava penyes, fins que els caps d'expedició van disposar la gent en nous grups per a iniciar el trajecte que els hauria de conduir a la destinació prevista. Fou un viatge molt accidentat on es donaren tota classe de despropòsits: avaries, equivocacions, ordres i contraordres, discussions entre els caporals, intents de deserció que en alguns casos van acabar de mala manera...; fins i tot cobriren una bona part del trajecte en vagons obscurs d'un tren de mercaderies. Alguns pegolins van aconseguir mantenir-se sempre en el mateix grup i això els va permetre compartir les viandes que portaven de casa, amb les quals van redimir l'efecte del ranxo de lletilles que els donaven per a dinar i per a sopar.

Dos dies després arribaven a un paratge bastant inhòspit (per les dades dels fets i les referències dels historiadors, aquell lloc podria haver-se ubicat en algun punt de la comarca de la Ribera d'Ebre, però això són només suposicions); allí hi havia una espècie de granja semiderruïda que feien servir de dormitori, la qual fitava amb un corral abandonat bastant ampli, on podrien dormir a la serena si continuava la calor. A uns 200 metres s'albirava un descampat on anirien a fer instrucció abans de partir al front (dic instrucció per dir alguna cosa, perquè l'instructor que la impartia semblava no haver vist mai de prop ni un simple rifle de balins, malgrat que intentava manejar un fusell que no arribaria a disparar per a no gastar munició). L'endemà els van fer entrega d'una mena d'uniforme a cada un, a més d'una motxilla i una cantimplora. La roba que li va tocar en sort, a Batistet, tenia pinta d'haver vestit altres soldats que ja no eren al món dels vius; estava tota plena de pedaços i forats i calia lligar els pantalons amb una corda, a manera de cinturó, per evitar que caigueren. Les sabates eren de classes diverses i, moltes vegades, una de cada parell.

Durant uns dies romangueren en aquell emplaçament, amb molta vigilància per a evitar desercions, però sense que ningú no els aclarira els plans que hi havia previstos per a ells; això sí; aigua de café amb pa dur per a fer sopes no en faltava als matins i algunes vegades van dinar arròs bullit en lloc de lletilles. L'aigua no era abundant, però suficient per a beure i per a rentar-se.

El 7 de setembre de matí arribaren un parell de sergents que encara no havien vist enlloc; els concentraren al descampat per a comunicar-los que eixa mateixa vesprada partirien cap al front i tot seguit els transmeteren algunes instruccions per a la marxa. Efectivament, al capvespre van arribar els camions per a traslladar-los a una espècie de campament que semblava servir de base d'operacions; allí els van

entregar un fusell (que no sabien manejar), una cartutxera (que no sabien col·locar-se) i bales (que alguns no pensaven disparar). En principi no hi havia prou fusells per a tots, però amb els que recuperarien dels soldats morts quedaria tothom armat en les pròximes hores. Com era d'esperar, aquells artefactes –uns amb baioneta i altres sense ella– no estaven per a massa proeses.

Aquella nit els donaren per a sopar una sopa de sabor a insult gastronòmic, amb una cosa dins que intentava ser carn i un rosegó de pa de gos. Després de sopar els van fer ocupar uns pallers abandonats. Allí podrien dormir unes hores abans de partir a les trinxeres, on havien d'aplegar a peu abans que rompera l'alba. Arribat el moment, mitja dotzena de caporals entraren als pallers a despertar els *soldats*. A mesura que sortien els ordenaven en petits grups, que partien per separat fins al lloc que els indicara el sergent que dirigiria cada esquadra. Els donaren uns minuts perquè ompliren les cantimplors d'aigua i iniciaren la marxa. Ningú no els va aclarir com s'abastirien de menjar mentre foren a les trinxeres, però ells van pensar que al capvespre tornarien a sopar i a dormir al campament.

Després de caminar una bona estona, el grup de Batistet arribava al seu lloc de destí; una espècie d'amagatall cavernós que feien servir de trinxera. El sergent els va manar que entraren i esperaren a rebre instruccions i va continuar la marxa amb l'esquadra que venia darrere. Allí estava també Carlos Bañuls; un altre pegolí que havia fet molt bona lliga amb Batistet des que isqueren del poble. Durant una bona estona estigueren els dos xicots parlant i compartint algun cigarret d'aquells de l'embolcall blau que el tio Salvador havia regalat al nebot. Per les casualitats de la vida, anys després, Carlos Bañuls i Salvador el Trinitari arribarien a ser consogres.

Des de primera hora del matí ja se sentien tirs i sorolls de guerra, cada vegada més intensos i més pròxims; però allí, malgrat les hores que havien passat des que arribaren, encara no havien rebut instruccions de cap classe i una mescla de nerviosisme i pànic començà a apoderar-se d'aquells *soldats* ocasionals. Hi havia una espècie de passadís pel qual es podia accedir a la trinxera del costat i des d'allí algú els va avisar que es prepararen per a canviar d'ubicació d'una manera imminent, però un caporal i dos soldats que acabaven d'arribar del campament van desmentir tal avís. Passava el temps sense que ningú els explicara què feien allí; els rumors que provenien de la trinxera del costat eren cada vegada més confusos i la calor s'havia tornat asfixiant.

Cap al migdia van deixar de sentir-se els sorolls de les bombes i els tirs, com si la guerra hagués fet un recés per a dinar. Batistet va pensar que era un bon moment per a eixir a l'exterior, per si veia algun punt on pogués acudir a preguntar. Els companys de grup, sobretot Carlos Bañuls, van intentar de totes les maneres llevar-li del cap la idea, però ell pensava que no hi havia cap perill i volia fer-ho. Aprofitant un alteró va saltar cap a l'exterior i, a gatameu, es va separar uns metres de l'entrada abans de posar-se en peu. Encara no estava totalment dret quan se sentiren tronar 4 o 5 tirs de fusell, un dels quals li va impactar al front, entre cella i cella. Batistet va caure desplomat sota la mirada atònita de Carlos, que ho havia vist tot des de l'alteró d'on havia saltat l'amic.

Van mirar la possibilitat d'eixir a rescatar Batistet, però el risc a córrer la mateixa sort era molt elevat i, a més, era massa evident que estava mort i no es podia fer res per ell. Carlos Bañuls no es va moure d'aquell alteró des d'on veia el cos de l'amic; des d'allí tirava pedres als pardalots que s'acostaven al cadàver.

La resta del dia fou per a aquells xicots com un malson d'eixos que semblen no acabar mai. Els tirs i les bombes continuaren la seua borratxera infernal durant una bona part de la vesprada, però el soroll d'aquelles estridències ja els entrava per una orella i els eixia per l'altra sense tocar el cervell. Per fi, a l'entrada de la primera foscor de la nit aparegueren un sergent i un caporal que els ordenaren eixir ràpidament de l'amagatall i afegir-se al grupet de gent que hi havia fora. Carlos, a penes va tenir temps de tocar la mà freda de Batistet abans d'abandonar aquell lloc per a sempre. El joc de penombres que es produïa entre la lluna i les aigües de l'Ebre deixava entreveure una esborronadora estampa de cossos inerts i un assortiment d'aus de rapinya que els sobrevolaven. Caminaven al trot cap a algun lloc desconegut, sense entendre a què ni per què havien anat allí. O, millor encara, a què ni per què havien anat a una guerra.

Havien passat setmanes des que els mossos partiren i a Pego encara no havien arribat notícies del seu parador. De l'ajuntament havien advertit que en les zones pròximes al front estaven els serveis pràcticament paralitzats pels efectes dels bombardejos i que la comunicació seria difícil, quan no impossible; però això no redimia l'estat d'inquietud dels familiars. Carmel Giner es va posar en contacte amb coneguts de certa rellevància que tingueren possibilitat d'indagar la situació del cosí i de la resta de pegolins, però ningú no va poder traure res en clar. A primers d'octubre ja hi va haver alguna notícia, però provenia de xicots que durant el viatge foren separats del grup de Batistet i n'havien perdut la pista. Realment, en aquelles dates l'únic que coneixia la fatal notícia era Carlos Bañuls, que tampoc no havia donat senyals de vida (o si n'havia donat, no es va atrevir a contar la tragèdia).

Com que no hi ha desgràcies plenes sense canalles que les alimenten, al mes d'octubre va arribar a Pego una parella de farsants que es

feien passar per vidents. Es van presentar a ca Batistet assegurant a sa mare que el fill estava viu i que molt prompte tornaria a casa. Maria necessitava creure que allò era veritat i va dipositar en ells tota la seua confiança i gratitud, i així, a poc a poc, aquells malparits anaven prenent-li tot allò que la dona podia oferir-los, des de les millors gallines del corral fins algun objecte de valor sentimental que la bona Trinitària guardava per a les futures nores.

Ja feia un parell de mesos que la novieta de Batistet vivia amb el cor en un puny. Com que encara no havia tingut oportunitat de conèixer la família del seu xic, indagava pel seu compte sense massa èxit, fins que un dia va anar a buscar-la una amiga per a dir-li que havien rebut notícies del germà, que també estava al front, i que entre altres coses deia que havien matat algú de Pego, però no sabien qui podria ser. El pànic es va apoderar de la pobra xica, que no sabia cap on pegar. Volia anar a parlar amb Maria, però ella tampoc no estava en condicions de donar ànims i allò hagués pogut provocar un drama emotiu. Finalment es va presentar a ca la ti Pepica Máñez, una dona animosa que sabia dissimular l'estat d'angoixa que l'afectava i que va transmetre a Marieta pau i esperança. La xicota també va trobar afecte en aquella dona i li contava coses entranyables de Batistet, com ara la gràcia que li feia que sa mare i la seua novia tingueren el mateix nom. Amb el temps, Marieta va poder refer la seua vida sense aquell primer amor, però sempre va considerar amb una especial tendresa aquella entranyable Trinitària que hagués pogut ser la seua sogra.

I el dia 6 de novembre de 1938 arribà a l'Ajuntament de Pego allò que ningú no volia, però que tot el món ja es temia: la certificació de la mort de Batiste Bolufer Pastor i la de Fernando Guitart Server, un altre pegolí al qual també robaren la vida els fantasmes de la guerra. Fou el dia que tothom començaria a assimilar aquella crua realitat... a

excepció de Maria la Trinitària, que continuava confiant en la parella de bergants que asseguraven que l'acta era falsa i que ells buscarien el fill i el portarien a casa. Batiste i els dos cunyats Trinitaris, Salvador i Rafel, van haver de denunciar els fets a l'ajuntament per tal d'aconseguir que aquells malfactors desaparegueren del poble.

Mesos després va tornar a Pego Carlos Bañuls, afortunadament sa i estalvi. Va entregar a la família unes poquetes pertinences de Batistet que havia pogut replegar i va contar la història tal com l'havia viscuda. En aquells moments, Batiste Bolufer era un home abatut, que només trobava pau acariciant els cultius que havia deixat en marxa Batistet. Havia perdut 4 fills i cap d'ells havia arribat a acomplir 20 anys; ara li quedava Salvadoret, adolescent encara, que també va tardar anys a superar la pèrdua del germà; i Antonio, un xiquet que llavors anava a escola i hauria d'esperar encara un temps per arribar a comprendre la magnitud d'aquella calamitat. La tia Dolores va traure forces de flaqueza per a afrontar de la millor manera possible aquell difícil present i va assumir totes les obligacions familiars que les seues capacitats li van permetre.

Amb el pas del temps, Maria la Trinitària va poder refer-se de l'estat de desesperació que tant havia preocupat els seus; sabia que l'home i els fills la necessitaven i sabia que hi havia molta gent que la volia. Possiblement pensava també que en el futur igual la vida la tractava amb una mica més de generositat.

La iaia Maria va morir l'any 1969, huit mesos després del iaio Batiste. I ho féu amb els ulls oberts, cara a la foto de Batistet que hi havia penjada a la paret d'enfront del capçal del llit... Com si esperara que el fill vinguera de sobte a acomiadar-la amb un bes al front... I és que Maria la Trinitària havia somiat moltes vegades que el seu Batistet estava viu, i que algun dia el veuria aparèixer somrient per la porta de casa.

L'ESTRAPERLISTA

Elvira Cambrils

A la memòria de Maria Naya

Els moros, els moros, que venen els moros!, cridaven els xiquets corrents, entrant de pressa a les cases, amagant-se.

De por que tenien.

Anava a veure mon pare a la caserna del convent vell. Ma mare, pobreta, em donava la meua germana de bolquers i m'enviava perquè li la mostrara des del carrer. Havia nascut mentre ell estava al front. Jo passejava per la Replaceta amb la xiqueta al braç fins que algú l'avisava i aleshores ell treia el cap per la finestra de l'última planta i parlàvem. Em preguntava a quin dels tres germans se li assemblava. Jo li deia que no ho sabia i alçava la criatura perquè la vera millor. Ma mare també m'enviava a la presó a dur-li un poc de menjar, el que podia, que no era massa. Havia d'alimentar quatre fills enmig d'un odi bàrbar que negava l'aire als perdedors. Els moros que van vindre en acabar la guerra feien guàrdia a la porta del convent. Els tenia pànic. Cada volta que passava pel seu costat, tancava els ulls i apressava el pas amb la sensació que d'un moment a l'altre m'agafarien per darrere i em posarien dins d'un sac. Vestien d'una manera estranya, amb gel·labes i capes, i parlaven embarbussat. Asseguts en terra amb l'esquena contra la paret, em miraven i la sang se'm gelava. Però mai no em van fer res.

Qui m'ho va fer va ser un home del poble. En una d'aquelles visites, després d'haver franquejat el perill de la porta, l'home del poble em va retindre amb males intencions. Va dir que portava alguna cosa amagada dins de la cassoleta del menjar i amb un pal va anar remenant-ho d'un costat a l'altre. No hi havia res, naturalment. Ni ell tampoc buscava res dins de la cassoleta. Estes si porten alguna cosa, la porten amagada a la vora de la saia, va dir mentre palpava per sota de la meua faldeta. De la saia va passar al genoll i a la cuixa i va anar palpant amunt, amunt..., amunt. Només era una xiqueta però sabia que havia d'aguantar perquè mon pare poguera menjar. No li ho vaig dir a ma mare. Volia oblidar-ho. Però al cap d'uns dies, el mateix home va tornar a dir allò de la saia i em va toquejar el genoll per a seguir per la cuixa amunt, amunt. I vaig començar a plorar. Els plors van atraure l'atenció dels altres homes que estaven allà i li van dir que em deixara. No ho vaig poder aguantar més. En aplegar a casa li ho vaig contar a ma mare. Anem!, em va dir. Va agafar la meua germaneta al braç i ens en vam anar les tres a cal segon alcalde. Mira el que estan fent-li a la xiqueta. El segon alcalde la va escoltar molt seriós. Tranquil·la que, a la teua xiqueta, ja no te la tocaran, et done la meua paraula. El món s'havia tornat boig. Mon pare que no havia fet cap mal estava empresonat i un home gran, que podia ser el meu iaio, panteixava en tocar-me. I el pitjor no va ser això. Mira, mira, el que li han fet a ton pare!, va dir un dels companys de cel·la un altre dia. Em va caure la cassoleta de les mans en veure mon pare estirat al terra a un racó amb els ulls inflats, rajant-li sang de la cara. Ell, que ho va sentir, es va alçar d'on estava arrupit i va empentar amb ràbia el company contra la paret. No patisques, reina, va dir arrimant-se a la porta, no és res. I no cal que vingues més a portar-me menjar, que ací ja ens en donen prou. Dis-li, a la mare, que no vull que tornes a vindre.

La dona va saber que li havien mort el pare dels quatre fills per la manera com la mirava la gent del mercat. Amb una angoixa negra que li oprimia el pit, va esperar rere la parada de verdures fins que va aparèixer l'agutzil:

–Dolorettes, ves-te'n a casa, que al teu home l'han pujat al camió.

Vivíem gràcies a la paradeta. L'home de la veïna li portava verdures i ma mare anava cada matí a vendre-les a la plaça. A mi, em posava al seu costat amb un poal invertit sobre el qual col·locava algunes l·laminadures perquè l'aidara a traure uns cèntims. Mon pare seguia a la presó. Els meus germans corretejaven pel carrer i la xiqueta de bolquers estava amb la iaia, que també col·laborava amb la malparada economia familiar comprant roba vella i apanyant-la per a revendre-la. Ma mare l'ajudava per la nit. Encara puc veure-la a dalt del cadafal que muntava per a aproximar-se a la poqueta llum de la bombeta que penjava del sostre. Posava una cadira de boga damunt de la taula i, a sobre, una cadira menuda. I s'enfilava a dalt de tot. Malvivíem però manteníem l'esperança de reeixir. Fins que l'esperança ens va abandonar. Un bon dia, quan el meu germà major jugava per l'abeurador d'enfront de la trilladora, a les quatre carreteres, va sentir uns xiquets que li cridaven: Ton pare, ton pare!, ton pare va dalt del camió! I el va veure uns moments, plantat a la caixa, agafat a la tanca, fent-li adeu amb la mà. Va córrer al seu darrere per la carretera de Dénia fins que el camió es va allunyar camí d'El Verger. El xiquet no ho sabia, que era l'últim adeu. Mon pare, sí. La notícia sobre el comiat entre pare i fill va córrer i va arribar al mercat on ma mare, com sempre, animava les dones a comprar. Aleshores les clientes es van allunyar de la parada com si temeren contagiar-se d'alguna malaltia infecciosa i la gent que passava per davant callava planyent-la. Una sola dona per a quatre

criatures, sense casa, sense havers i sense béns, és molt poca dona. Els murmuris i el silenci li van anunciar el que tant havia temut abans que li ho confirmara l'agutzil. Els vencedors van afusellar mon pare a la tàpia del cementeri de Dénia. Jo tenia deu anys, el meu germà major, huit, el segon, sis, i la xiqueta, deu mesos.

La mort i la fam van prémer amb tanta força que les llàgrimes i la llet es van assecar. Doloretas va desitjar anar-se'n amb el marit però les cares innocents dels fills li ho impediren.

Llavors va començar l'estraperlo.

Al pòsit donaven farina amb la cartilla de racionament, una farina negra que molts no volien perquè, al poble, la majoria eren llauradors i feien arròs, creïlles, moniatos... i no passaven fam. Però ma mare sí, ma mare sí que en volia. Hi anàvem les dues, ella espargia un llençol en terra a la porta del pòsit i feia tractes de pocs cèntims per la farina que els altres rebutjaven. Jo era l'encarregada d'arreplegar-la al llençol. Després se n'anava a València amb el cotxe de línia en companyia de dos dones més a revendre-la. A més comprava garbes d'arròs. Els meus germans les amaçaven contra el sòl per a separar els grans; una volta separats els picaven, els treien el pallús i jo els ventava amb un sedàs. Quan l'arròs estava net, ella se l'enduia a vendre i ens en portava algunes garbes més. Treballàvem per comandes, que no estava ma mare per a riscos, visitava els pobles de la contornada i emparaulava els quilos. Abans de marxar amb el cabàs ple per a repartir-lo, ens advertia del que havíem de fer si tardava, sobretot portar-nos bé i no fer patir la iaia. Aviat, però, em va enviar a mi a Dénia. Encara fosc, de bon matí, eixíem de casa ma mare i jo carregades amb l'arròs i anàvem a cal cotxer. En arribar-hi, ella se'n tornava i jo esperava que l'home enganxara els cavalls al

carruatge. Quan els passatgers ja s'havien instal·lat als bancs sota la vela, el cotxer s'assentava a la post travessera del davant i em deia: Au, xiqueta, vine ací al meu costat. Devia fer-li llàstima amb aquelles dos cametes com dos palets que eixien de la falda i la cara atemorida. Aleshores treia una manta de baix de la post i em tapava. L'arròs viatjava ben amagat sota la manta i les cames. En arribar a la cotxera de Dénia, m'esperava un home, sempre el mateix, i jo li donava l'arròs. En vaig fer prou de viatges a Dénia, tants que al capdavall vaig travar amistat amb l'home i la seua família. Eren castellans i tenien una filla de la meua edat. Em convidaven a passar el dia a sa casa fins que el cotxer se'n tornava al poble. Ens vam fer amigues la filla i jo.

També anàvem a Ebo a fer estraperlo. Bescanviàvem l'arròs per oli. Anàvem tota la família. Tots els que podíem transportar la mercaderia, ma mare, els meus germans i jo. La xiqueta es quedava amb la iaia. Cadascú carregava segons el propi pes, dos, tres o quatre quilos. Formàvem una estranya comitiva. Ma mare al davant, endolada de cap a peus, amb el mocador negre lligat al coll, seca com un tronc caigut. Darrere nosaltres, les seues estelles, amb un drap negre enganxat al braç a falta de roba negra. No teníem pare ni roba de dol. Caminàvem tan de pressa com ens ho permetia el pes, pujant en fila per la senda que eixia del convent nou camí del castell d'Ambra, muntanya amunt. En un d'aquells viatges, en arribar al poble, ens vam trobar els carrers buits i les portes de les cases ben tancades. Ma mare va anar a preguntar a la taverna què havia passat. L'home, en veure'ns, es va astorar i li va dir amagueu-vos de seguida que ve la guàrdia civil i us ho furta tot. A Ebo ens coneixien de sobres. Sabien que ma mare no tenia més remei que exposar els seus xiquets als perills de l'estraperlo per tal de sobreviure. On està la guàrdia civil?, va preguntar. És estrany que no se l'hagueu trobada pel camí perquè hem vist brillar de lluny els tricorns. Aleshores ma mare em va preguntar pel mocador que cobria la caixa de llauna on duia l'arròs. No el tenia, devia haver-se envolat pel camí

sense que me n'adonara. Ma mare, que no reia mai, va esbossar un somriure i va assenyalar al taverner el tricorni que brillava per la senda: la caixa de llauna.

Més endavant, els viatges de l'estraperlo es van estendre a la Vall de Gallinera però nosaltres ja no hi anàvem. Ma mare s'havia ajuntat amb altres dones com ella, esposes i filles de republicans morts o empresonats. Eren temps difícils. No hi ha havia treball i si n'hi havia era per als arrimats al règim. De manera que dia sí, dia també, la colla d'estraperlistes carregava amb el que havia aconseguit i marxava cap a la Vall. Un dia, quan ja arribaven al llavador de Benirrama, van notar que les dones que rentaven la roba els feien senyals, elles van comprendre que hi havia algun perill i es van dispersar arrencant a córrer en totes les direccions. Aleshores la guàrdia civil va eixir de darrere d'unes mates disparant tirs a l'aire. Les estraperlistes cridaven ens maten!, ens maten! Els civils van córrer a l'encalç de les fugitives i no van tardar a atrapar-les. Deia ma mare que una amiga va caure desmaiada de la impressió i ja no va veure més la regla. Ni tampoc va tornar a fer estraperlo. Les van detenir i se les van endur a la caserna de Benialí. Com que no volien dir els noms dels destinataris de la mercaderia, les van amenaçar amb empresonar-les. Elles es van mantenir fermes, entre altres raons perquè si els descobrien s'acabava el negoci. Però una d'elles, a penes una xiqueta de dotze anys amb dos trenes llargues, quan va sentir que si no parlava li les tallaven, va cantar. Els van requisar el que portaven i les van retenir durant tota la nit.

Les veus que baixaven de la Vall anunciaren que la mare no aniria a dormir. La nit va plorar amb les quatre criatures fins a trenc d'alba. Es va desfer la colla; l'estraperlista, però, va seguir en solitari.

Havia decidit fer front a la mort.

Evarist Caselles

L'olfacte és el sentit que ens permet assaborir els olors. És el que més perdura en la memòria. Un olor pot encetar un viatge de records. Espigolant "el meu temps perdut", he trobat olors que em dibuixen un infant passejant pels carrers de Pego. Un pa acabat de coure, em du pel carrer Barranquet, en el forn del Tongo. El "perfum" d'un cafè torrat penetra en els meus records, des de la botiga de Mateu, al carrer Mar.

La meua àvia era una dona grossa, gran, valenta i somrient, és així com jo la recorde. Quan arribava l'estiu, després de fer les feines de la casa, tenia la costum d'enganxar-se, al costat del pit, una bronxa de gesmil que omplia tota l'estança d'un perfum penetrant. Aquella olor suposava una porta al món dels sentits. Un reclam a la fantasia per mi i pense que per a tots els meus cosins.

Sense dir res, l'àvia s'assentava en una "mecedora". Iniciava el seu balanceig i tota la canalla ens tiràvem al seu damunt. Com si d'una lloca es tractara, els més menuts pujaven als seus braços i s'escabussavem dins d'aquella gran massa de carn. Era fabulós, era la mateixa sensació d'entrar en una gran bombolla en la que tots ens trobàvem a gust. L'olor a net i a suavitat ens assaonava a tots.

Aquella dona, gran, ampla i amb els ulls menudets, s'esgunsava poc a poc. Un moviment permanent, ordenat i persistent. El ranquejar del balancí semblava un metrònom que marcava el temps que mancava

per a l'inici de la sessió, el principi del relat. Servia de generador d'expectativa i reclam d'ansietat. Aquell moviment, però, encara agitava més aquella bronxa i l'olor de gesmil aconseguia al final embovar-nos a tots.

Com en un niuet d'oronelles, allí ens trobàvem tots amb la boca oberta a l'aguait d'unes paraules màgiques que ens marcaven l'inici. "Pos senyor, era una vegada..." I així s'iniciava un relat que ens conduïa per un viatge en el temps passat, desconegut per a nosaltres i que ens obria pam a pam la nostra imaginació.

L'àvia Dolores, parlava amb veu clara i pausada. De vegades el relat era arodonit per cançonetes, que encara més, ens embovaven.

—Vinga uela, conta'ns com vares conèixer al uelo...

—Conta'ns com eren les festes del poble...

—Vinga uela, conta'ns el que va fer el uelo en Amèrica.

Els més majors dels meus cosins, reclamaven històries èpiques de l'avi. Un home que no coneguèrem però que, sense més, admiràvem. L'avi era, per a tots nosaltres un incògnit il·lustre, valent, bell, aventurer... però absent. No n'hi havia fotos, ningú no parlava d'ell, i quan ho feien era amb temor. Ningú dels meus cosins sabia per què havia mort i ni per què a tots els costava tant parlar.

Gràcies a les contarelles que ens fèiem uns als altres, com si d'una recerca policial es tractara, anàvem descobrint que havia estat un conductor, cosa poc estranya, tots els nostres pares eren d'eixe ofici, que va tindre un camió i que va participar en la creació de la companyia d'autobusos del poble.

Com que un dia l'àvia ens va ensenyar un retrat, tots li posarem cara. Era una fotografia on apareixia un home jove amb camisa despitralada, unflant una roda de camió amb un bombí. Les manegues de la camisa arromangades i el pic a l'aire, ensenyaven un tors d'un bell home. Aquella imatge i la nostra innocència permetia que cosines i cosins composarem una vida "ideal" d'aquell home a Amèrica. Pot ser arribà a ser artista de cine, o pot ser fou mariner, o duia una diligència en el "far west".

Els temes de l'àvia eren sempre divertits, parlaven d'aventures del poble o contaralles històriques. Enganys i mentides que poc a poc construïen la memòria col·lectiva del nostre poble. A ella no li agradava parlar de penes. Preferia contar-nos glòries. La festa de les mascaretes, els porrats al camp, els balls als casinos i el valor de tots els seus fills, que tant li havien donat en esta vida. Poca èpica i molt de sentiment. Les fèmines de la canalla reclamaven el goig de les festes, altres dels cosins esperaven aventures vitals. Entre unes i altres, ara que ja m'he fet gran he pogut reconstruir, com si d'un gran trencaclosques es tractara, una història a partir de molts relats ínfims.

Ara sé que aquella dona, no volia compartir i esguitar-nos la seua pena i que preferia compartir les nostres rialles. Ella, com moltes altres dones, no s'atreuen a contar el seu profund dolor, produït per l'esguerro de la seua vida, d'humiliació de les institucions, la hipocresia dels veïns i la fredor de la solitud de les nits. L'àvia buscava sortilegis amb els seus néts. Eren ells els que generaven esperança en el futur i donaven sentit a tant de sofriment acumulat.

Ella, com moltes altres dones del poble de Pego, sempre vestia de negre. Com no era massa de missa, no duia mocador més que quan calia anar a un soterrar o per alguna ocasió especial. Els seus ullets

menuts i clars es perdien dins d'una cara gran i neta, més ajustada a la dimensió del seu cos. La pell era fina i sempre estava rient. O almenys sempre tenia un somriure a la boca. Tenia un semblant de dona feliç, cosa que no és compatible amb una vida plena de dificultats que havia de sortejar. L'assassinat d'Evaristo, el seu home, l'havia deixat amb quatre fills menuts, sense casa ni terra, ni tan sols el camió, que va ser confiscat per l'autoritat, com a càstig. Dels fills, el major, Alberto encara no tenia catorze anys, el menut Daniel complia el dia Nadal cinc anys, aquell fatídic dia d'octubre en que el varen matar.

Davant la nostra insistència perquè ens aclarira coses del passat, ella tancava els ulls i feia força per no "obrir aquella porta de records". S'esgunsava i cantant espaiet ens embovava. Així, reconstruint els seus records, evitant les dolències provocades pel desengany de la vida, la traïció de la família i el silenci. Un silenci provocat per la por i promogut per l'esperança en el futur.

Així i tot, però, no podia fugir de la nostra insistència. Tots reclamàvem alguna història èpica de la guerra, aquells episodis llunyans i desconeguts per nosaltres. Reclamàvem un episodi en el qual el nostre heroic avi se'ns presentés en posició triomfal. Era difícil obrir aquella porta... Els efectes del perfum de la bronxa, pot ser també li afectaren a l'àvia, que alguna vegada, supose que moguda per una atac de melangia, es relaxava i s'embriagava de la dolçor de gesmil i ens contava...

Potser, l'àvia, vorejant el tema que més ens abellia, començava. Primer ens contava com va descobrir al seu amor, com va ser la trobada i la confirmació d'un festeig. Els colors se li posaven a la cara, com si tinguera vergonya de recordar.

Evaristo era un home de Pego, que provenia d'una família estranya, poc habitual. El cap de la família era de Benigembla, "d'allí veniu tots els Caselles" deia l'àvia. Pepe, que era el seu nom del pare de l'avi, va fer fortuna fent de comerciant, o potser no. Mantenia una venta als pilarets i una botiga al centre de Pego. La venta, que encara hui es coneix com amb el gentilici de Caselles, just a la vora del barranc de Castelló i al costat de la caseta de Peons Camimers li permetia guardar les mercaderies que no "dormien" dins de Pego. Era una fórmula habitual per la qual s'estalviava el control i les imposicions fiscals de la població.

Quan pose en dubte la seua fortuna, no ho és tant per la seua vessant mercantil, que segur que la tenia, sinó per la seua posició personal i política. Malgrat que la vila de Pego era centre d'atracció dels pobles de la comarca i de la demarcació judicial, encara i això, és difícil pensar en fer fortuna tan sols de la venda de queviures a una població empobrida i famolenca.

Potser la fortuna li arribà de la ma de la seua esposa. Maria Garcia, la qual té un origen desdibuixat en el recordatori genealògic familiar. De manera enrevessada, amagada i fuginera, l'àvia ens contava que pot ser la mare de l'avi, tenia un parent pròxim provinent d'una casa benestant de València. I que per motius no referits en cap lloc, havia deixat Maria des de la seua infància a Pego. La xiqueta, fou criada per una família piadosa de la Vila. En el moment que arribava l'hora va poder arreglar una boda cristiana amb un prohò, foraster, però segur. Per a la qual cosa la família adoptiva de Maria, va oferir un dot important i una pensió periòdica i vitalícia que garantira l'honorabilitat de la família. Ben cert és que així es va fundar la botiga dels Caselles en lloc cèntric i ben instal·lada, als Quatre Cantons de Pego.

He volgut imaginar, sovint, quantes coses passaren a Pego i en les seues valls al segle XIX. Soldats i rectors, cacics i bandolers, carlins i lliberals o “moros i cristians”. Massa coses per a oblidar. Massa sang damunt de les persones, de les famílies durant massa temps. A Pego, com en molts altres llocs, la ruralitat no podia desempallegarse de la misèria. Els cacics provocaven bandositats, mentre els rectors mantenien “el ramat tancat” i en calma. La gestió de la misèria sempre ha estat acompanyada del terror, de la por. Per això encara hui em costa esbrinar quin era l'autèntic origen de l'estatus del pare del meu avi. El que és cert, és que Evaristo va néixer en un entorn on la ratlla entre els bons i els dolents era clara i contundent. Els bons manaven i els dolents obeïen i callaven. Així s'havia pactat i així s'havia aconseguit. No és per fer cap simplificació però com a fruit de les carreres i bandositats del segle XIX, a principis del segle XX les posicions de tots i totes en Pego s'havien definit, n'hi havia de bons i de roïns.

Quan l'àvia es referia a este episodi familiar, ho feia construint una bondadosa contaralla. Per a ella, tota aquella tensió, havia estat fruit d'una dura vida dels homes de les muntanyes. Homes famolencs que assaltaven diligències per sobreviure entre barrancs i camins. Gent que eren hereus d'un desengany amorós, d'una mala partida o de qualsevol altre assumpte de vida. Res que fóra digne de major reflexió, i menys per que la canalla ho escoltara. Per tant augmentava l'ímpetu del balancí i feia volar a l'esgunsadora. La família del seu home, es barrejava enmig d'aquella complicada relació entre cavallers i rectors, comerciants i senyorets.

Dins aquell embolic de persones i noms, apareixien els parents i familiars, “el casellar”, com a referent d'aquella nissaga. Qui eren tots aquells tios i tiets que vivien a Pego i a l'estranger. Quina relació tenien amb l'avi. Uns els situava a Amèrica, havien fet fortuna i no

tornaren mai, altres fugiren de Cuba per a refugiar-se a Barcelona, altres continuaren a Pego.

Evaristo era fill d'una família que vivia del comerç. No tenien terres. Aquella nombrosa família de huit fills i dues assistents, permetia gaudir d'una ampla gama de personatges. Tots ells marcats pel caràcter i amb una formació cristiana, piadosa i ferma en les seues conviccions conservadores, però poc agràries.

El major de tots els fills, Batiste, era com sa mare, un home de caràcter fort, impetuós i en molts casos arrogant. Tant ell com les seues germanes, militaren primer en el partit de Llúcia, Derecha Regional Valenciana, però prompte es varen trobar més còmodes en la Falange. Un dia a propòsit d'un acte republicà, varen protagonitzar un aldarull que els va portar a la "perrera", de la qual varen eixir gràcies a la intercessió de la família. Les menudes de la família, eren dues xiques, que amb tarannà piadós, semblaven més espavilades que molts de seus germans.

A l'àvia, no li feien gens de gràcia aquells cunyats i així ho manifestava sense cap pudor davant nostre. Ningú d'ells va tindre parella reconeguda. "Mala barraca" deia, fent aquella interjecció, que manifestava pretesa poca gana de continuar referir-se a esta part de la família.

El seu Evaristo, ens contava, no era aixina, era "de bona classe". "Des de que havia tornat d'Amèrica, la seua bondat l'havia abocat a prendre compromís al que estava passant al seu poble", deia l'avía. "Primer va ser aquell enfrontament amb el seu germà major que havia enganyat als companys de Nova York", sembla que tingué algun problema amb uns diners que devia haver transportat d'allí cap ací a alguna família, per la qual cosa tingueren alguna disputa els dos germans. "Després, el pare, el va fer fora del negoci dels autobusos de Corbera".

De la resta de la família, no parlava igual. José Maria era terròs però bona gent. Havia estat sempre al seu costat. Rafael vivia a Barcelona i poca cosa sabien d'ell. De Vicent i Rafael, sols es sabia que havien fet fortuna a Amèrica.

L'avi havia estat a Amèrica, igual que molts pegolins. Tots ells fugien de la misèria de la terra i de la pressió que exercien "pandorgos" que forçaven condicions injustes de treball al camp. La fil·loxera primer i el temor a no poder entrar a Amèrica, per les restriccions de la política migratòria americana, després provocaren al poble un èxode que deixà els camps sense mans i el poble sense homes.

Però aquella hègira canvià el poble de Pego. A aquell que marxaren, els feu descobrir la immensitat del món. Nova gent, nous pensaments, noves formes de viure. Un nou món, mai millor dit, era el que aquells xicons varen descobrir, i a la tornada varen portar al poble.

Esta qüestió l'avia no la contava. Per a ella tan sols hi havia una cosa bona del viatge d'Amèrica, que va acabar un compromís del seu Evaristo, que tal i com li havia promès un dia de festeig, va tornar a per ella.

Mentre s'esgusava, tots continuàvem esperant les seues paraules en silenci. Poca cosa podíem fer, ara que ja estàvem captivats per un relat que ens feia sentir-nos part del món. Un dia ens va ensenyar un llibre mal cosit que estava ple de fotografies amb imatges i dibuixos de gratacels de New York. L'avia li llevava importància a eixes cases tan altes, de les quals segur que no sabia res, ni considerava que tingueren cap importància, però que sempre havien estat un tresor que custodiava el marit de la seua germana, Carlos. Aquell home, que va compartir el viatge amb l'avi i que va tornar novament, admirava aquelles làmines

groguenques i se li encenia la fel si algu dels meus cosins gosava tocar aquell apreciat objecte.

Els episodis americans no li han interessat mai a l'àvia. Ella no hi va anar, es va quedar, com moltes altres dones del poble esperant. Potser en fons estaven desitjant l'èxit dels homes per mamprendre elles la fugida. No va ser així. Potser eixa situació els va atorgar major protagonisme durant les disputes polítiques en el moment de la República. Gana continguda, armada per arguments dels viatgers que tanta cosa bona contaven d'aquelles terres de llibertat. L'àvia, com les altres esposes i amants, varen sofrir doblement la derrota. La primera de no poder gaudir de la terra promesa i la segona d'haver d'engolir la vilesa de la derrota. Dos somnis tapats en una mateixa vida.

L'àvia contava que la tornada del seu Evaristo va ser dura. Els seus germans, Pere i Vicent varen desaparèixer en el viatge i mai no se'n va saber res, fins al 1957 que varen donar senyals de vida. Per a demostrar-ho varen enviar un bitllet de 1.000 dòlars. Esta prova de vida va arribar tard per a Maria, la mare de la família, que va morir amb l'enyor de la pèrdua dels seus fills. Sempre va culpar d'aquella desgràcia a Evaristo, perquè no va ser suficient persuasiu per tal impedir que els seus germans es quedaren.

L'àvia sabia que la família del seu home, o almenys una part d'aquella no la volien. Era qui concentrava totes les fatalitats de la família. "Ella era el motiu pel qual Evaristo va tornar tan de pressa, deixant els seus germans sols a aquelles terres del dinoni" deia Maria. Els seus encants havien embolicat a Evaristo i l'havien distanciat de rectitud i la disciplina dels pares. Aquelles idees, tan agosarades, irreverents, impròpies d'un home honrat, i aquelles posicions polítiques, eren fruit, de la seua influència. I qui era ella? Una pobra dona sense res per a tirar-

se a la boca i que s'havia encapritxat del seu fill. Efectivament, devia ser dur escoltar aquelles paraules, que de manera acusadora colpien l'àvia. Per això no volia traure aquells draps bruts davant la canalla. Per això callava i no ens contava res dels parents de l'àvia. Per a ella, la nissaga s'iniciava amb ella i el seu marit. Després de l'assassinat d'Evaristo, els seus fills es varen convertir en la referència de la família. Eren allò que desitjava el pare i estarien lluny del que procuraven els parents.

Això va fer que aquella dona jove i bonica, trobara serenitat en la seua vida i llum en el seu cor amb l'arribada del seu amor. Un acompanyant que li assaonà la seua fogosa joventut i li garantí l'eterna lleialtat, procurant-li una família des del principi. L'àvia Dolores havia trobat el complement perfecte que li procuraria un camí d'il·lusions i ajudaria Evaristo a aconseguir desfer el jou patriarcal de la seua familiar i la llibertat de compartir amb honestedat les noves perspectives vitals.

Del compromís polític, mai no ens va parlar. Tan sols de les passejades al carrer cantant himnes comunistes, anarquistes o socialistes, que aleshores ella confonia i que provocava que ho barrejarà tot sota un bàndol, el republicà, i que mai no es va atrevir a cantar-nos. La por de que se'ns quedés alguna tonadeta i poguérem repetir-la al carrer, a l'escola o a qualsevol lloc l'atemia. La traïció estava en qualsevol lloc. La por era tan forta, que segons en quins casos, no et podies refiar de ningú. Poca broma, al seu home el va traïr un amic, el va ajusticiar un germà i el va oblidar un poble.

El fet, però, és que Evaristo, després de les seues aventures americanes i la seua fugida familiar, va començar a comprometre's i es va apropar a partits obrers. El Rei i Déu, membres permanents de la seua educació, foren substituïts per Llibertat i Compromís que prompte s'instal·laren

en la seua quotidianitat. Per contra, part de la seua família considerava, que és en moments de dificultat, quan cal implantar ordre i legitimitat. La política, li deien, no era bona per al negoci, i si calia estar al costat d'algú, estava clar, que este era aquell que havia procurat la subsistència familiar.

Els relats de l'àvia ens dibuixaven un personatge afable i empàtic. El seu ofici de conductor, el feia xerrar en molta gent. Converses banals, que conduïen sovint a reflexions bàsiques sobre, la propietat de la terra i el seu treball, el paper del cacic i el que estava passant al món. La seua experiència viatgera li atorgava autoritat i coneixement per a conversar sobre allò universal i sobre les coses més particulars. A Evaristo li agradava xerrar amb les persones i encara que mai no havia estat llaurador, sabia què era la terra i en quines condicions vivien els jornalers. Ell era dels que pensava que els *pandorgos* ja no tenien cabuda en este món. Per la qual cosa, tal com deien els oradors, calia canviar allò que ara existia. El món estava canviant i calia estar preparat. Els Drets Universals de l'Home era el mandat i no les Taules de Moises. El que calia era l'escola i el que sobrava era la missa.

Eixes idees, l'àvia Dolores no les acabava d'entendre, però li agradaven. Li agradaven per què sonaven bé i procuraven il·lusió, però a més servien per fomentar l'allunyament de part de la família del seu marit. I així és com veieren la possibilitat d'encetar una vida junt a l'home que estimava i la garantia que no apareixeria la sogra en este nou projecte vital.

L'àvia ens contava, amb la dolçor del seu somriure, pel qual buscava la nostra complicitat, que la família mai no va comprendre la magnitud del seu amor, i que no varen acceptar-la.

Per això la vida va millorar, i molt. L'avi tenia projectes en un temps tan canviant. Així vingueren els fills. Primer Alberto, després Evaristo i Lola. Finalment Daniel, el menut que arribaria ja fora d'hora. La gana i la il·lusió feia que tot fóra més fàcil. A la gent pobra només li cal un poc d'il·lusió per fer canviar el món. Per això, després d'abandonar el negoci dels autobusos, es va fer amb un camió menut, i es posà a treball en obra pública. Allí va conèixer als obrers i peons que venien de tots els pobles a treballar en la construcció de la carretera d'Ebo. Aquell poble, que com molts de la Muntanya de València, calien tirades de matxos per a proveir d'aliments i quan venia l'hivern quedava aïllat. Quina alegria obrir el camí d'Ambra i Evaristo amb el seu camió pujava, tots els dies materials i queviures a aquella vall. La modernitat, la civilització entrava a la Vall d'Ebo de la ma d'un home que havia vist gratacels americans.

El meu avi, era un home després, generós i feiner. Amant dels seus, però amb el cor obert per al foraster. Estava disposat a regalar dues pomes a un desconegut, abans de curar pel seu rebost, cosa que l'àvia sempre li reprotxava. Li agradava que el volgueren i feia el que calguera perquè això ocurrira. És per la qual cosa que quan acabava la jornada, s'arribava a l'entrada d'Ebo i pujava al camió a tots aquells que caberen a la caixa. Els baixava fins a Pego, fet insòlit que els apropava a la tecnologia del segle XX per la velocitat. El meu pare sempre contava el dia que l'avi, el va pujar a Ebo i en arribar a les portes del poble el va baixar, el va muntar dalt una bicicleta i li va dir: "ale fill!, ves tu davant obrint camí perquè sàpiguen que ja hem arribat".

L'àvia ens contava que aquella va ser la millor part de la seua vida. Tot era possible la il·lusió feia moure les persones. Els conflictes del món i també els que estaven passant a Pego no feien més que precipitar, segons li contava Evaristo, l'arribada d'un temps millor, on els pobres

governaran i el grup dels bons de sempre, passaran a ser els roïns del futur. Les coses s'arreglarien i encara que algú parlava de Rússia, per l'avi el futur de progrés, llibertat i benestar podria ser com en Amèrica. La República havia generat esperança en el Futur. El futur no podia ser pitjor que el passat. La modernitat procurava escola als joves, igualtat per a tots i totes les persones i riquesa en el treball. Això era possible, ell i altres homes de Pego ja ho havien vist en la seua ràpida migració al país de les oportunitats.

Però l'arribada d'eixa terra promesa no podia ser fàcil. Els pandorgos, temorosos de la pèrdua del poder, espantaven les persones. Els frares i rectors, temorosos de la ràpida desaparició de parroquians, buscaven solucions dràstiques per atemorir les ànimes amb processons i actes d'exaltació anticomunista.

Per altra, la gent de base buscava armes, per a defensar-se. Les quadrilles sicàries dels pandorgos, anaven ben armats pel carrer, sense cap tipus de control.

A partir d'ara el relat entrava en una nova dimensió. El volum de la veu de l'àvia baixava, com si fóra hora de dormir, que mai no ho era. Ara començava a cantar un romanç trist i lluïdor. No sé si pensava que la canalla ens adormiríem, però començava xiuxiuejant la cançoneta.

Ai, Malena quin plor!
de vore que al Trinquitero
l'han degollat amb un got.

Pobra Malena, desconsolada,
ja se n'anava cap a Gandia
a comprar-se espills,

cadires i quadros,
i a l'entrada de les Aigües
s'ha quedat sense Fernando.

Esta trista cobla ens deixava a tots la sang gelada. Encara hui, cada vegada que passe per les Aigües, em recorde d'aquella tonadeta que relata un fet tan cruel que va succeir a la taverna just al mig de la corba. M'imagino el pobre Fernando fent l'acte atlètic de beure el got al revés, fet que li deixava el coll a la disposició del botxí, que víctima de la gelosia, degollà el Trinqueter davant la mirada espantada de la pobra Malena.

Este episodi, dibuixa una societat trencada i esgotada per la injustícia. Un home honrat, convertit en víctima per l'enveja d'un encoratjat cap d'una partida del cacic. Un poble on tots estaven preocupats, ja hi havia massa sang als carrers per culpa de bregues històriques, d'enveges antigues o de desitjos actuals. Quan acabava la cançó, i tots quedàvem quiets, ella ens mirava i soltava una sentència magistral: no em pregunteu res, això són coses de la vida.

Ara que jo sóc gran, quan pense en aquella dona, recorde que he vist el temor (o potser millor la por) a fer servir paraules clares i evidents, quan ens parla d'aquell temps. El vocabulari popular estava capat. Mots com ara *política* estava prohibit, calia dir que els fets de la societat es produeixen per la *vida*. La paraula *Guerra* mai no es feia servir per al conflicte de la Guerra Civil d'Espanya. Per contra per a referir-se a aquells sagnants moments l'eufemisme aportava vocables, com "la guerra q'hagué", "aquell temps". Ara sé, que res no era casualitat o falta de capacitat, en realitat tot era una ferma voluntat d'oblit del mot per a poder justificar l'acció.

Alguna vegada, quan l'àvia Dolores ens parlava d'estes coses, se li unflaven les galtes i els seus ulls blaus se li aclarien amb unes incipients llàgrimes, que mai no arribaven a les galtes. Com que no calia invocar la tristesa, iniciava un relat més entranyable, més pròxim a tots els que estàvem allí escoltant embadalits. A tots ens abellia saber dels nostres pares quan eren xiquets i reclamàvem el relat de les seues aventures. Ansiosos li preguntàvem: perquè vivien a València?, què feien a la ciutat?

El relat se'ns feia intemporal. Nosaltres no sabíem que fruit de la nova situació bèl·lica, al 1938, València es va convertir en seu de la República. Això va reclamar molta mà d'obra, de confiança al règim i que per alguna circumstància no estiguera al Front. Eixa situació és la que va dur Evaristo i Dolores amb tota la seua prole, cap a la ciutat. La família acabà instal·lant-se al carrer doctor Zamenoff. Una casa que estava darrere de l'escorxador municipal i que al seu soterrani tenia un refugi improvisat que permetia arrecerar-se dels bombardejos. Un espai nou i gran, la ciutat. Espais desconeguts, a l'igual que el veïnat. Però la família prompte es va fer un lloc i es va fer coneguda. Era com si, després de tot el que havia passat, ara estigueren a la desitjada Amèrica, o potser un paradís semblant, que calia defensar de la usurpació dels poderosos, que no volien deixar entrar als treballadors.

Allí Evaristo treballava per al Govern, en Intendència Militar tenia feina important, alguna cosa vinculada al transport. L'arribada del Govern de la República a València va donar oportunitat a homes de compromís amb ganes de fer útil la defensa de les llibertats i la República.

Quan el relat arribava a este punt, l'àvia li augmentava el volum a la seua veu i li posava molta passió. Era tanta, que provocava que l'àvia feia créixer la velocitat del balancí en l'esgunsadora. Novament el

moviment agitava la bronxa i com si fóra un encenser ens omplia els nassos d'efluvis olfactius.

El temps que varen viure a València, va ser vertiginós, passaren moltes coses. En aquella ciutat, es produïen bombardejos. Potser eren perillosos, però la voluntat d'estar tots junts els motivava. Un dia una bomba caigué a menys de 100 metres de la casa, buscant l'objectiu civil de l'Escorxador municipal. El forat que va deixar el projectil, provocava un escenari preciós per als jocs dels xicons del carrer. "Tot semblava que era com un joc, molt emocionant", ens contava.

Hi havia una contaralla que a tots ens encantava escoltar. Era la que feia referència al dia que el bombardeig va pillar els dos fills majors sols a casa. L'àvia havia eixit un moment al "mercat d'abastos" per a procurar algun aliment que li proporcionava un company de l'avi que tenia un lloc al mercat. Realment, la distància era curta, però donades les circumstàncies no podia córrer pel carrer amb les dues criatures menudes al braç. Els dos xiquets majors que s'havien quedat a casa, sabien què calia fer en un moment de bombardeig. Sols era baixar al soterrani i esperar que tot passara. Les sirenes varen sonar. Els xiquets que havien estat enjogassats no encertaren les instruccions de salvament. En lloc de baixar, varen decidir quedar-se dins el rebost on hi havia un sac d'ametlles. Fruit del nerviós començaren a menjar-ne una rera l'altra, fins que va arribar la mare i se'ls va trobar amb una indigestió sensible. El còlic intestinal que varen agafar els dos xiquets, quasi els mata. L'àvia va haver de marxar corrents a l'hospital perquè els feren un llavat i els curaren les cagales que varen agafar de tant de menjar.

Normalment estes contaralles de l'àvia acabaven ací. A partir d'este punt, el relat de l'àvia era més dur i no tenia massa ganes de continuar.

Si podíem fer-la seguir, la història era més cruenta. Sense llevar el somriure i com si d'una aventura més es tractés, ens contava les estratègies de supervivència que varen iniciar quan el govern de Negrín va marxar de València. La República moria i el somni d'Evaristo com tants altres homes i dones de la República semblava esfumar-se.

El que va passar aleshores, l'àvia mai no ens ho va contar. Els relats aleshores acabaven ací. Els meus cosins i jo vàrem haver d'esperar a l'arribada de la democràcia per tal que ens contara què va passar aleshores amb l'avi Evaristo a València.

L'avi havia participat junt amb dos companys més en l'adequació de la casa del Pasiego. La casa dels Sala, va ser utilitzada com a magatzem i casa d'acollida als refugiats del front, principalment en els temes de defensa passiva o d'atenció als "xiquets de Madrid". A més el meu avi, va haver de prestar el camió en les primeres nits dels assassinats republicans.

Ell es considerava tranquil, no hi havia cap delictes de sang, i el nou règim anunciava indulgència als "apenedits" si no havien participat en cap acció sangnant. Un dia, una vegada acabada la guerra, un amic de la família, els localitzà i els aconsellà que tornaren a Pego. Almenys l'avi. Allí tindria un judici ràpid i segur, la qual cosa li facilitaria documentació suficient per a poder abandonar el país. L'avi va marxar i mai més el veieren els seus fills. Va ser jutjat per l'alcalde en qualitat de cap de la Falange i per una representació del Pasiego. Va ser condemnat a mort.

L'àvia ens va contar que ella sola amb els quatre xiquets, no s'atrevia a deixar la casa de València i que es va quedar, pensant que l'empresonament del seu home seria curt i tornaria a la ciutat, aviat.

Mentrestant, i per a sobreviure tots els dies, ella i els xiquets anaven “al mercat d’abastos”, allí aconseguien uns manolls de plàtans que compraven gràcies al crèdit que alguna bona ànima els deixava, i que podien tornar després de la seua venda. El germans majors anaven pel carrer a vendre els queviures i no tornaven a casa fins que no ho havien venut tot. “Era divertit i entretingut” deien els nostres pares quan preguntàvem a casa per esta activitat comercial infantil. Els dos xiquets passejaven el carrer i arribaven fins a la platja de la Malvarosa, on s’arrimaven als victoriosos banyistes oferint-los un plàtan i segons quins casos un got d’aigua amb gel. Els xiquets trobaven aquella activitat divertida i sobretot útil, ja que els permetia treballar fent allò que més els agradava, cantant. Els xiquets arribaven a muntar improvisats cadafals on interpretaven cançons del moment, com ara cobles i altres cants flamencs.

Mentre això passava a la ciutat, l’àvia buscava influències amb antics amics del seu home o amb gent que la poguera ajudar en l’alliberament del seu marit.

L’àvia ha contat poques voltes estos episodis. Ni tan sols el seu dibuixat somriure servia per a il·luminar el seu rostre. Quan alguna vegada ens contava aquell calvari d’entrevistes, precs, localització d’influències, i tantes altres accions denigratòries, però imprescindibles per a buscar llums en una situació injusta, les llàgrimes que apuntaven en els seus ulls xicotets eren de ràbia i impotència.

Després de tot l’únic recurs que li quedava a l’àvia Dolores era, anar a suplicar a la família del marit. Sol·licitar la clemència per part dels germans era difícil. A l’àvia l’havien prohibit l’entrada en aquella casa. Però hi va anar, i va tornar anar a demanar suport i influències per salvar la vida del seu marit, que no era més que sang de la mateixa

sang. Davant tanta súplica, tant les germanes com el germà varen mirar cap a un altre lloc i consentiren l'assassinat d'Evaristo en el paretó del cementeri de Dénia junt amb altres tants homes que de forma anònima descansen en un fossar a l'entrada de la necròpoli dianense.

En aquells moments Dolores es va trobar sola, desconsolada i injustament tractada per la vida. Igual que a Malena, li havien arrancat al seu amor, per culpa de l'enveja de la felicitat. Per culpa del mal voler dels germans, per culpa d'aquells que no tenen cap escrúpol per mantindre el poder, per aquells hipòcrites de vida piadosa que atorguen la responsabilitat del mal al desgraciat, aquells que justifiquen la injustícia pel valor d'una falsa moral que només pot ser equilibrada per la intangibilitat d'un ser suprem, que sempre ha estat i està del costat dels poderosos, dels corruptes i dels injustos.

L'àvia Dolores, ha estat una dona, com moltes altres, anònima que ha hagut d'engolir-se l'odi i el dolor de la mort, per la por. Per l'amor als fills, als néts, als seus, no s'atrevia a dir les coses pel seu nom, ni a omplir la vida d'il·lusions.

La bronxa, canvia l'olor quan es marceix. Passa del penetrant perfum de netedat, a una olor que recorda l'acidesa d'una llima o el sabor d'una fel. Un olor que també m'apareix en eixa recerca del futur, el d'una bronxa marcida. Tan sols la recol·lecció diària de flors de gesmil i la confecció d'una bronxa tots els dies ens garanteix la perdurabilitat del seu aroma i per tant la vigència del nostre record.

Maria Seguí González

La memòria és com un mosaic, un trencadís de diferents colors que es barreja, es contamina i s'esmicola com el temps. Veig una dona de cames infinites, un ésser monstruós baix la llum d'un fanal, una caixa tancada, tacada de sang. Ho veig tot i no veig res, perquè la memòria és col·lectiva, és plural, i té el poder de fer-te viure el que no has experimentat.

Sempre que li dic a la iaia que me'n vaig a València perquè he d'estudiar, els ulls se li inunden de llàgrimes, un rierol extens i cabalós que em pren el cor. Quan era menuda, no concebia que ella no sabera llegir o escriure. La informació se m'amuntegava al cap i sempre pensava que era una exageració. Tanmateix, amb els anys, em vaig adonar que la iaia sols sabia dibuixar, amb poca destresa, la seua firma i que de totes aquelles revistes que guardava apilades en la tauleta del menjador, sols en podia apreciar les fotos.

Mentre passege per l'avinguda de Ramon Llull, a València, en direcció a la facultat, em pose els auriculars i prem el botó del play. Escolte cançons que he repetit fins a l'avorriment en el meu cap, sempre la mateixa llista, sempre el mateix camí que em condueix a les aules. I de sobte, sent com s'atura la llista de reproducció i la veu dolça, tendra i nerviosa de la meua iaia s'endinsa dins les meues orelles.

—Jo vaig anar a l'escola molt poc, saps? Vaig anar al primer *grado*, amb la bossa molt ben preparada...

I aleshores recorde el dia que vam compartir, assegudes al sofà del menjador, mentre jo gravava les seues històries, perquè el meu iaio

havia faltat feia poc i m'aterria que les paraules de la meua iaia, la seua història, també s'esfumara. Temia que la memòria oblidara els mots que componien fets i moments, que per a tots dos resultaven mundans i que per a mi eren un viatge en el temps.

—La mestra era una dona alta, prima, ben graciosa i tenia xiquets.

—Quant de temps vas anar a l'escola, iaia? —li demane a la gravació.

—Vaig anar poc, saps? Vaig anar dies... Perquè les meues germanes se n'anaven a fer faena i havia de fer el menjar a casa i ja no vaig poder anar més. Anava a ajudar a ma tia Carmen, que estava en amo als caçadors i anava a agranar a les huit del matí.

Camine i l'escolte, me la imagine amb nou anys, poc després de la guerra, amb les cames curtes i els cabells arrissats, granera en mà. Se'm dibuixa la tristor als ulls, i se m'encongeix el cor, perquè mai arribaré a agrair prou com afortunada sóc de poder viure com ho faig. I, mentre escolte de nou aquell àudio que vam gravar fa tant de temps, la iaia canvia sobtadament de tema, perquè la seua memòria és com aquella peça que bota de casella en casella del tauler sense un sentit clar, que relaciona conceptes de manera aparentment aleatòria.

—Del poble, fins al molí del Curro eren tot bancals. Al costat anava la regadora de la font de llavar, anava per allí i regaven les dacsos. Allí tenia el bancal el uelo Jaume i al costat el ti Saoro, al que van matar a la presó.

Frunzeix les celles, no recorde res d'aquella història... Els meus pensaments es veuen interromputs per la meua amiga Laia, que em saluda i m'espera perquè entrem juntes a classe.

Quan acaben les lliçons isc de la facultat amb rapidesa, amb ganes d'escoltar aquelles paraules que el temps m'havia fet esborrar de la ment.

Aquella nit, quan baixe del pis i inicié el camí cap a l'avinguda d'Aragó, amb els ulls fixats en la foscor de la nit, veig una figura estranya, just baix d'un fanal. L'aire s'intensifica, tot es torna de color blanc i negre, com si albirara una pel·lícula de principis de segle. Un

llençol blanc es mou baix la claredat, un ésser monstruós, gran i amb dos forats negres que em fan veure les pors més tenebroses. La por a l'oblit. El pare de vegades dibuixa aquella figura, la *bumberota*. Una vegada em va contar que tenia un lleu record de veure aquella silueta prop de casa, a Pego, baix d'un fanal. A prop de casa, un grup de dones exercien la prostitució a canvi de queviures o un parell de calces.

Aquelles nits de necessitat, la dona que regentava el negoci es disfressava amb un llençol i feia guàrdia per espantar tot aquell que s'hi acostava i era alié al negoci. La història de la iaia ha rescatat la *bumberota*...

—El ti Saoro tenia a veure amb les *bumberotes* perquè s'amagaven allí, al seu paller. I el van matar allí, allí a la presó. S'amagaven allí, allí...
...i espantaven la gent.

Amb pas ràpid, esquive la imatge que es mostra inerta, immòbil. "No és real", em repetisc amb insistència. Arribe al bar on he quedat amb les meues amigues, les salude i ens asseiem a una de les taules buides. Xarrem de com ens ha anat el dia, del que farem l'endemà, però no puc llevar-me del cap la veu de la iaia. Tanque els ulls uns segons i veig una capsa de fusta, tacada de sang. La veig amb els ulls de la iaia, sent la cridadissa al carrer i com la filla menuda de Saoro crida, mentre dos homes la retenen per tal que no agredisca els policies. Sent el calfred i la incomprensió que experimentava la iaia, els ulls es desplacen amb rapidesa i capturen l'escena. La mort, sempre propera, la mort amb olor de sang i terra.

Fora del Casino, la iaia i sa tia Carmen han parat d'agranar, miren la gent agitada. La capsa ix de la presó...

—El policia li va dir a ella.

—A qui?

—A la filla major. Li va dir que si no callava, li passaria el mateix que al seu pare.

—I no recordes quin policia era?

—No recorde... No t'ho vull dir, perquè tinc por. Però li va dir, xiqueta, calla, no siga cas que et passe alguna cosa a tu també —la iaia fa una pausa. —Feia por de veure.

Quan m'acomia de les meues amigues i els promet que enviaré un missatge avisant-les que he arribat a casa, intensifique el pas per arribar al pis. En entrar al portal i assegurant-me que he tancat la porta, entre a l'ascensor i prem el botó. Veig una cistella, farcida de menjar, per a un home que està a la presó. Sent la ràbia, el desconcert i la pena de la filla menuda de Saoro, que li ha portat alguns queviures i que no li'ls podrà donar. “No cal que portes res, les cistelles estan totes ací”, li diu un dels policies.

Al·l'audio intente endevinar què ha passat, que va passar amb aquell home, perquè va acabar en una caixa que regalimava sang. Els mots ixen de la iaia intermitentment, van d'un extrem a l'altre, sols repeteix que no m'ho vol dir perquè té por. Fa més de vuitanta anys que els seus ulls van veure una escena fora del Casino dels caçadors i el record, la por, l'amenaça amb la mateixa intensitat. Sols afegeix que les *bumberotes* s'amagaven als pallers i espantaven la gent, que de vegades elevaven els llençols amb un pal de granera per paréixer més voluminoses, més aterridores.

La por a l'oblit m'ha fet rescatat la història que per la mateixa por, distinta, la meua iaia mai va pronunciar. Em pregunte quantes vivències s'han perdut en la vall de l'oblit, quantes no han sigut rescatades, quantes han mort ofegades en cunetes i rierols...

I mentrestant, ella mai sabrà que he compartit aquesta història, que he escrit part de la seua memòria.

Anais Siscar i Carrió

Som a la tardor de 1939. A Roseta, la roba li pica. La tardor és freda, per això duu mànigues llargues i la tela és gruixuda, i li pica. Però no vol dir-li res a sa mare, perquè no és moment. Ja és major: té huit anys i no és moment de queixar-se ja per eixes coses. Estan a punt d'anar a veure son pare, que és a la presó. Però de veritat que la roba li pica, molt. El seu germà menut, Ximet, la mira fixament amb aquells ullets menudets i somrients. La mira com es rasca, dissimuladament de sa mare, i fa un mig somriure. Amb la mirada s'assenyala les pròpies espadnyes, mig foradades, i li treu el dit gros per fer-li gràcia a sa germana. Rosa deixa anar una rialla, que ressona fresca i sobtada. Sa mare, fins llavors enfeinada i ofuscada preparant-ho tot, se'ls mira de fit a fit. La Rosa i el Ximet desvien llurs mirades i les fixen a terra, els dos ben quiets, procurant no fer cap moviment ni sorollet culpable.

Fa molt de temps que la mare no els riu cap gràcia. De fet, fa molt de temps que la mare no riu. I, de vegades, fa por i tot. De vegades la Rosa l'ha enxampada parlant sola, remugant en veu baixa com si maleïra tot ésser vivent. Durant els dos segons que els ulls de la mare es posen sobre ella, a la Rosa comença a picar-li encara més la roba i, involuntàriament, es rasca. Sa mare s'apropa a ella, ràpidament, i l'agafa pels muscles. Li apropa molt la cara, tant, que les puntes del nas gairebé es freguen i tot, i li diu amb veu molt baixa:

—Rosa, deixa't estar la roba. És molt important que no et rasques per cap de lloc ni faces res estrany, m'has entès? —els ulls foscos de la

mare, insistents i ardents, es posen en els seus. La Rosa assenteix, sense apartar la mirada, cohibida i mig avergonyida d'haver-se comportat com una criatura.

—Sí, mare... —la mare intenta dibuixar un somriure i li fa una besada a la galta, que després li pessiga amb els dits.

—Aixina es fa, sigues bona xiqueta, com sempre... I tu, Ximet, no et separes de mi, eh?— Ximet assenteix ràpidament, mirant-la esglaiat.

La mare continua atrafegada i el pensament de la Rosa viatja i es perd durant una estona. De vegades li passa això: es queda mirant un punt fix o un objecte en concret, i llavors és com si poguera viatjar a través del temps i l'espai sense cap dificultat. Normalment ho fa quan nota que els ulls li cremen i que està a punt de plorar: fixa la mirada en un objecte innocent i sent com si li eixiren aletes i l'animeta li abandonara el cos. Sempre li diuen que pensa massa en les musaranyes, però a ella ja li agraden, les musaranyes i les coses que pensa. De vegades són molt millors que les coses que passen.

La primera volta que li va passar això d'abandonar el seu propi cos va ser quan va arribar *la pava*, dos anys enrere. També era tardor, aleshores. Encara ara, de tant en tant, quan sent un soroll fort, es queda paralitzada i sent com un corrent de formigues que li recorren tot el cos, des dels ditets dels peus fins a les puntes dels pèls del cap.

En eixos moments tanca els ulls, siga on siga, i li vénen imatges al cap, com si foren fotografies o dibuixos d'algun conte d'aquells que els portava la tia Consuelet dels seus viatges. I és com si encara estiguera *allà*, al celler de sota les escales de ca la tia Rosario amb la seua cosina i el seu germà i les altres veïnes del carrer, que tremolaven totes com fulles seques a punt de caure de les branques. Recorda el primer dia, quan Remediets es va pixar damunt, però cap d'elles se'n va riure, perquè la *pava* feia això.

La tia Rosario era una dona que semblava un roure. Això sempre ho pensava Rosa, quan anaven a veure-la. I ho pensava perquè semblava que aquella dona tinguera unes arrels ben fondes i un tronc tan fort que res ni ningú podia fer-la caure. Fineta era la seua cosina i la seua millor amiga del món sencer. No tenia germans, així que s'alegrava moltíssim quan Rosa i Ximet la visitaven. Seien a la portella de casa i els ensenyava els últims tresors que s'havia trobat pel carrer, i sempre en tenia algun per a ells.

Aquell dia, sempre ho recorda la Rosa, els va mostrar un botó de color roig, un tros de corda de color blau –que podia ser una polsera màgica, no podien descartar-ne la possibilitat– i el tresor més important que s'havia trobat mai: una petxina enorme de color lila nacrat. Quan Fineta va obrir la mà per ensenyar-la, Rosa no va poder evitar deixar anar un sospir embadalit. La cosina va somriure i, amb un aire misteriós, va dir:

—Jo crec que és de la corona d'una sirena... —Rosa i Ximet van obrir els ulls i van assentir, perquè era ben possible que una cosa tan bonica com eixa haguera adornat els cabells d'una sirena.

—Nyas, Ximet, això és per a tu. —i li va allargar el botó de color roig. A Ximet se li van il·luminar els ulls i, emocionat, va balbucejar un *gràcies*, albercocat. Després, es va quedar sense paraules, mirant-se atentament el seu nou tresor.

—I això és per a tu... —va dir Fineta mentre li agafava la mà a Rosa i li posava, delicadament, la joia de sirena entre els seus dits. Ella no s'ho podia creure: es va mirar la seua cosina als ulls i va obrir la boca.

—Però... —va començar a dir, mentre la cosina somreia, satisfeta del seu regal. Rosa la va abraçar amb força i les dues van caure a terra, rient com boges.

Aquell dia de tardor feliç, clar i fresc, aquell precís dia, quan tenia entre les seues mans el tresor d'una sirena, va conèixer per primera vegada *la pava*. Els tres cosins seien a la vorera just davant la portella

i jugaven quan, de sobte, un soroll horrible va sonar sobre els seus caps i els va deixar glaçats. Era com un tro monstruós, seguit d'un so terrible que semblava com si el cel s'estiguera esgarrant sobre els seus caps. Rosa recorda uns quants detalls d'aquell moment: la joia de la sirena, la mirada de la seua cosina, el crit de Ximet, el cel clar... I, de cop i volta, el rebombori de la gent al carrer, i ella allà, asseguda entre Fineta i Ximet, mentre la mare i la tia eren a dins de casa. No recorda en quin ordre van passar les coses, però recorda la Fineta, amb la cara pàl·lida i els ulls esbatanats; Ximet, que cridava i plorava, prement amb força el botó roig dins el seu punyeta menudet. I recorda una mà que la va agafar del coll del vestit que portava i l'estirava i l'estirava, cap a dins de casa, i Ximet darrere d'ella, plorant. Algú pel carrer cridava «*La pava, la pava! La pava ve a matar-nos!*». La mare, corrent, va agafar el xiquet i el va pujar al coll. I ella i Fineta, s'agafaren de la mà amb tanta força que es feien mal, tot i que llavors no ho notaven. I totes les dones del carrer cridaven i alguns xiquets ploraven i altres estaven quiets, com ella, que s'ho mirava tot amb els ulls oberts com taronges. La tia Rosario, a la porta de casa, cridava, amb els cabells estorinyats, a una veïna que passava per davant. Li cridava: «*Veniu ací!! Correu!!*». I la dona, tan prima que semblava feta de fils de cosir i amb un mocador al cap, portava una xiqueta menudeta al braç, plorava i li deia a la tia: «*Queda't la xiqueta!! Queda't la xiqueta!! El xiquet és a jugar a la font!!*». Rosa li podia veure els ulls, mentre ho deia: mai no havia vist uns ulls tan rodons i grans en una cara tan prima i ossuda. Li van venir esgarrifances. I, mentrestant, aquell escàndol dalt dels seus caps. I va pensar en totes les coses que havia sentit dir a la vella Amàlia: que vindria el fi del món i vindrien no-sé-qui a cavall i s'obriria el terra sota els nostres peus, i cauríem tots a l'infern, per pecadors. I Rosa no sabia què volia dir allò de *pecadors*, però la tia Amàlia sempre li havia fet por, amb la seua boca torta i la berruga aquella plena de pèls.

En tot això pensava, mentre algú esgarrava el cel com una d'aquelles teles amb què treballava la mare, que cosia per a les senyores. L'havia vista fer-ho moltes vegades: fer un tall amb les tisores i, amb força, estirar fins que la tela feia un gran «zzzzac» i es partia en dos trossos perfectes. I allò era el que *la pava* aquesta estaria fent amb el cel.

Corrent, es van ficar tots al celler que hi havia sota l'escala. Podia a floridura. Eren unes quantes dones amb les criatures, i a penes si cabien allà. I *la pava*, fóra el que fóra, per damunt dels seus caps, esgarrant el cel. La tia les va agafar, a ella i a Fineta, i les va prémer contra les seues mamelles enormes i els va donar un bastonet a cadascuna i un altre a Ximet:

—Poseu-vos això entre les dentetes i mossegeu!

I la tia Rosario l'abraçava i quasi no la deixava respirar. Li feia por que li caiguera el bastonet d'entre les dents, perquè no sabia quin mal li podia passar llavors. Ximet, amb les dentetes tan menudes, no podia mossegar-lo tant com ella i plorava als braços de la mare, i la mare tenia les venes de les mans marcadíssimes mentre estrenyia amb força el cosset menut del germanet i el bracet d'ella. I ale, soroll i més soroll, i les dones que parlaven esglaiades. Es va adonar que hi havia més dones, allà amb ells. Hi havia la dona del mocador al cap, que abraçava un xiquet tan menudet com Ximet, però més prim encara; hi havia també la veïna de la tia Rosario, la tia Maria, tan vella que pareixia un garrofer. I hi havia una altra xiqueta, la filla de la dona del mocador al cap. Rosa s'ho mirava tot i la tia Rosario l'estrenyia contra el seu mamellam enorme i algú més va entrar i va cridar «se'n van a Gandia!». I a Rosa, aquelles dones, li pareixien teuladins protegint els ous i va pensar que ella era un pollet dins d'un ou. Llavors la tia Maria, tan vella com era, va obrir la boca mellada i es va posar a cantar: «la meua xiqueta és l'ama del corral i del carrer...». Rosa mirava fixament l'altra xiqueta, la filla de la dona del mocador al cap, perquè sabia que la coneixia. Era Remediets, una veïna de Fineta. Al carrer se sentien

crits i el soroll no parava, cada vegada se sentia més a prop i més fort. Algunes dones cridaven i Remediets es va pixar damunt. Ella la va veure i Fineta també. I Fineta, que a voltes se'n reia de Remediets i li deia que tenia el monyo com el llepó, no va dir res: només la va mirar, com es pixava damunt, i després va mirar a Rosa i es va posar a plorar també. La vella que cantava «la meua xiqueta és l'ama del corral i del carrer» continuava la cançó i la tia Rosario va començar a cantar també.

En aquell moment, mentre Rosa s'arraulia entre la carn de sa tia, li va passar això per primera volta: va pensar que ella era un ou i la tia Rosario, sa mare i les altres dones eren teuladins. I tots els xiquets eren ous o pollets. I ella va trencar l'ou i va eixir i tenia un plomissol suau que la cobria tota. I va veure que tenia aletes xicotetes i es va calmar perquè això volia dir que podria eixir volant d'allà en qualsevol moment.

Des d'aleshores, la *pava* era la cosa que més por li feia. Per sort, tot i que tornava sempre a passar per sobre dels seus caps, mai no es va aturar al poble. Les dones, amb els ulls eixuts i la cara blanca, els cabells estorinyats i la veu greu, anunciaven: «Se'n van a Dénia» o bé «se'n van a Gandia». Però ella no sabia massa bé què feia la *pava* en aquells pobles. Quan volia, Rosa s'imaginava que era un pardalet i que volava. I quan s'imaginava això, ja no tenia por: podia pujar cel amunt, allà per on anava la *pava*, i picar-la amb el bec i fer-la caure.

L'última volta que la *pava* els va visitar, havia sigut aquesta mateixa primavera: després d'acabada la guerra, encara va tornar una última volta, per esgarrar el cel i espantar-los encara més. De llavors ençà, no havia tornat.

La mare ja ho té tot a punt i han d'afanyar-se perquè van a visitar el pare. El pare fa temps que és a la presó, que és un lloc que fa pudor i on viuen molts hòmens flacs i bruts, com el pare, que sempre tenen fam i tussen molt. A Rosa no li agrada gens anar a aquell lloc i no sap

per què al pare el tenen allà tancat. Ha sentit dir que és un *republicà*, i la vella Amàlia li diu que és un *roig* i un *ateo*. Però la vella Amàlia està una miqueta malament del perol i, a més, tots els xiquets li tenen por, així que tampoc és massa de fiar. Quan la Rosa li diu aquestes coses a la mare, la cara de la mare es tensa d'una manera que fa por i els seus ulls negres espurnegen.

—La vella Amàlia està malament, no li faces cas. —li diu la mare, com si fóra una ordre. Quan van a visitar-lo, el pare sempre apareix ferit: de vegades són blaüres, altres cops són talls o la boca partida. Pateix molt, el pare, això la Rosa ho sap veure. Per això no vol plorar: perquè, si ho fera, encara el faria patir més.

La mare els posa els abrigoets als dos germans i agafa Ximet al braç i a ella de la maneta:

—Va, anem, que no arribarem a temps!

Com sempre, el camí a la presó és atabalador: la pressa, les ganes d'arribar, el fet de saber que només podran veure'l durant uns instants i que continuarà brut i flac... La Rosa té picor: als braços, al coll, a l'esquena... No pot rascar-se, la mare li ho ha prohibit i ella sap que és molt important que no ho faci, perquè quan arriben té una missió molt important. Per això camina de pressa, mirant-se les sabatetes velles i el forat de les espadenyas del Ximet, intentant que no li caiguen les llàgrimes que li cremen als ulls.

En arribar al lloc, torna aquella pudor. I apareixen tots els hòmens i el pare, l'últim. La mare empeny la Rosa i la col·loca estratègicament entre els barrots i les seues faldilles. Llavors, el pare, àgil i entrenat, l'abraça i li fica la mà per dins l'abric; busca la voreta fins que troba el lloc on hi ha el paperet; estira del fil que ha deixat embastat la mare i treu el paperet; en la mateixa operació, i mentre besa la filla efusivament, per una altra obertura que té el folre de l'abric de Rosa, li fica un altre paperet, escrit per ell. Mentre tot això passa, Ximet plora perquè ell també vol tocar el pare i la mare el manté al seu braç, perquè

així tapa millor l'escena. En acabant, el pare agafa la maneta de Ximet, se l'apropa i li diu alguna cosa en veu baixa. A Roseta li sembla haver sentit «Te'n recordaràs del pare?». Llavors, sense poder evitar-ho, Rosa es posa a plorar. Plora com si tinguera un riu a dins que volguera eixir-li pels ulls. La mare també plora, només una miqueta i sense fer soroll. El pare hui no plora, només té els ulls humits però no li cauen les llàgrimes. La Rosa plora i plora i comença a rascar-se i aleshores entra un guàrdia malcarat que s'emporta els hòmens cap a dins, a empentes i cops. I totes les dones que hi ha allà, visitant-los, s'esveren i algunes ploren. La mare no; la mare estira el braç de la filla, estreny millor el fill, que ara plora més en veure son pare marxar, i se'n va. Enrere es queda la mirada humida i clara del pare. Serà l'última vegada que el veuran.

Rosa està espantada perquè ha plorat i se l'han emportat. La mare no diu res, i tampoc la mira. És com si també se n'haguera anat volant, dins del seu cap, i ja no fóra allà amb ells. La tardor és freda. Rosa plora, encara; però, en veure el seu germanet menut, tot desconsolat, pensa que ella ja és prou major i no s'ha de comportar com una criatura. Li agafa la maneta i li la besa, com ha fet son pare fa uns moments. S'acosta el cosset menut i sent l'oloreta de taronja que fa Ximet. Llavors es posa a cantar: *el meu xiquet és l'amo del corral i del carrer, de la figuera i la parra i de la flor del taronger...*

Passades unes setmanes, Ximet i Rosa són a fora, asseguts a la vorera davant la porta de casa. Aquell dia de novembre és clar, net i fresc. Un d'aquells dies preciosos de tardor que tant els agraden. Hi ha teuladins que canten i ella, quan pot, els llança les poques molles de pa que els sobren. Alguna vegada la mare l'ha renyada molt perquè dona part del seu pa als teuladins. Però Rosa no pot evitar-ho: són els seus amics. Amb el pare, abans, solien fer casetes per a ells i els hi donaven menjar.

Un dia de primavera, feia molt de temps, es va trobar un pollet de teuladí mig pelat, estirat prop d'una claveguera: tenia els ullets tancats

i estava estirat amb el coll col·locat de forma estranya. Ella s'hi va apropar i el va tocar, amb molta cura, però el pardalet no es va moure. Va sentir una gran tristesa, com si el Bullent se li haguera ficat a dins i se l'emportara. Son pare la va veure i se li va acostar. Entre tots dos van embolicar el pollet amb un mocador que la mare els va donar i el van soterrar sota un anouer en un bancal que fitava el poble. Li van collir uns quants agrets i els van posar per damunt. Així, el pollet descansaria, li va dir el pare, i la tristesa aniria desapareixent a poc a poc.

Els teuladins són els seus amics. Ells, que ja la coneixen, sempre la busquen: allà on va ella, porta darrere una cort de teuladins impacients que esperen molletes. Hui els diu que no té res, però tot i així es queden a fer-los companyia, a ella i a Ximet. Han aconseguit dues xapes i juguen a fer carreres. De sobte, els pardalets alcen el vol i marxen, esglaiats. Ha arribat una veïna, amb els cabells estorinyats i la cara desencaixada.

—Hola *bonicos*, vinc a parlar amb la mare: deixeu-me passar, ràpid!
—fa unes passes ja dins de casa i s'atura en sec, fa mitja volta i torna on són ells. Llavors, intenta esbossar un somriure amb molt d'esforç i a Rosa li fa por la seua cara. Els diu:

—Quedeu-vos ací jugant, eh? Sigueu bons xiquets. —i se'n torna cap a dins, ben de pressa. Rosa i Ximet la senten cridar a sa mare. Quan la troba, les dues dones es tanquen a la cuina. Ximet i Rosa es miren, amb la mateixa careta.

—Què voldrà? —pregunta el xiquet.

—No ho sé, però seran coses de majors... —diu ella, mirant-se la xapa que té a la mà.

Es fa el silenci i, llavors, els dos germans alhora s'alcen i caminen lentament cap a la cuina. La veïna parla, a bots, amb una respiració que s'interromp i la veu puja i baixa.

Rosa posa l'orella a la porta i sent algunes paraules:

—... i ella ho ha vist, que se'ls emportaven a Dénia... i diu que els anaven a matar...

—No pot ser... —diu la mare, amb una veu que pareix de xiqueta
—No pot ser... No ens han dit res... No pot ser... —A Rosa li comencen a pujar formigues per l'esquena i té fred. Malgrat que el dia és net i clar i fa sol, té fred.

La veïna respira amb dificultat i el pit li fa soroll: com un xiulet de cafetera, cada volta que agafa aire. I la mare comença a gemegar, com si s'haguera fet molt de mal. A Rosa li fa por aquell soroll, esmorteït, com si un fantasma cridara a través de sa mare, com quan hi ha tempesta i el vent xiscla per les juntes de les finestres.

Ximet també ha sentit alguna cosa, però no tot:

—Què diuen? Què diuen, Rosa? —però ella ja no té paraules. Pensa en el pare, flac i brut, com aquell pollet de teuladí. Els ulls li tornen a cremar i ara té por, com si dins seu haguera solsit alguna cosa, com si s'haguera creat un avenc fondo. Per un moment, sent que caurà, però Ximet li té agafada la mà i la mira amb aquells ulls menudets. La mare, que adés cosia, ara plora com una criatura i Ximet està espantat.

—Per què plora *aixina*, la mare? —li pregunta, amb llàgrimes als ulls i a mitja veu. Rosa el mira però no respon. Li agafa la maneta i se l'emporta cap a fora. És un dia de novembre assolellat i fresc, molt bonic. Mentre esperen en silenci, asseguts a la portella, van tornant, a poc a poc, els teuladins que havien marxat espantats. Ella fica la mà en una butxaca i troba unes quantes molletes que havien quedat amagades entre les costures: els les llança i els pardalets s'apropen, ràpids i agraïts. Mentre els observa, decideix que, quan torne la primavera, anirà a collir agrets per al pare.

Majo Siscar Banyuls

“Ai Jose, quina falta em fas! Sé que no t’acovardeixen barrots ni barruts. Més de vint voltes has estat processat per això que en diuen delictes polítics, que no és més que desobeir els explotadors, però ja ho sabem, que les lleis les fan els rics per a sotmetre els pobres i a la justícia social li diuen desordre. Mira esta guerra que, per ara, hem perdut. Els rics s’estimen més matar-nos que reconèixer-nos els drets que ens pertoquen. Ens volen seguir tenint com a esclaus, tenen por que si obeeixen les lleis dels pobres, algun dia no n’hi haurà de rics... Jose, sé que eres un lluitador incansable, però imagine el teu patiment, les tortures a què et sotmetran, físiques i espirituals. Sé que la teua fe en l’avenir és massa gran perquè la refreden els botxins del tradicionalisme de castes, però no saps com patisc per tu i per tots els camarades. Els pandorgos s’han tornat bojós i, els mateixos amb qui discuties a diari al Consell Municipal, ara tornen a passejar-se com amos i senyorets, sense vergonya de denunciar i empresonar coneguts i fins i tot familiars. I porten una gran cua de llepaculs que ràpidament s’han alineat. Són obrers que no han menjat viandes en la vida però en la repressió que corre, s’afanyen a llepar la mà de l’amo. A Dénia han constituït un Jutjat Militar Permanent i la gent va a denunciar camarades de tota la contornada. Ací a Pego ja n’han empresonat un grapat: Fernando, Ramon, Pascual,... i tants d’altres. Hi ha alguna xica també, que no vull ni pensar com la tractaran allí dins, si fora ja ens consideren poc més que bèsties de companyia i animals de cuina i calceta...

Els tenen tancats al Convent. En nom d'un Déu que profanen ens continuen furtant el pa i la dignitat. Però el terror és tal que la majoria de la gent calla i abaixa el cap. Uns s'amaguen i d'altres es mouen com a autòmats. Van a treballar, o a comprar i cap a casa, ràpid, ja no paren a xarrar, ni prenen el sol a la plaça, ni omplen els casinos, jo diria que ni cullen flors. Caminen pel carrer però no son lliures, eviten reconèixer-se en l'altre.

A mi, l'ànima se'm fa xicoteta al pensar cap on anem, ignorants del què vindrà, poregosos. El meu cosí mateix, l'altre dia insistia molt en que ara hem de callar i guardar la paperassa, amagar els llibres, una temporada. Que només seran quatre dies, però que ara cal ser prudent. Jo el vaig deixar parlar, ja no tinc les forces d'abans, però al escoltar-lo sentia que em moria una mica més. Que esta gangrena que em puja pels peus devorava l'habitació sencera, la casa, el carrer, el poble, el país... És just això, és la gangrena. Ja no passa la sang i el fred s'instal·la a l'ànima. Comença la putrefacció”.

Maria sospira profundament, desplaça el carro de la màquina d'escriure i comença a teclejar: LA GUERR...

LA GUERRA COMO CANGRENA

Els dits es desplacen intuïtivament per l'alfabet de palanques, són massa anys de pràctica, així que segueix escrivint a palpentes. Un tel de glucosa li ha ennuvolat els ulls. El seu cosí Fernando Gosp li revisa després les errades perquè ella ja no s'hi veu. I cada vegada escriu menys. D'un temps ençà un mal profund i agut, li puja des dels peus fins al cervell, estrenyent-li els ronyons. Però allò pitjor, allò irreversible, és la gangrena.

Encara recorda les paraules d'aquell metge de València, fa tants anys, quan a penes acabava de publicar el seu llibre, vivia a la ciutat i ni el vent la despentinava. Aquells dies on no havia d'amagar la intel·ligència.

—Ara senyora, tot depèn de vostè. Per a un diabètic el règim és més important que les medicines —li va dir un doctor alt, amb la barba grisa, una mica solemne. Tot i l'alçada, no s'assemblava gens a aquell altre metge que, en part, els havia dut a Pego, Carlos Guitart, tan bo i solidari.

“Ai, el metge dels pobres, mira, no ha arribat a veure com la mort s'escampa per tot arreu. El camarada Cahitos, com li deiem els socialistes, era d'eixos homes necessaris per a la revolució, es desvivía per millorar la dolorosa existència dels llauradors, bé injectant-los remeis a hores intempestives, bé amb l'organització. A més d'un jornalero de Pego li hauran ressonat les seues paraules en el front. Sí Cahitos, hem lluitat contra la maldat dels cacics, per la República i per la democràcia amb el teu exemple al cor, i tot i que ara molts dels nostres han caigut, tot i que de moment ens han guanyat, la batalla final no està perduda, company, han de vindre els dies del triomf encara, de la redempció socialista... Tornarem a omplir els carrers, com al teu enterro, on no cabia ni una agulla. El recorde bé, tot el poble emocionat, sentíem que te'ns havien arravatat als 26 anys,... 26 anyets i quin exemple. Tothom explicava meravelles de tu, tan alt, tan templat, tan convincent, tan entregat. Vam eixir del cementiri amb uns camarades, aleshores parlàvem sobre el vot femení, sobre com mobilitzar les dones per a la causa, de com el socialisme no era possible sense l'emancipació de la dona. Jo discutia acaloradament amb un que s'entestava que això ens restaria vots. La misogínia de sempre embrutant els ideals socialistes. Ens haurien ajudat molt els teus discursos, Cahitos, per a apropar moltíssimes dones del poble que encara, abduïdes pel clero, no entenen que els defensors del privilegi no les defensaran a elles.

A mi no em fan tant de cas, sempre m'han vist com una forastera, ui, i més a Jose, a ell fins i tot alguns companys de l'Agrupació li han tingut cert recel sempre... Ves tu ara, per a què. Per a que la maldat dels cacics ens guanyara. A veure què ens ve ara al damunt. Esta dictadura tradicionalista només pot portar horrors, retrocessos en tots els drets que amb tant esforç i tanta sang hem conquerit. Totes les camarades que han lluitat al front, demostrant una altra vegada que la dona és un company més de l'home, en igualtat de dret i condicions, i ara... ara vorem, només de pensar-ho em puja el sucre i este dolor, turmentant, s'apodera de mi una mica més, ai que bons serien ara els teus consells i la teua convicció Cahitos...".

Maria torna la vista tèrbola a la màquina d'escriure. Per la finestra entren els colps secs de la fusteria de baix, l'olor ensucrat del forn i la brisa tèbia de juny. Albira un estiu calmadament calent, bascós.

L'agreujament de la diabetis l'ha aprimada força, i aquelles galtes rodones, de panou, són ara uns pòmuls marcats que li enfonsen els ulls. Uns passos accelerats anticipen l'arribada de la neboda Amparito. Ve tremolant, el cor vol eixir-li per la boca.

—Tia, tia, on para? —crida la jove, amb una vibració accelerada, fora de si.

—Estic ací, però a tu, se t'ha aparegut el dimoni capitalista o què, què et passa?

—Han portat el tio Jose a Pego, el duen amanollat, a ell, a l'alcalde Barrachina, a Monzó i al ti Fernando Siscar! —rebat sanglotant les paraules.

—Què? Què dius?

—Sí, el duen com en processó, per l'Avinguda de la República avall, i un bon grapat de pandorgos els assenyala i els insulta, estan enfurismats, criden rojos, assassins, tia, jo l'he vist, però me n'he tornat a casa corrents, tenia por.

—Fills de Satanàs!

—No blasfeme tia, ai *Maredéusenyor*, santíssim *Axiomo*, ajuda'ns!

—Que no blasfeme, si la blasfèmia són ells, Amparito, ells i la seua maleïda guerra perpètua, ens esclavitzen, ens assassinen, ens maten i ens ridiculitzen com si fórem bèsties del seu ramat. I eixe déu al que tu t'encomanes no pot existir, o no permetria tanta crueltat.

El 15 de juny de 1939, van ser traslladats a la presó de Pego, els socialistes José Alarcón –company de la feminista Maria Cambrils–, l'alcalde Aquilino Barrachina, Felipe Monzó i Fernando Siscar. Alarcón i Barrachina ja havien passat pel camp de concentració Los Almendros i el d'Albatera, tots dos a Alacant, i per la presó d'Oriola. A Pego estigueren fins al nou de setembre d'aquell mateix any. La presó, instal·lada a l'antic convent franciscà, va arribar a haver-hi més de 300 republicans empresonats, 12 d'ells dones.

Les campanes criden a missa. “Maleïdes campanes, vinga a sonar a tota hora! Els socialistes volíem fer-les callar per traure el clero de la vida pública i ara no paren, com li retronaran a Jose, tancat allà sota del convent. Ells mateixos traeixen una i una altra vegada els valors cristians”.

Del carrer, entra una claror aflamada d'estiu. Maria se sent feble. Ja no ix de casa. D'ací una estona vindrà la neboda a curar-li les llagues. “Quina llàstima que Amparito no sàpiga llegir i escriure bé, ara li donaria a llegir l'article, a la fi l'he acabat, però segur que està ple d'errates de mecanografia amb estes cataractes que no em deixen ja escriure... Però a Pego com a tantes zones rurals, la majoria de les dones són encara analfabetes, i Amparito ha progressat molt en estos anys amb mi, però encara cal una reforma social completa per a l'educació de la dona, i ara, en esta dictadura que s'imposa, encara ens allunyem més d'un sistema públic de coeducació dels dos sexes. Ens volen submises, només una nina de carn agradable a l'home...”.

Al convent, el so de les campanes amaguen els riures dels falangistes. Un grapat de camises blaves, antics militants de la Dreta Regional Agrària que a la República jugaven al joc democràtic a les Corts i a l'Ajuntament, s'han ben acomodats al règim i troben un divertiment recurrent visitar els rojos empresonats. Els seus escarnis esglaiaven fins i tot l'agutzil.

—No ho tindrà bé, ja —gosa dir l'uniformat mirant-se les puntes de les sabates, mentre els homes riuen a boca plena. Un d'ells li fot un cop més al sac d'arròs, que rodola per les escales, udolant i maldient. A dintre, José Alarcon, baixet i arrupit es va clavant trossos de teules trencades mentre es colpeja el cap, l'esquena, els malucs, els genolls,... contra els graons.

Un dels homes, panxut, de galtes begudes i celles marcades, es trau el cinturó.

—Espera, que ara caminarà l'haca —diu mentre branda la corretja.

—Les cabres pels seus pecats, porten els genolls pelats —amolla un altre i tots esclaten a riure, com si aquell home humiliat fora una cucanya en una festa infantil.

Les campanes segueixen repicant. A Maria li bull el cap, mira el cel i entreveu el moviment dels núvols amb el vent de ponent. Sembla que fugen. Els dits del peu s'ennegreixen. Gangrena.

“Què me'n faré de tots estos últims articles? D'ençà que estem a Pego que no publique, algunes diferències amb els camarades de València i esta malaltia que em devora, m'han allunyat del periodisme. Jo que n'he fet militància de les lletres, que he combatut, amb la serenitat que l'escriptura em dona, l'opressió masculina de la dona i la de la classe treballadora. Ara sent la mort i m'aferre a estos papers, ja que no puc parlar en veu alta. Què en faran quan em muiga de tots els meus escrits? Esta tirania de foc i sang no pot durar molt, prompte? tornarem a cridar que visca la insurrecció, i aleshores Jose tornarà i ens

estimarem amb este amor tan nostre, tan lliure i tan sòlid com sempre. Voldria viure per veure-ho, per tornar a veure'l, però estes llagues no em deixen en pau, i els ronyons, ai quin mal els ronyons! Ja no em queden forces ni per escriure-li cartes, tant se val, a Amparito no li les deixen entrar a la presó, quan alguns dies li han deixat portar-li menjar, un caldo amb l'os del pernil que tant li agrada,... ai Jose, tu sí que en sabràs què fer de tot açò que he escrit estos anys, si més no fes-li ho arribar a les companyes de l'Agrupació Socialista, n'hi ha de molt eixerides que podran discutir els meus arguments”.

L'estiu s'acaba, una tartana carregada d'olles, matalassos de borra i altres paquets torna els estiuejadors al poble. Maria la fita des de la finestra. Amparito, l'observa des de l'altra banda de l'habitació. Sovint es pregunta en què pensarà sa tia, però no gosa preguntar-li-ho, ja en té prou en suportar eixa gangrena que la rosega. Enfila l'agulla de cosir, trenca el fil amb les dents, li fa un nuc i clava l'agulla al pantaló. Ha d'embastar un pedaç que tape l'últim forat que ha fet una branca de taronger als pantalons de son pare.

El cosí de Maria, Fernando, entra a casa i els dóna la notícia. S'emporten a Jose de la presó de Pego. Li faran un judici militar. A ell i a l'alcalde Barrachina. No poden acreditar-los fets de sang, però alguna cosa s'inventaran per tal d'engarjolar-los més temps.

El 9 de setembre de 1939 molts presos pegolins van ser traslladats. Però encara en ficarien d'altres a la presó de l'antic convent. De fet, fou aquella tardor quan van empresonar més dones. A més de les tortures i violacions, dones republicanes d'arreu l'Estat van ser humiliades públicament. Les feien netejar les esglésies de genolls o les rapaven al zero i les feien engolir grans quantitats d'oli de ricí per provocar-les greus diarrees. Així, sense cabell, i cagant-se a sobre, les exhibien pels pobles. Calia demonitzar la dona independent amb una humiliació allixonadora per a la col·lectivitat.

Un matí, Amparito puja del forn sorpresa. Alguna cosa lletja li balla pel cap perquè li ha tret els colors de cara. Deixa el pa i una coca a la cuina i s'aboca a la farmaciola. L'alcohol sobre les ferides fa udolar Maria. Però hui l'expressió d'Amparito és tan preocupant que fins i tot la distrau del dolor.

—T'has empolsat la cara amb *sonoro* o què? Has tornat molt pàl·lida del forn.

—Ai tia, no sap el què m'han dit.

—No ho sé fins que no m'ho expliques.

—Ai tia, no sé si li convé a vostè saber-ho, tal com està ja en té prou.

—Açò són patiments de vella, dona, tu explica'm que si no pensaré que t'ha pujat la mort a la cara.

—Ai, està bé, però no cride, que no ens senta el veïnat —diu baixant la veu i continúa:

—Han executat una vintena de republicans a Dénia, tia, es veu que han matat Evaristo, el xòfer.

—Al camarada Caselles?!!!

—Eixe mateix, tia, eixe, el transportista.

—Ai filla, tira més alcohol, que la ferida creme més que el cor...

El 6 d'octubre de 1939 els trets van despertar el veïnat de Dénia. Vint persones van ser afusellades en una tàpia del cementeri, nou eren de Pego. Fou la nit més cruenta del 1939 a la Marina Alta. En les següents setmanes i fins al 22 de desembre, la dictadura executà a 31 persones més en aquella tàpia, 51 en total.

Maria va perdre l'esma. Ja no viu, sols recorda. La tardor s'endureix. Per a Maria l'hivern havia començat feia setmanes. No hi ha manta prou calenta per al fred de l'ànima. I a més, sense el sou de Jose, no li queden pessetes per comprar llenya. Mai no ha cobrat pels articles. El treball intel·lectual fet per una dona no era pagat a l'època. Ella

tampoc ho ha esperat mai. Els beneficis del seu llibre, *Feminismo Socialista*, publicat el 1925, els va destinar a una impremta que servia a les tasques de propaganda del partit. El compromís polític ha sigut la seua vida des que va deixar el convent i va conèixer la seua amiga Nati. A la *Bíblia* i altres lectures de capçalera, com les de Sor Juana Inés de la Cruz, va afegir *El Capital* de Marx, el seu "Crist del segle XIX". Després va venir August Bebel, Concepción Arenal, Pablo Iglesias. Ara, feble i encorbada, es mira els llibres a la prestatgeria i una cremor li encén l'estómac. "Per quins rumbos va la nostra pàtria? On cabrem les dones en este gir feixista i tradicionalista? Què serà de les nebodes Amparito i Asunción, i de les companyes joves de l'Agrupació Socialista?"

La gangrena avança turmell amunt.

El 15 de desembre no ho dubta més i agafa la ploma. Signa el seu testament i deixa els pocs béns al cosí Fernando Gosp Sendra, perquè els llegue a Amparo i Asunción. Evita qualsevol menció a José Alarcón, a la fi, a ulls del nou règim no eren res perquè no s'havien casat mai. Es declara vídua del primer marit, José Martínez -mort quan ella era molt jove-, sense fills y "*sin profesión especial*".

Nadal s'acosta i la necròpsia de la cama avança. Maria, que fa temps, molt, que evita el dolç, li demana uns pastissets de glòria a Amparito. Ella s'hi nega, que no és bo pel sucre i això i allò. A la fi convenç Asunción que li'n porte tres del forn de baix. "Total, la gangrena ja és irreversible, filleta. Ai l'olor a anís i la dolçor del moniato...". Els acaricia, un per un, una bona estona, delectant-se només de contemplar-los. Als pobres fins i tot les malalties els deixen sense golosies. Al primer mos una tebior ensucrada li esclata a la boca. La pasta se li enganxa entre els queixals i la treu poc a poc amb la llengua. Quan acaba, recull les engrunes i se'n va al llit. Vetla una bona estona amb el quinqué encés, com quan encara podia llegir. Pensa que demà Amparito matinarà per fer-la compra i

preparar el sopar de nadal. Ella no vol celebrar res, la gangrena ja s'ha apoderat del seu cos i el crist en que ella creu renaix cada dia en tantes cases míseres i s'executa a les tàpies i cunetes d'arreu del país.

El 24 de desembre de 1939 per la vesprada Asunción Gosp va certificar la mort de Maria Cambrils per diabetis, al Jutjat de Primera Instància de Pego. José Alarcón va ser afusellat quatre mesos després a Alacant, l'11 d'abril de 1940.

Rafa Gomar

«Una guerra civil no és una guerra, sinó una malaltia.
L'enemic és interior. Un lluita quasi contra sí mateix».

Antoine de Saint-Exupéry

Al pati de la presó d'Alacant, tot estava preparat. Era el 6 de setembre de 1940. L'escamot d'afusellament, el capità, alguns guardians i un capellà amb l'estola morada que xiuxiuejava algunes oracions, segurament de misericòrdia, completaven el decorat per a l'execució.

Ell, Aquilino Barrachina, estava disposat. Feia al votant d'un any que l'havien jutjat i sentenciat i havia tingut temps per conscienciar-se'n. De fet, sovint la resignació i docilitat davant la mort, li havia resultat insuportable. Com havia de reaccionar? Quina altra alternativa se li oferia? Podia retraure-s'ho de tant en tant, però no es tractava de manca de coratge, no era un covard.

Un silenci dens omplia aquell recinte. Avui mateix havia escrit les últimes paraules adreçades a la seua dona, a les filles i a la cunyada, i una altra vegada havia sentit la ràbia i la impotència de no expressar el que desitjava. La censura despietada i atroç s'havia transformat en autocensura, com si les paraules s'hagueren acostumat a restar trencades en la ment, tancades amb pany i clau, sense possibilitat d'alliberar-les.

S'hi havia acomiadat sense odi ni rancúnia, amb un aplom i una enteresa carregats de tristor. No volia recordar, ni maleir, ni resar. Sentia una malenconia profunda i un desassossec que l'havien emmarcat entre coordenades absurdes; una teatralitat de la claudicació, buida i plena alhora; estranya i quotidiana, plàcida i severa.

L'afusellaven avui, però feia temps que havia perdut la vida. Des del mateix dia que van condemnar-lo als jutjats de Dénia, l'havia perduda.

El silenci és va fer llarg, rotund, aspre. El capellà va acabar la pregària i va dibuixar una benedicció en l'aire. Allí, dret, acompanyat pels dos guàrdies que el col·locaren en el lloc exacte per ser executat, Aquilino tenia les mans nugades per darrere. No va demanar que li taparen els ulls. No moriria amb el cap cot i els ulls embenats. Aquella mort injusta mereixia acabar amb la cara ben alta, mantenir l'amor propi davant de tal ultratge.

El silenci encara va esdevenir més compacte, més espès. De sobte, el capità va cridar: *Apunten*. El pati va tremolar amb l'eco d'aquella veu i els moviments a l'uníson dels soldats reverberaven per l'espai. El capità va deixar passar uns segons en els quals Aquilino va arrecerar-se en un munt d'imatges apilotades i inconnexes, i esperà els impactes sobre el cos després que el capità tornara a cridar imperativament: *Fuego!*

Aquell indret va retronar tots els crits que hi allotjaven les parets. Aquilino va caure en terra. Durant uns segons va veure l'entreclaror que habita entre la vida i la mort i, després, va envair-lo una foscor absoluta. Els guàrdies, els soldats que formaven l'escamot d'execució, el capità i el retor van efectuar fredament els moviments del seu treball rutinari. Com en totes, en aquella presó la mort tenia un horari i uns protocols que calia complir estrictament.

Aquilino no va triar la seua pròpia mort, la van triar els altres. I ara sabem que en l'última etapa de la seua vida va patir l'aldarull produït pel pànic i la intolerància que divideix violentament les persones en bàndols i les carrega de dolor, ràbia i odi; una mescla que fa explotar la convivència i provoca ferides profundes, endenyades, difícilment curables; que separa víctimes i botxins amb criteris primitius i viscerals on el diàleg i la raó no hi tenen cabuda.

Ara també sabem que quan un es troba empresonat per les seues idees, la consciència l'avisava que ha de pagar les ignomínies d'una derrota que s'engrandeix proporcionalment a la glòria dels altres; una desfeta que el transforma en el seu propi enemic.

I tot això, Aquilino va començar a entendre-ho nítidament el 15 de juny de 1939. Els falangistes del poble van anar a buscar-lo a la presó d'Oriola i el retornaren a Pego. A les tres de la matinada, la camioneta que el transportava es va detenir davant la presó i ell va baixar custodiat per dos soldats. Llavors, va sofrir totes les dimensions de la infàmia. La gent -molta, tenint en compte l'hora d'arribada-, l'esperava a la vorera per insultar-lo, escopir-li la cara, pegar-li algun puntelló, alguna bufetada o colpejar-li el cap amb el cinturó amb total impunitat. No comprenia la còlera que els desorbitava els ulls, els gestos furibunds de les mans, les ganyotes dels rostres ni les boques desfigurades. Sí, havia sigut alcalde socialista i secretari de la UGT, però no entenia aquella acció febril, ni l'acarnissament, ni aquella agitació impròpia vers la seua persona. No estava implicat ni en crims ni robatoris ni corrupcions, només es tractava d'haver sigut Aquilino Barrachina, alcalde socialista. Havia instal·lat l'aigua potable, el clavegueram, havia millorat les escoles, impulsat la cooperativa agrícola, incrementat la qualitat de vida del poble i ara, res de tot això comptava. Hi va reconèixer l'odi. L'odi concret, físic, visceral.

Ara sabia que la política li havia portat la satisfacció de millorar la societat on vivia, però també va carregar-lo de desgràcies tant a ell com a la seua família. Havia de penedir-se'n? Havia de renunciar a les idees? En els successos ocorreguts, en les circumstàncies històriques concretes en què havia viscut, alguna cosa accelerava els esdeveniments i els precipitava pels abismes. Entre dues aigües, havia traït uns i altres: als de dretes per ser d'esquerres, als d'esquerres per ser massa moderat.

Aquesta escena i la que va patir posteriorment el seu amic José Alarcón, quan el ficaren amb les mans nugades dins d'un sac amb teules trencades i el van fer regolar escales avall des del primer pis a la planta baixa, li van fer comprendre tot d'una el que l'esperava. Després d'aquestes experiències, va assabentar-se a la perfecció què es jugava i en quin camp de batalla lluitaria.

Aquella tensió, aquella violència vessada contra ell i altres companys, vam augmentar-li el temor per la pèrdua de la seua vida. Resultava xocant i irònic que, en aquells moments, el calabós fóra la seua salvació. El descontrol, l'escarni, aquell desgavell frenètic, el xiuxiueig a l'orella d'un dels falangistes a l'altre mentre el miraven, l'exaltació general de la ira i aquella submissió, van resultar massa evidents per no tindre'ls en compte a l'hora de definir el seu futur.

Durant el transcurs del trajecte fins a la cel·la, la pudor a latrina dominava per tot arreu. Va haver d'acostumar-se a la penombra i al poc ordre que hi regnava. Estava cansat, esgotat

El temps quotidià a les presons era inacabable: esperes i rutines, cues per a dinar i obtenir una ració de creïlles o una sopa aigualida, per a anar al comú; recomptes constants, condicions alimentàries i higièniques precàries, sarna, polls, medicaments escassos, baralles,

violència, tortures, pallisses Tractava de no veure res, de no pensar en res, de deixar tancats els sentits i la ment. Desitjava que la brutalitat no l'afectara, però tot l'obligava a viure en unes coordenades que havia rebutjat sempre i eren pocs els moments en què podia sentir-se viu. Ara, sovint pensava que havia sigut un home nascut per a la derrota. No tolerava aquella inevitable davallada de l'ànim i encara que lluitava contra la pena, no se la treia de damunt.

Durant l'estància a totes les presons on l'havien tancat, hi havia un silenci opac que apagava els ecos de les activitats quotidianes. Sorolls indiscriminats de panys i portes, passadors, veus i crits. Al cap del temps d'haver estat reclòs, els temors diversos i les resignacions van assentar-se encara més en la seua vida quotidiana. Una solitud profunda anava minant-lo fins convertint-lo en una deixalla. La distància entre el món i ell, entre la gent i ell, s'engrandia. Ignorava què sentia; no sabia si sentia i si era capaç de sentir. La mort no l'espantava, però li resultava més familiar i quotidiana que mai. La feblesa d'ànim i l'incisiu dolor d'estómac que l'havia acompanyat sempre, multiplicaven el seu desconhort. Estava acabat, batut.

Per als condemnats a mort el temps té una altra dimensió, no els pertany. Somiar despert és l'única vàlvula de fuga, però cal saber, cal gaudir d'un temperament concret que ell no posseïa. Havia de recordar els vestits estampats de Maria. Els somriures de les seues filles Amparito i Angelita, les festes, els contes de fades, les sabates de xarol, els escaparates, els carrers de Nova York, els tramvies... Haver d'acceptar els fets sense entendre'ls només poden aconseguir-ho alguns. Raonar enmig la por, assumir la condició de vençut, aprendre a pensar amb un llenguatge aliè, el seu tarannà no li ho permetia.

Ignorar de debò quin ha sigut el delictes que t'ha sentenciat a mort, esperar la mort, et deixa atarantat i en un estat de seminconsciència que t'obliga a moure't com un autòmat, allunyar els dubtes i alleugerir el fred interior. Resulta difícilíssim assimilar que les forces del destí restaven enganxades en el teu ADN, talment un pecat original que has de patir i pagar irremeiablement.

Aquell dia fatídic, el 6 de setembre de 1940, sol a la cel·la de la presó d'Alacant, després d'escriure als familiars, també hi va fer un balanç de la seua vida anterior i les fites clau de la seua existència. L'etapa escolar i la de l'institut, el casament amb Maria el 8 de juny de 1907, el naixement de les dues filles; haver salpat el 3 de setembre de 1919 amb el vapor Legazpi rumb a Nova York, l'arribada el 22 de setembre, l'ajuda inestimable de la família Moratal per començar a tirar avant, la dificultat de trobar-hi treball, els posteriors conflictes familiars, les discussions amb els criteris adolescents de les filles, la tornada dels Estats Units al port de Vigo en 1926. Després, va recordar quan van instal·lar-se a Pego i començà a complir els seus ideals, i també aquelles nits quan els jornalers s'agrupaven davant del portal de sa casa al carrer la Pau per demanar-li faena i, tot i ser l'alcalde, no podia solucionar les seues peticions; quan va començar la guerra i va haver de cedir el poder al Comité del Front Popular, quan va presentar la dimissió al Comité de Guerra, quan el 27 de març de 1939 va pujar al camió amb els amics per embarcar-se al port d'Alacant i, finalment, davant la impossibilitat de fugir, va decidir entregar-se a les autoritats; quan van sentenciar-lo a mort, quan inútilment va presentar la declaració al jutge d'instrucció militar per reclamar justícia ...

Ara sabem que hi ha mentides tergiversades, manipulacions primàries proclamades a crits, veritats creades sobre la falsedat. Resulta obvi que faça el que faça un alcalde, sempre hi ha gent en contra, que mai

no es pot acontentar a tots, però, i l'odi? Qui sembla l'odi i manipula l'engany? Qui enverina la convivència? Qui enardeix la còlera contra el qui pensa i actua diferent? Qui vulnera sistemàticament les normes de convivència a favor de les seues idees i interessos?

Ara sabem que la maquinària judicial franquista no va amagar mai la seua intenció anihiladora i estava destinada a lliurar-se d'aquells que no els agradaven, encara que no tingueren delictes de sang. Ara sabem que la indefensió judicial era un denominador comú i la confusió de clavar a tots dins del mateix sac dels *rojós* com un valor universal i general, contribuïa al fet que els judicis esdevingueren un tràmit, amb nul·les garanties.

Ara sabem que la guerra civil espanyola sol presentar-se d'una manera simplificada i enganyosa com un conflicte armat entre les esquerres i les dretes, però que amaga molts altres factors i interessos que implicarien l'Alemanya nazi, la Itàlia de Mussolini i la Unió Soviètica d'Stalin, entre altres.

Però també sabem que, amb tot, independentment de les causes essencials i últimes, amagades o no, la realitat de les vides forjades sobre la base del coratge, el sacrifici i els ideals perduts de molta gent concreta, amb nom i cognoms, tendeixen a ser concebudes pels vencedors com a un tot abstracte relegat a la repressió i a l'oblit.

Aquilino Barrachina, com tantes i tantes altres persones que van patir una guerra civil originada per un colp d'estat militar que no va acceptar el resultat de les urnes, va disposar del temps suficient per escoltar el propi plor i el propi dol, juntament amb el dolor i el patiment d'altres persones i tota la nostra societat. Aquest colp d'estat i la guerra i la pau consegüents, trencaven d'una manera abrupta no sols moltes

vides, sinó la nostra història i la nostra evolució democràtica, destruïa la convivència i la relegava a la repressió feroç d'una dictadura de quaranta anys, de la qual encara en patim moltes conseqüències.

Carles Vicent Siscar i Vicens

Hivern, els passos fronterers del departament francès de Pirineus Orientals estan col·lapsats per una allau de fugitius que proven d'arribar a França en una imatge deplorable de l'èxode d'un poble derrotat; la República, la Democràcia i la Llibertat tenen les hores comptades a Espanya. Perseguida per les tropes feixistes, l'enèsima caravana de civils i soldats de la república que marxen a l'exili arriba per fi a les envistes del Pertús, és el 9 de febrer de 1939. «Ja hi som! Estem salvats!» Però ha estat creuar la frontera i adonar-se que no són benvinguts. El govern francès ha promulgat un decret llei de reclusió administrativa per als *étrangers indésirables* i, en traspasar la ratlla imaginària, la multitud desemparada és conduïda a camps d'acollida que en veritat són camps de concentració. «*N'arrête pas! N'arrête pas! Allez! Allez!*»

Un milicià, però, no fa cas del manament i s'atura. Encara no ha creuat la frontera i, amb els ulls rodats de llàgrimes, contempla el deixant de cadàvers i misèria que amollonen el camí que s'endinsa en Espanya. Per allà, en algun revolt, hi és el Guapo també. L'ha soterrat davall d'un pi qualsevol, amortallat amb els parracs de la manta de campanya. Era el seu amic. La metralla li ha obert el cap com un meló i ha estripat la seua guitarra. Però n'hi ha més, d'amics perduts, de camarades, tot un rastre sangonós. Tres anys de guerra donen per a molts de morts. Es mira les mans brutes de fang i sang seca, i pensa alçant els ulls al cel que voldria ser ocell, volar més ràpid que aquell

Messerschmitt-109 de la Legió Còndor que ressegueix amunt i avall la carretera, i arribar d'una volada a casa seua. Està molt lluny i, d'ençà de la darrera carta, no en sap res, dels seus «... la mare prega per tu tots els dies, fill meu...». Però, d'això, ja fa més de sis mesos i, vint minuts més tard, les tropes feixistes arribaran eufòriques i la frontera del Pertús quedarà barrada definitivament.

Aquell milicià que ara alça el puny en senyal de determinació i desafiament, ben bé podria ser Josep, Josep Cerver Morell. I ser de Pego, i que li faltés a penes un mes per complir els 22 anys. Perquè, malgrat el seu aspecte, és molt jove, el borrissol de la cara el delata. És tan jove que son pare va haver de signar el permís perquè pogués allistar-se. «No el deixes anar, Jaume! No el deixes anar!» Potser digué tota plorosa, Teresa, sa mare, la nit abans d'anar-se'n a València. Però ja se sap que no és fàcil d'aturar l'energia juvenil desbordada ni tampoc, capgirar aquella puresa radiant de cos i ànima dels joves que necessita apassionadament trobar una devoció absoluta i desinteressada. I Josep l'havia trobada. Una causa justa, digna i heroica on poder ofrenar tanta vitalitat: defensar la Llibertat, defensar la Democràcia, defensar la República.

«... N° 32. José Server Morell de 20 años, hijo de Jaime Server Llodrà que concede en este acto la autorización al miliciano... El Comité Ejecutivo del Frente Popular Local de esta Villa autoriza a los Milicianos que quedan nombrados para alistarse en las Milicias Populares de la Delegación de Guerra de Valencia. Pego a 3 de septiembre de 1936».

Aquell document mecanografiat amb tinta blava van signar-lo també el secretari de l'Ajuntament i l'alcalde Aquilino Barrachina. «En la llista, n'érem 37». Recorda, Josep, mirant-se les botes. Li van com un guant. Són fortes, gairebé noves, de bon cuir i bones soles. Els peus els té calents. Somriu agraït de pensar en aquella dona. Va ser ahir mateix, quan travessaven La Jonquera. Ell era l'únic de la llarga filera de soldats que calçava espadenyes i s'havia posat als peus les

mànigues d'un jersei de llana a manera de mitjons. «Quines pintes!» De sobte es va obrir la porta d'una casa i una dona endolada se li va acostar. Contra el seu pit duia unes botes que no parava d'enllustrar amb el davantal. «A vostè li fan més falta. Eren del meu fill».

—Vinga, pegolí! A formar! Marxarem com soldats a entregar les armes!

És el sergent Palau qui li ha parlat amb veu balba. Com a Josep, la decepció també li pinta la cara. A l'igual que la resta de republicans, tots dos suposaven que les democràcies occidentals mai no acceptarien la victòria de Franco i que les autoritats franceses els ajudarien a retornar a Espanya per tal de continuar la lluita. Però d'això, res. Els tracten pitjor que a un exèrcit enemic. Josep assenteix amb el cap. Es repenja el fusell del muscle i el segueix. La companyia ja està formada. Només 28 homes esgotats, famolencs, bruts de la tristesa i les misèries d'una guerra. Alguns estan ferits i porten embenat el cap, un braç, la mà... Combatents derrotats, però no vençuts, que sumen dignitat, orgullosos.

—Fermis! Maaarxen!

I els 28 es mosseguen l'amargura i el dolor, alcen el cap tant com poden i marxen decidits al compàs de l'Himne de l'Exèrcit Popular:

—Amb fúria i disciplina / enfonsarà a l'abisme / el criminal feixisme / l'Exèrcit Popular / Endavant!...

Josep no anirà al camp de concentració d'Argelers. Les autoritats franceses estan desbordades i han decidit que la destinació dels que han creuat la frontera pel Pertús i Cervera de la Marenda aquell 9 de febrer ha de ser la platja del Barcarès on han construït a corre-cuita un altre camp. El del Barcarès, però, és com qualsevol dels altres camps de concentració del Rosselló, del Vallespir, la Cerdanya, el panorama és desolador. Fred, fam i malalties. Allà cal sobreviure embolicats amb mantes i enterrant-se en clots a l'arena. Perquè aquell hivern és molt dur. Per si no n'hi havia prou amb la desfeta de la guerra, les nevades

són intenses quan no plou i, en febrer, s'enregistren les temperatures més baixes de l'hivern. Tampoc no ajuda en res el tracte dels soldats francesos, sobretot els senegalesos i els espanyols. Les condicions de vida són inhumanes i el tracte degradant i carregat de menyspreu. De menjar, lleties. Sempre lleties i quan n'hi ha. De l'aigua potable, ni parlar-ne. Les necessitats es fan a la platja. Les dones, les criatures i la gent gran són els que més pateixen i prompte faran acte de presència epidèmies i també, la mort. Tancats com bèsties abandonades a la seua sort passen els dies, les setmanes, els mesos... Però Josep no es resigna i, *pour indiscipliné*, un dilluns el lliguen a una estaca a manera d'escarment fins que, sabres en mà, els espanyols se l'emporten junt amb d'altres més *indésirables* no gaire lluny, a Sant Cebrià.

A Sant Cebrià no hi ha res tampoc. El camp és una gran platja nua envoltada de reixes de filferro excepte per la part de la mar. No hi ha cap mena de construccions ni de serveis i a sobre, en un dels extrems, s'hi estenen uns aiguamolls que agreugen més les infames condicions de salubritat. Josep seu a l'arena de la platja de l'Aigüal provant d'asserenar-se. De fa uns dies té una tos seca que no el deixa dormir. Ha recolzat l'esquena d'un dels pals que subjecten els filferros que els envolten i mira la mar plana. El sol és enlluernador i voldria fumar. D'ençà dels combats dels Ports de Tortosa-Beseit que fuma. Fuma perquè una bala li va tocar el cap. Va passar just per davall de la visera del casc i li va fer una profunda esgarrinxada a sobre de l'orella dreta. Fins llavors, ell mai no havia fumat. «De miracle, Pep, de miracle! Pren, fem un cigarret». Li va dir, el Guapo, quan eren a l'hospital de Tortosa que contínuament era bombardejat. Aleshores encara estaven en la 58ª Brigada Mixta, 3ª Companyia, amb Pascual Franquesa Alentado i Andreu Sendra Morell. Tots quatre eren una pinya. Albarrasí, Villastar, El Muletón, Terol, El Mansueto, Casp... fins a la retirada devers els Ports de Tortosa-Beseit. Però, d'ençà, als pegolins no els ha vist més. A ell i al Guapo els van incorporar a una altra unitat en recuperar-se de

les ferides. Aquella mar que mira és la mateixa de casa. «Potser aquella onada que ara trenca ve de la platja de Santa Anna a saludar». Somriu. Prompte serà Sant Jaume i una rastrera de carros carregats a més no poder enfilà la carretera de Pego a la mar. Per uns moments, Josep s'imagina son pare remugant acalorat: «Tere, que matarem l'haca!» «Però a on collons vols que pose l'agrusadora?». Somriu una altra volta. Maria també anirà, els seus pares sempre fan la barraca més a prop del riu. «Es veu que no tenen por dels mosquits», sent que li diu sa mare a l'orella fent-li l'ullet. Com si sabés el seu secret. Perquè a una mare res no se li escapa i a Josep li bota el cor quan veu Maria. «Josep, per què no li ho dius, fill?» Però quan no era son pare, era sa mare o sa tia la matxutxa o el seu germà, i mai no la deixaven sola. «Sempre al seu costat com si foren carrabiners mal encarats, mare. Vigilant on va, amb qui fa un barret, a qui saluda!». Josep se'n penedeix tant, d'aquella excusa, i no haver sigut més agosarat...

—Pep! De pressa, home! Sembla que van a anunciar alguna cosa important!

Josep a penes ha sentit res del que els han explicat. Encara és a més de mil kilòmetres de distància.

—I tu què faràs? —Li pregunta, el Quim.

És com si l'arrancaren d'un somni plaent. El Quim el mira impacient i li mostra una quartilla. Just ahir mateix va fer divuit anys i espera ansiós una resposta. És de Manlleu. Clar i ras, aquell full imprès explica que, atesa la proximitat de la guerra, el govern francès per decret obliga els estrangers sense nacionalitat, de sexe masculí, entre els 20 i 48 anys, i beneficiaris del dret d'asil; a prestar serveis per a les autoritats militars franceses. I en aquesta categoria s'inclouen, Josep i desenes de milers de republicans espanyols. Tanmateix, segueix explicant el full, el govern francès «permet escollir» entre: ser contractats a títol individual per patrons de la zona, allistar-se en una Companyia de Treballadors Estrangers i prestar serveis en forma de treball a l'exèrcit

de França, allistar-se en la Legió Estrangera per una durada de 5 anys, allistar-se en un Regiment de Marxa de Voluntaris Estrangers *pour la durée de la guerre*, o tornar a l'Espanya de Franco «...i pregar perquè els falangistes que recorren rabiosos tots els pobles d'Espanya no tinguin el teu nom apuntat en una llista».

—Pots dir-los els anys que tens de veritat o pots tornar-te'n a Espanya, Quimet. A tu no et faran res.

—Però, tu... tu què vas a fer?

Josep no ha pogut convèncer-lo i tots dos s'han allistat en la 118a Companyia de Treballadors Estrangers. En total, 250 espanyols comandats per *officiers français de la réserve*. Ningú nos els ha dit res de quina serà la seua destinació ni quines les prestacions que hauran de fer per a l'exèrcit de França. La recent formada 118a CTE és conduïda a un barracó on els donen a triar d'entre una barreja d'uniformes antics i desusats. «I torna-li la trompa al xic! Que no messié, que no! Que no vull canviar-me de botes!» Mentre esperen a l'arena, tots es fan preguntes. Corren rumors i algú que sap una mica de francès ha cregut entendre que els portaran al nord. «Prompte esclatarà la guerra a Europa. De segur que anem a fortificar la frontera, a la línia Maginot. Ja ho veureu!» Marxen a peu a l'estació de tren de Ribesaltes, a prop de Perpinyà. Fa calor. Des de Sant Cebrià del Roselló, uns 26 kilòmetres.

—*Señores! Los franchutes de los cojones nos han timao y nos mandan pa España a pasar unas largas vacaciones!!* —Diu, algú.

—Ens porten a Espanya de debò? —Pregunta, el Quim, esporuguit.

A l'endemà, ben entrada la nit, el tren s'atura a Hazebrouck, un poble francès situat en el departament Nord-Pas de Calais, a uns 40 kilòmetres de Dunkerque. El *capitaine* de la 118ème CTE, però, li ha dit sector defensiu de Flandes, Grup Y, Regió Militar n° 1. I a més, que tenen l'honor de servir a França i que *la France* els ha escollit per a una missió essencial: construir fortificacions defensives al llarg de la frontera belga. En sentir-ho, Josep no ha pogut dissimular una rialla burleta.

Huit mesos de construir búnkers de formigó, d'excavar trinxeres antitancs, d'arreglar carreteres, vies de tren, camins... i la guerra que tots sabien que vindria s'hi presenta.

De fa uns dies, Josep contempla un espectacle trist i conegut. Fileres i fileres de refugiats que han deixat les seues cases. És l'èxode de famílies senceres que fugen de Bèlgica amb les poques pertinences que han pogut salvar. L'expressió de les cares d'aquells desventurats, malauradament, la coneix molt bé. De lluny se senten explosions. Les tropes de Hitler avancen imparables a devorar Europa.

Josep no ho sabrà mai, però, el capità d'artilleria Robert Jean Eugène Noiret, en un informe adreçat al Ministeri en setembre de 1941, contarà com van actuar els 1500 homes de les 6 Companyies de Treballadors Espanyols que estaven sota el seu comandament: «... *ils étaient la 9e, la 15e, la 59e, la 116e, la 117e et la 118e C.T.E composé par des républicains espagnols qui, pendant les combats... de Dunkerque, entre el 21 de maig i el 4 de juny de 1940, van tenir un comportament modèlic, de gran integritat i fortlesa davant la brutal escomesa de la Wehrmacht*». Perquè el 148é Regiment d'Infanteria francès al qual estava adscrita també la 118a CTE els va abandonar en Loon-Plage en caure-hi els primers obusos. I Josep i els seus companys van haver de defensar *la position* amb les poques armes que van trobar contra els feixistes alemanys.

—Veni, feixistes cabrons! Veniu! Com a l'Ebre, xicots! Com a l'Ebre!

Fins que el dia 29, sense municions i veient-se desbordats, es dirigiren a les dunes de les platges del Mar del Nord, a Bray-Dunes. Durant els quatre dies següents es dedicaren a rescatar víctimes dels bombardejos, extingir incendis, desenrunar carrers, retirar restes de material de guerra... «*malgré les nombreuses petes et les bombardements constants*». La maleida *artillerie des boches* els castigava sense parar i el 3 de juny es va cobrar la vida de molts republicans espanyols. La del pobre Quim, també. A l'endemà, els alemanys capturaren Josep en el

dunar quan compartia un cigarret amb dos soldats francesos malferits, no li quedaven bales, tal volta entre les 6 i mitja i les 7 i mitja del matí, el capità Noiret no ho sap exactament. Josep tampoc, ell no tenia rellotge.

Aquell mateix 4 de juny, la *Wehrmacht* reuneix uns centenars de presoners i els obliga a caminar. Des del *Junkers Ju 87* que els sobrevola, semblen una processó de formigues i, d'ençà que en forma part, Josep no para de sentir parlar en moltes llengües diferents perquè, a més de republicans espanyols, hi ha brigadistes internacionals i soldats francesos i anglesos, fins i tot de les colònies d'ultramar. Caminen i caminen paral·lels a les llargues columnes blindades que entren victorioses a França i que els saluden sornegueres lluint tot de banderoles amb la creu gamada. Ells, en canvi, es dirigeixen a Alemanya, a «l'Alemanya nazi dels collons!» Primer, a peu, en llargues marxes com aquella a través de Bèlgica. Després, creuant Holanda en vagons de bestiar. I més tard, amuntegats en una barcaça, remuntant el Rhin.

«...3 dies, 4, 5... quants en portem ja?» Es pregunta, Josep, que a penes ha tingut temps d'admirar-ne els paisatges. La fam, la set, l'esgotament i tantes cabòries com li roden pel cap no l'han deixat. Ara, però, aquella barcaça que remunta el Rhin parsimoniosa li proporciona una treva i una rara sensació de pau. Fins i tot ha pogut dormir unes hores. Colònia i Bonn s'han quedat enrere i, camí de Remagen, Josep s'admira de les terres de la vora que llisquen lentament. Ceps, ceps i més ceps. Ceps que escalen les faldes d'una vall verda fins que no poden més i donen pas a pins i avets que s'enfilen fins als cims. De tant en tant s'hi veuen cases esparses, castells encimbellats i algun poble petit amb un moll on capcinegen balandres i flamegen estendards enormes amb la sinistra creu dels nazis. De cop, Josep se sent molt fràgil i indefens. D'alguna manera, comprén que aquella terra estranya també el contempla a ell. L'aire es torna dens i, com una cosa física i aclaparadora, amb angoixa, percep també la indiferència absoluta de la Natura que l'envolta. És

tot just quan un calfred li recorre l'espina i la barcaça decelera per acostar-se a un moll de fusta negra. «On som?» Els fan baixar a empemptes i, com al bestiar, els amunteguen en una dotzena de camions que els esperaven. Atarantat per sentiments opressius, Josep escolta el rugir dels motors quan enfilen la rosta costera que els allunya del Rin. Està fent-se de nit.

Potser dues hores després, aquells camions atapits s'aturen. És nit tancada i uns focus engegadors els il·luminen. Josep pensa que és el 10 de juny de 1940 i dimarts. Sobre les portes que travessen hi ha un cartell que diu alguna cosa que no entén: *Stalag IX-A*. Perquè estan en Ziegenhain, a uns 50 kilòmetres de Coblença, districte militar de Kassel. *Stalag IX-A* és un camp per a presoners de guerra, depén de la *Wehrmacht* i la *Wehrmacht* considera Josep un presoner de guerra més. Però tan sols durant unes setmanes. L'11 d'agost s'hi presenta la temuda Gestapo i es dedica conscienciosa a identificar tots els (*rojos*) espanyols.

—... *Und du, Josef Zierveg Miorel, bist du ein spanisches Rot? Bist du ein kommunistisches Schwein?*

—Doncs si, nazi fill de la gran puta! Si que ho sóc! I, allò de porc, digues-ho per tu!

Josep no sap que l'Alemanya nazi ha informat el govern feixista d'Espanya de la presència de republicans espanyols en els seus camps de presoners, ni que ha interpelat Franco sobre què hauria de fer amb ells. Desconeix també que ara són apàtrides i que Franco no ha posat cap objecció quan els nazis li han proposat de desposseir-los de la condició de presoners de guerra per poder enviar-los als seus camps de concentració. Si més no, és això el que afirmarà el 27 de juny de 1941 August Eigruber, *SS* i *Gauleiter* de l'Alt Danubi en Àustria: «...Quina cosa es suposava que havíem de fer amb ells?... Va ser el mateix general Franco qui ens va dir que com aquells espanyols havien lluitat per instaurar una Espanya soviètica no podia considerar-los espanyols».

És per això que l'interroga aquell *Hauptmann* de la Gestapo sense dissimular el seu menyspreu i és per això també que, amb una ganyota de fàstic, li assenyala el grup de *rotsparien* que ja té identificats. Per això i per l'ordre que ha rebut d'Heinrich Müller, el cap de la Gestapo: «Per ordre del Führer, tots els excombatents estrangers de les Brigades Internacionals republicanes, així com els ciutadans espanyols que han estat detinguts o empresonats en els països enemics, seran trets de les presons de guerra, lliurats a la gestapo i conduïts als camps de concentració».

Josep n'ha comptat 91 amuntegats en aquell vagó de mercaderies. Però, el "*SánchezMorenoGualda*", "*Josécomotu*" i brigadista internacional mexicà diu que en són 93. Es graciós, el seu parlar musical. Sempre somriu i sempre està pensant en menjar. Perquè d'ençà que els han fet pujar al tren com a borregos no han menjat res. Ni aigua, no els han donat. Fa molta calor i els dos dies de viatge multiplicats per les vegades que fan les seues necessitats 91 persones es noten força. El tren no s'ha aturat en cap moment tampoc i alguns s'han desmaiats i tal volta siguen morts. A Josep la llengua se li enganxa al paladar per falta de saliva, la set el desespera i li fa imaginar-se el riu Bullent. Se'l beuria tot sencer ara mateix. Però el tren fa un fort sotrac. El Blau del Calapatar s'esvaeix i la set torna implacable. El desesper també, mentre espera el seu torn per apropar-se al finestró barrat amb filferro on podrà engolir un poc d'aire fresc durant només quinze segons, perquè el següent està comptant-los... Al que fa nou, grinyolen els frens i el tren s'atura per fi. Estan a Àustria, a prop de Linz. A l'estació es llig clarament Mauthausen, un poble petit a la vora del Danubi. És el 13 d'agost de 1940.

—Heu entrat per la porta i sortireu per aquella xemeneia!

Els ha dit el *Lagerführer* Franz Ziereis en senyal de benvinguda, des d'una mena de balcó que domina la plaça on s'estan tots formats sota l'atenta mirada de l'*SS-Hauptsturmführer* Georg Bachmayer i els seu

gossos mastins que grunyen mostrant-los els ullals. Perquè estan en el *Konzentrationslager Mauthausen*, l'únic camp que el *Reichsführer* Heinrich Himmler i el *SS-Obergruppenführer* i cap de l'Oficina de Seguretat del Reich Reinhardt Heydrich han qualificat com *Stufe III*. Categoria III, la pitjor categoria. Un camp per a presos considerats irrecuperables i als quals no es pot permetre retornar a la vida en societat. *KL Mauthausen* és un *Ausmerzungslager* i d'allà s'espera que ningú no en surta viu, que la mort sobrevinga per extenuació, una mort lenta per fam, cansament i maltractaments. També s'espera això del seu subcamp satèl·lit al que els SS anomenen cínicament i cruel «al·lotjament Gusen», a penes a cinc kilòmetres de distància.

Des que ha baixat del tren, tot han estat escridassades, lladrucs, fuetades, empentes i cops. Qui trontollava o es quedava enrere o queia per aquell camí rost i en costera que mena al camp, era apallissat amb una ràbia que Josep no havia vist mai. Ell també ha rebut una culatada a les costelles quan provava d'ajudar a «*Josécomotu*» a alçar-se de terra.

—*Schneller, schneller!!! Steh auf! Aufstehen, aufstehen! Komm schon, kommunistischer Hund!*

Ell també ha de tenir la cara d'esgotament i angoixa que veu en els altres, palplantats en el pati de cotxeres mentre el comandant Franz Zieres continua el seu discurs, bocabadats d'admirar l'emmurallat de pedra picada del recinte que els envolta, preocupats també d'endevinar quina sort serà la seua... Però, cap dels seus magís no l'encertarà. És impossible d'imaginar l'horror que els espera. I, com volent donar-los una pista, mou el vent de sobte i s'abalança sobre ells una fortor malsana. Cap a la dreta, en un extrem sense murada encara, es veu el pulular d'unes figures ratllades i espectrals.

Cinc mesos després, Josep vesteix el *Drillich* també. És un espantall ratllat de 39 kilos amb un triangle blau cosit en la camisa que enmarca una S amb el número 3801. Tremola de fred i de febra mentre la sarna i els polls fan fira pel seu cos. Han estat cinc mesos de conviure amb

l'horror veient la mort a diari, de pujar i baixar els 186 escalons de la maleida pedrera carregant blocs de granit, de rebre cops i fuetades, de tindre por, de tindre ràbia, de menjar un brou aigualit que li ha inflat la panxa com un baló, de tindre fam, fam, fam, sempre fam... Perquè cinc mesos a Mauthausen fan això i més coses encara. En paraules de Joaquim Amat-Piniella, vestit amb aquells «...parracs ratllats de blau i un casquet també ratllat enfonsat fins a les orelles, la cara cremada pel vent de neu, morats els llavis i la punta del nas», Josep «tremola amb tot el cos arrupit. Però allò que més impressiona és la seua magror cadavèrica... Els seus ossos apunten no sols a través de la pell, sinó dels parracs que la cobreixen. I dels seus pantalons massa curts ixen uns turmells exageradament inflats i unes sabates amb sola de fusta que li van balderes i rellisquen sobre el gel...» Josep «...sembla una carcassa humana». Ni sa mare no podria reconèixer-lo ara. I és per això mateix, perquè sembla una pelleringa, que l'ha seleccionat el *Lagerführer* en tornar rebentat de la pedrera. Els han fet formar en l'*Apellplatz* i a Josep i molts més els han separat de la resta. Eren els més dèbils, els de més edat, els malalts, els que han tingut la mala sort que el comandant es fixés en ells... Han sigut seleccionats per anar a Gusen i els rumors diuen que allà es va per morir. Franz Ziereis, en canvi, els explica que aniran a l'*allotjament Gusen* per recuperar-se i alguna cosa com que el *Reich* encara els necessita. La veritat, però, és que el comandant nazi està desbordat. És 24 de gener de 1941 i just a l'endemà espera l'arribada del major carregament de «carn fresca espanyola» que veurà mai Mauthausen, «773 *neue Rotsparien*» provinents de l'*Stalag XII-D Trier*; i el *Lagerführer* necessita urgentment «fer lloc» per instal·lar-los.

Els rumors no han fet curt. A Gusen, la maldat és infinita. L'objectiu és matar, matar i matar. Gusen és un escorxador. Hi ha l'extrema crueltat dels *Kapos*, el treball extenuador, el fred, la fam, la fam, la fam, sempre la fam; i les malalties, les pallisses, els afusellaments, les injeccions de benzina al cor, els transports a Hartheim... o les *todebadeaktionen*, els

banys de la mort ideats pel *SS-Hauptscharführer* Heinz Jentzsch i que el comandant Karl Chmielewski aplica cada nit amb tant d'entusiasme. Tot i més ideat amb la pitjor perversitat perquè la mort no passe gana, una matança industrial d'éssers humans. Tan sols xifres, *Figuren*, per als botxins.

Josep Cerver Morell ara és 9123 i es baralla com les altres *Figuren* per formar part dels *kommandos* menys durs o d'aquells en què el *Kapo* sembla menys cruel. Perquè ben prompte ha après que hi ha inferns millors i pitjors a Gusen. Durant mesos haurà de treballar en la pedrera propietat de les *SS*, on cada dia moren tants companys. I qui sap? tal volta, en aquells mesos d'infern, Josep ha coincidit carregant pedres amb Vicent Sendra Escrivà, ara 10327. O amb 10323 que abans era Pascual Franquesa Alentado. O amb 13198 o 13954, que un dia van ser Carles Sendra Sendra i Andreu Sendra Morell. Però, ben mirat, com reconèixer-los? Perquè seria impossible o ben difícil si, com a ell, a penes els queda un bocí d'humanitat i han esdevingut també en cadàvers ambulants, simples bestioles famolenques que s'aferren a la vida per instint i es consumeixen com una espelma dia a dia, hora a hora, segon a segon, en una agonia de fam i cansament indescriptibles... Però Josep aguanta, resisteix. S'esforça en respirar, en viure un altre dia. Com ara mateix que, per uns moments, un raig de lucidesa el recorre daltabaix retornant-li una energia rara. Perquè, davant seu, no veu els *kapos* cridant a formació ni els espectres ratllats defugir com poden que els enxampen per al *kommando de la mort*. Josep veu la vall de Pego tota verda i escampada. I veu Maria també, i veu sa mare, i veu son pare, i el Franquesa, i el Guapo, i el Quimet, i l'Andreu... tots el saluden somrients i l'animen a seguir, a no rendir-se. I Josep fa una passa i una altra més i una altra... I rellisca, i cau a terra. Aquella visió s'esvaeix. Té fang a la boca. Ha fet tres passes, ha relliscat i ha caigut de bocaterrosa als peus del *Kapo* del pitjor dels *Kommandos* de Gusen.

—Ah, hier ist ein Freiwilliger für den Brunnen!

Ha dit, aquella mala bèstia, sospesant un garrot tacat de sang seca.

Però, Josep no s'ha presentat voluntari per anar al *Pou*. I per més que prova de convèncer aquell monstre polonés, no serveix de res. A garrotades aquell fill del dimoni se l'emporta amb les altres víctimes a excavar la terra negra fins a fer-li un trau suficient per encabir-hi els fonaments del futur molí de pedra de *Kastelhofen*. La trituradora de pedres que, per ara, només tritura i tritura homes eficientment. És novembre de 1941, el dia 18, i la temperatura ha caigut fins als -20°C. Com en un malson, Josep corre com un titella que dirigís algú maldestre. Corre i corre i corre, amb un desesper esgarriant perquè s'acaben els cops, els crits... fins que: «Halt!!» I s'atura en sec com un autòmat. Panteixa, li vénen ois, veu borrós, el cor està a punt d'eixir-li per la boca... Però, els ulls enfoquen millor i als seus peus veu un forat d'una fondària que li sembla infinita. Una gola negra, monstruosa. Josep ha de baixar 15 metres per arribar al gatzull llefiscós del fons i fer la pitjor faena: treure'n el fang i la pedra. Uns 60 kilos de fang i pedres en cada viatge impossible amb una espècie de baiard de fusta del que en són reponsables, ell i el company de la dreta. A penes s'han mirat. Perquè és com si es miraren al mirall. La mateixa carcassa, els mateixos ulls desorbitats, la mateixa fam, la mateixa angoixa insuportable. I de seguida: amunt i avall sense parar. Escalar aquelles parets de fang enganxós i gairebé congelat sense que res no els caiga ni relliscar. Perquè el *Kapo* vigila atentament delerós de veure alguna parella trontollar, ser lenta o vacil·lar.

Al seté viatge, Josep no pot més i el company que trontolla i rellisca davant seu, tampoc. Sent tot de xiulets que li surten del pit. Li semblen raneres. «Surten de mi?» I ell rellisca també. I aquell baiard deslliurat li colpeja el cap amb violència. I Josep cau, rodola fins al fons i s'atura en un gatzull de fang i d'aigua freda. Alguna cosa vibra contundent. Una torpor estranya el recorre daltabaix... I «aquest regust de rovell per la boca?» I Josep tanca els ulls i tot es posa a rodar: les parets d'aquella

fossa, els crits del kapo que li trenca el cap al seu company, la cara de sa mare, la de Maria, la de son pare, la barraca vora mar... «I allò...? Allò és... és el Xical...» I el vertigen s'accelera, i ... ressona un tret i tot el dolor, tota l'angoixa, tots els sentits... s'apaguen.

Andreu Sendra Morell no ha reconegut Josep. Ell és un dels esquelets que pica les parets del *Pou* i serà assassinat l'endemà. A penes ha pogut dirigir una mirada a la pelleringa humana que s'emporten. Amb una garrotada a l'esquena, el *Kapo* no l'ha deixat. I Andreu pica i pica i pica... I li vénen al cap Carles i Vicent. I pica i pica i pica... A penes si pot alçar el ferrament. I pica i pica i pica... I torna a veure'ls morts, allà, en la pedrera, primer a l'un i després a l'altre. I pica i pica i pica... Això va ser el mes passat, una eternitat a Gusen. I pica i pica i pica... De Pascual no en sap res des d'aquest matí. I pica i pica i pica... «Pot ser, ell si ha pogut defugir el Komando del Pou...» I pica i pica i pica... Perquè aquell *kapo* el té enfilat i no para d'escridaçar-lo. I pica i pica i pica i pica...

Encara és 18 de novembre de 1941. El cos de Josép serà lliurat al crematori hui mateix i un SS *Rottenführer* impacient perquè acabe el seu torn de guàrdia, anotarà en el *Totenbuch* de Gusen: Josep Cerver Morell, nº 9123. Causa de la mort: Pericarditis. I a l'endemà: Andreu Sendra Morell, nº 13194. Causa de la mort: Miocarditis. I el 31 de gener de 1942: Pascual Franquesa Alentado, nº 10323. Causa de la mort: Pericarditis. I ho escriurà amb la mateixa lletra gòtica i acurada amb què va escriure el 5 d'octubre de 1941: Carles Sendra Sendra, nº 13198. Causa de la mort: Colitis ulcerosa crònica. I el 29 d'octubre de 1941: Vicent Sendra Escrivà, nº 10327. Causa de la mort: Colitis ulcerosa...

I així un, i un altre, i un altre més, mentre fa un glop d'snaps i, com un joc, va triant la causa de la mort d'una llista confeccionada de bestreta.

José Almela Guillén

Al día siguiente, por la tarde, se proclamará oficialmente la segunda república española. Ese mismo día emprendo viaje con mi familia por haber terminado las vacaciones de Semana Santa y Pascua. En el autobús, al pasar por las distintas localidades, ya se observa una gran efervescencia y manifestaciones, pero todo esto culmina al llegar a la capital donde, en la plaza, se había congregado un inmenso gentío que la llenaba por completo y se extendía por las calles adyacentes. La gente se abrazaba cantando la Marsellesa y dando vivas al nuevo régimen que acababa de nacer.

Son esas exaltaciones a que somos tan propensos los seres humanos en determinados momentos. El que los viera y reflexionara sobre eso podría pensar que habían alcanzado la felicidad pero allí, en sus casas, en su familia, en su economía, estaban los problemas intactos como en el día anterior y, probablemente, estarían también en los sucesivos.

En medio de tan tremenda algarabía yo no sentía nada de especial; no me importaba demasiado el cambio con tal de que hubiera orden y paz. Más tarde, cuando pasen los años y la formación madure, me vendrán a la imaginación estos hechos: el del sargento de la Guardia Civil de mi pueblo, un solo hombre imponiéndose a más de doscientos, y esas grandes manifestaciones públicas por todas las calles de las ciudades españolas sin que hubiera víctimas y sin que corriera la sangre; es que existía autoridad, que no es la policía ni el ejército ni ninguna clase de poder represor, es algo que no se puede personalizar,

que no tiene forma, que no se puede agarrar con las manos, pero que está ahí, que flota en el ambiente y que impone el respeto al hombre y a todas las cosas que el hombre crea.

Me daré cuenta al comparar esas masas enormes de gente que pacíficamente expresaban su alegría, con esos comités sin control que años más tarde, en 1936, encarcelarán, sentenciarán y ejecutarán atropellando todos los derechos humanos.

Y, ¿por qué en ese delirante catorce de abril no hubo atentados ni víctimas? Eran los mismos españoles que al mes siguiente, en mayo, quemaban conventos e iglesias. ¿A qué es debida esta diferencia de comportamiento? Y lo que ahora consistía en incendios, años más tarde serían asesinatos sin causa.

Mientras comienzan su actuación los hombres de esta Segunda República, que ya han sido legitimados por las urnas en las elecciones de junio de ese año, yo continúo mi carrera alcanzando cada año mejores notas. Son tiempos de enemistad con los valores tradicionales, sobre todo con la Iglesia que ha sido despojada de sus haberes. La mayoría de los que forman el gabinete de ministros son anticatólicos, con excepción de Alcalá Zamora y de Miguel Maura, pero éstos dimiten cuando se suprime la aportación económica a los sacerdotes. Allí está Lerroux, que en sus campañas por el Paralelo de Barcelona llegó a decir aquello de “jóvenes radicales de hoy, entrad a saco en la civilización decadente y miserable de este país sin ventura, destruid sus templos, acabad con sus dioses, alzad el velo de las novicias y elevadlas a la categoría de madres; no os detengáis ni ante los sepulcros, ni ante los altares”.

Me he contagiado moderadamente del ambiente político que reina en toda España. Veo que en ese primer gobierno de la nación comienzan pronto las disensiones. De las ideas de Miguel Maura, hijo de don Antonio y educado en un ambiente conservador y católico, a las de Largo Caballero había una distancia considerable. Lo mismo

ocurría con don Niceto Alcalá Zamora que en un mitin preelectoral en Valencia había hablado de una república católica con el espíritu universal del fraile dominico San Vicente Ferrer.

Para elevar el nivel de vida de los obreros los nuevos gobernantes luchaban con las estructuras montadas de antaño, que lo dificultaban. Entre los que les habían votado había también muchos burgueses, terratenientes y empresarios. Yo recordaba que los dos primeros alcaldes republicanos de mi pueblo eran personas muy acomodadas, pero una cosa era la idea republicana y, otra, desprenderse de unos privilegios que el dinero les proporcionaba.

Uno de sus grandes errores fue el enfrentamiento con la Iglesia, que tenía una gran influencia. Los sectores católicos tomaron esto como una gran ofensa. No digamos que todos sentían la herida considerándola como un ataque a sus principios, en muchos era por egoísmo, ya que temían el desmoronamiento de una sociedad en la que vivían muy bien de sus bienes y de sus rentas.

Como los obreros no veían realizarse los sueños inducidos por las propagandas electoralistas, y como los burgueses y los católicos también se unían a la protesta, aunque por distintos motivos, el resultado fue la creación de un malestar generalizado que iba minando los cimientos del gobierno. Tampoco estaban contentos los militares con las reformas emprendidas, y en agosto de 1932 se sublevó el general Sanjurjo, el mismo que siendo Director General de la Guardia Civil había acatado la República y precipitado la caída de la monarquía. Este intento de golpe de Estado fue rápidamente sofocado. Se prohíben las procesiones que se celebraban con profusión en todos los pueblos y ciudades de España. Muchos alcaldes rurales prohíben incluso los sermones dentro del recinto sagrado. En mi pueblo –que durante las fiestas del Santo Patrono era costumbre que predicasen elocuentes oradores traídos de fuera–, el alcalde, en un acto francamente antidemocrático, los suprime fundándose en que esto constituye una conspiración contra el gobierno.

Así, combatido por todos lados, Azaña tuvo que dimitir ante el Jefe del Estado Alcalá Zamora, que después de retirarse del gobierno en el año 1931 por sus discrepancias en las cuestiones religiosas fue elegido por las Cortes Constituyentes como Presidente de la República, cargo que mantuvo hasta 1936, en que fue destituido por el Frente Popular.

Yo había terminado la carrera de Medicina. Me había licenciado con Sobresaliente y mi preocupación principal era situarme en mi profesión, pero los acontecimientos políticos nos afectaban más cada día y era imposible sustraerse a ellos. Estaba surgiendo un movimiento derechista importante en el que destacaba un joven catedrático de Derecho Político que formaba parte del equipo de *El Debate*, órgano máximo del periodismo católico, y que combatía ardientemente el anticlericalismo de casi todos los fundadores de la Segunda República: don José María Gil Robles que funda el partido de Acción Popular que después se unirá con los agrarios de Martínez de Velasco y con la Derecha Regional Valenciana de Luis Lucia para formar la CEDA (Confederación Española de Derechas Autónomas).

Convertido en un joven médico de 22 años vuelvo al pueblo para pasar el verano y decidir el nuevo camino a tomar. Tengo ya un verdadero prestigio entre mis paisanos, a los que de uno u otro modo han llegado noticias de las brillantes notas obtenidas en los seis cursos de la carrera. No tengo ambiciones políticas pero en un acto al que asisto convocado por mis amigos, que son todos derechistas, me nombran presidente de la Juventud de la CEDA en el pueblo y ese verano tengo que hacer diversos mítines porque se está ya en plena campaña electoral o preelectoral, pues las elecciones generales serán en noviembre de 1933 convocadas por Martínez Barrio, que fue el que siguió a don Manuel Azaña en la Presidencia del Gobierno.

Como no tengo entusiasmo político mis intervenciones son siempre moderadas. Sólo tengo dos puntos de mira: la medicina y la doctrina cristiana, pues estoy fuertemente persuadido de que sólo esta última puede

conseguir la paz, la fraternidad y la justicia. Veo, comprendo y me duele que los que dicen y se proclaman paladines de la misma no se comporten con arreglo a sus principios y, muchas veces, la contradicen claramente, pero sé que la doctrina está ahí y que por mucho que la falseen, incluso que la escarnezan, nadie podrá sofocar su voz y su latido.

Mis palabras y los actos en que intervengo provocan grandes aplausos y me siento halagado, pero me repugna que muchos de los asistentes a esos actos no vayan movidos por el ideal sino por la defensa de sus intereses, que estarán mejor protegidos cuando triunfen las derechas. El hecho de que se persiga la religión y se hayan prohibido los actos religiosos fuera del templo no les afecta demasiado: lo que les preocupa es el mantenimiento de un tipo de vida aun en el supuesto de que tengan que pasar por ciertas injusticias. Claro que, cuando pasen los años y yo tenga más experiencia de la vida, observaré que tanto en un lado como en el otro son minoría los que se mantienen fieles a los ideales con los que comenzaron a luchar porque en el fondo del alma siempre compiten enconadamente el afán de mandar y de poseer, por un lado, y, por el otro, la ética y la moral; y en esa batalla, invisible pero real, la moral es muchas veces vencida y se levanta victoriosa la parte que nos invita a la posesión, el mando y el placer.

Ese mismo verano ha corrido la voz de que los marxistas van a incendiar el convento franciscano; los católicos, que abundan en el pueblo pese a que el Ayuntamiento está formado en su mayoría por anticlericales o indiferentes, procedemos a una vigilancia formando patrullas que prestarán servicio por la noche, ya que las autoridades se han negado a dar la debida protección. Es curioso constatar lo que ocurrió en las elecciones en este pueblo: en las primeras municipales, de abril de 1931, sacaron mayoría absoluta los monárquicos pero al implantarse la República mandaron repetir la convocatoria electoral y, cuando aún no habían pasado dos meses, el triunfo fue para los republicanos. Se puede sacar varias consecuencias de esto pero hay

una que me parece importante y es la facilidad con que la gente cambia de chaqueta.

Ya al final de ese verano de 1933, en uno de los mítines que los de mi partido celebraban por los pueblos inmediatos se han pronunciado, según una denuncia presentada a la autoridad, palabras ofensivas para los gobernantes del nuevo régimen. Una tarde, mientras estoy sentado leyendo en la terraza, veo subir por el camino a un guardia municipal que llega sudoroso y me entrega una notificación de la Alcaldía: se me impone una multa por lo ocurrido en aquel acto al que yo, no sé por qué circunstancias, no asistí. Leo el oficio y no puedo reprimir mi protesta airada ante el portador de la multa. Éste, que me conoce como todos los del pueblo, pone cara de circunstancias, y responde con la consabida frase que tantas veces se repetirá en el mundo: *cumplo órdenes*. Me saluda respetuosamente y se va.

Como me niego a pagar la multa he de ir a la cárcel. Ésta era regida por un viejo carcelero que vivía allí con su familia, compuesta por esposa y dos hijas. Estaba instalada la cárcel en un antiguo edificio, restos de un convento que había sido abandonado hacía muchos años; pared por pared, el cuartel de la Guardia Civil. Fui yo personalmente a entregarme y en la puerta me encontré al alcalde socialista, que estaba esperando para ver si estaba yo metido en la celda a la hora fijada por el Consejo.

Como se había extendido la noticia por el pueblo y había mucha excitación entre las gentes de mi partido, el alcalde tuvo miedo de meterme en una celda y me dejó en una antesala que daba a un patio no exenta de cierta comodidad, y eso que cuando llegué a la puerta tuve una violenta discusión acusándolo de dictador por haberme puesto esa sanción sin merecerlo. Aguantó bien el chaparrón de mi ímpetu juvenil; luego, más tarde, confesaría a sus amigos las dudas que le embargaban y diría que yo le había faltado al respeto. Pasé allí tres días. Se me permitió que me visitasen los amigos y aquello fue un

continuo desfilar de gente que me traía regalos, principalmente dulces y comida ya condimentada con lo que yo, sobrante de todo, tenía que compartirlo con los carceleros. Hice con ellos una buena amistad y siendo ya médico en ejercicio tuve que asistirlos, sobre todo a una de las hijas con una grave enfermedad. La libertad y el buen trato que recibí esos días fueron motivados en parte porque el alcalde, además de no ser un sectario furibundo, había sentido temor porque la noche de aquel día un centenar de hombres del partido se había congregado en las calles inmediatas para forzar las puertas y sacarme de la cárcel. Pudo haber sido una noche sangrienta porque la Guardia Civil se hubiera opuesto al intento de libertarme pero, afortunadamente, alguien con buen sentido habló a los más violentos y les hizo comprender que debían de conservar la calma.

Salgo de la cárcel convertido en un pequeño líder de mis paisanos. Se edita en el pueblo un semanario en el que escribo artículos con beneplácito de los lectores y con ello nace mi vocación de escritor, que no se cumplirá porque la economía se impone y ésta la veo en la Medicina. Más tarde, en noviembre de ese año, cuando en las elecciones triunfa la CEDA, el diputado a Cortes por el distrito de mi pueblo quiere que me marche con él a Madrid de secretario y siga la carrera política. Pero, afortunadamente y gracias a Dios, no me dejó engañar por aquellos pequeños triunfos. Mi juventud no me impide ver que los éxitos políticos son efímeros y si ahora ha ganado la coalición derechista con una mayoría relativa, es posible que la pierda en la próxima confrontación electoral, máxime cuando la solución de los problemas de España presenta enormes dificultades y hay una masa de gente obrera a la que se ha abierto unas posibilidades de independencia que antes no tenía y que le permiten seguir reivindicando sus legítimas aspiraciones.

Ahora se plantea mi porvenir como médico. ¿Qué hago? ¿A dónde voy? La situación económica de mi familia no es buena: las rentas

son bajas y necesito ganar dinero. Eso se puede resolver fácilmente marchándome a un pueblo para ejercer allí mi profesión. Hay que decir que entonces había mucho donde escoger en ese sentido porque aún no había comenzado la gran corriente migratoria hacia las ciudades y la vida rural mantenía en sus casas a un gran número de habitantes que trabajaban la tierra sin dejar un palmo sin cultivar. Por eso muchos de mis condiscípulos de la Facultad empezaron a ejercer enseguida después de licenciarse con buenos emolumentos.

Pero mis aspiraciones eran más altas, por las excelentes notas obtenidas durante la carrera. Sin embargo, no cuento con medios para montar una clínica en la ciudad, mis conocimientos son muy generales y para establecerme hace falta una cierta especialización que atraiga a los futuros clientes.

Metido en esa incertidumbre, un día me encuentro con un condiscípulo que es de un pueblo vecino al mío. Su situación es acomodada pues su padre posee muchas tierras y buenas rentas. Nos saludamos con afecto porque, además de estudiar el mismo curso, habíamos sido compañeros en las habituales distracciones de la juventud, los bailes que organizábamos en casa de alguna amiga, las verbenas en su pueblo o el mío, las reuniones alrededor de una mesa de café los sábados, e incluso cierta rivalidad en el campo femenino por nuestro deseo de conquista, aunque todo amistosamente.

–¿Qué vas a hacer?– le decía yo a Francisco, que así se llamaba mi amigo. –¿Vas a ejercer enseguida por esas tierras en que hay varios núcleos rurales que están faltos de médico?

–Nada de eso –me contestó–. Mi padre quiere que complete mi formación antes de entregarme al ejercicio profesional y a mí me interesa ser mucho más que un médico de pueblo. Me voy a ir a Madrid. Sé que don Gregorio Marañón celebra en su cátedra de endocrinología y en su clínica de medicina interna unas sesiones científicas semanales en que intervienen profesores destacados. Además, Marañón asiste

a diario a una consulta en la que él mismo interviene reconociendo y diagnosticando a los enfermos y permite que estén presentes los médicos e incluso los alumnos que quieran. Aparte de esto, pienso hacer el doctorado, que ya sabes que sólo se puede hacer en la capital de España. Me matricularé en las cuatro asignaturas que hay que aprobar para ser doctor y alcanzaré ese grado si puedo hacer la tesis, que es lo más difícil. Pero es en Madrid, y en la clínica de Marañón, donde nos pueden dar las ideas y donde nos pueden facilitar el laboratorio o las salas de enfermos para realizarla.

Nos despedimos y me fui a casa con el pensamiento de que yo debía de hacer lo mismo. Pero mis recursos, o los de mi casa, mejor dicho, no eran tan buenos como los de mi amigo. Sin embargo, se lo dije a mi padre y le convencí, ya que mis brillantes notas en la carrera y su gran cariño hacían que estuviese dispuesto a cualquier sacrificio por su hijo. Lo mismo ocurría con mi madre y mis hermanas.

Calculamos *grosso modo* lo que podría costar mi estancia en Madrid contando unos pequeños gastos aparte de la pensión, que era lo más importante, y me dispuse a la gran aventura que constituiría mi porvenir.

Cargado con dos maletas de ropa y algunos libros cojo el tren que me ha de conducir a Madrid. Mi compañero Francisco deberá estar en la estación esperándome para acompañarme a la pensión donde tendremos que alojarnos.

Al llegar a Madrid se dispersaron, y yo, con mi amigo Francisco, que me esperaba, me dirigí a la pensión en la que por cinco pesetas diarias tendríamos alojamiento y manutención. A mí me hacía cierta ilusión el sentirme independiente y tener que tomar mis propias decisiones. La pensión estaba en un cuarto piso. En una habitación con dos camas tendríamos que dormir mi compañero y yo. Comíamos cuatro en una mesa; los otros dos eran amigos de Francisco. El comedor era alegre, con mucha luz. Casi todos los comensales eran jóvenes, sin duda también estudiantes o licenciados recientes, que hablaban en voz alta y

algunos reían estrepitosamente; por contraste había dos o tres hombres mayores que comían en silencio y sólo de vez en cuando levantaban la cabeza para mirar, como un reproche callado, a los más bullangueros. Parecían funcionarios trasladados de provincias y, por tanto, sin familia ni domicilio propio en Madrid.

A la mañana siguiente mi compañero y yo tomamos el metro para ir al Instituto de Patología Médica del Dr. Marañón. Llegamos al local donde el insigne médico pasaba su consulta. Nos sentamos en unos bancos que habían sido instalados para los médicos asistentes. Dos ayudantes, también médicos famosos en Madrid, estaban junto a una mesa con historias clínicas que ellos habían preparado para cuando llegase el maestro. Estoy un poco impaciente y algo emocionado esperando la llegada de don Gregorio. Como todos los españoles que leíamos los periódicos y hojeábamos revistas, le conocíamos, aunque superficialmente. De su labor literaria yo no sabía nada; sólo había leído algunos artículos en la prensa, creo que en un diario titulado *La Nación* en el que se enfrentaba con el gran orador García Sanchiz y en el que se sucedían las afirmaciones y las respuestas negativas del otro.

Por fin llegó el maestro, alto, corpulento, de facciones correctas, sobre todo aquellos ojos oscuros de mirada profunda. Llevaba la bata blanca, que resaltaba más su tez morena. Como éramos muchos, yo traté de colocarme junto al maestro y pude ver bien las imágenes y escuchar los acertados comentarios que se hicieron.

A las dos de la tarde volvimos a la pensión y lo mismo: mala comida, lo que nos decidió a buscar otro alojamiento mejor y, si pudiera ser, más céntrico. Pasaron varios días hasta que pudimos encontrar otro en el centro de Madrid, en la calle del Príncipe, próximo al teatro de la Comedia que se hizo famoso un mes después porque allí pronunciaron sus discursos los fundadores de la Falange.

Yo seguía asistiendo a las sesiones clínicas, que cada día me resultaban más interesantes por instructivas. Había enfermos de todos

los tipos de dolencia. Algunas veces se presentaban en la consulta personajes españoles o extranjeros para hablar con don Gregorio sobre temas incluso políticos que lo obligaban a levantarse para pasar a una habitación vecina. Llegó una vez una científica francesa y pude oír parte de su conversación, porque fue en la misma sala de consulta cuando yo había terminado una, y ella decía, dirigiéndose a Marañón:

–Usted, que es amigo de los gobernantes actuales, que toman esas medidas antirreligiosas, tampoco será creyente.

La contestación fue rotunda:

–Se equivoca, señora, yo soy profundamente católico.

Esto, que nadie me ha contado porque lo escuché personalmente, me produjo una gran impresión y contribuyó a orientar mis ideas: este hombre liberal, que había sido un factor importante en la llegada de la Segunda República, que era amigo de tantos políticos descreídos que atentaban contra los principios católicos, tenía un espíritu tan abierto que era capaz de convivir con los que tenían ideas opuestas a las suyas. Recordé aquel precepto evangélico “amad a vuestros enemigos”.

Marañón era un hombre capaz de dialogar con los más altos y los más humildes, conmigo y con el Presidente de la República. Por él conocí al padre Laburu, aquel vasco gran predicador que iba difundiendo el pensamiento católico con sus profundos sermones, y también al ministro radical socialista Marcelino Domingo, porque ambos, de ideas opuestas, eran amigos suyos. Al ministro le conocí un día en que vino a la clínica y estuvo hablando con don Gregorio unos minutos. Era un hombre de aspecto insignificante, de mediana estatura, tirando a bajo, y cuya irrelevancia física contrastaba con la fuerte y robusta personalidad del padre Laburu. Sin embargo, una vez, no sé con qué motivo, hizo Marañón grandes elogios de ese político, maestro de escuela, que fue ministro de Instrucción Pública y, después, de Agricultura, en el gobierno de la Segunda República.

Sigo asistiendo a esas sesiones científico-clínicas pero pocos días después ocurre un hecho inesperado que va a ser decisivo en mi vida. Estando en aquellos bancos, al final de la consulta, entra un hombre con bata blanca muy moreno, de baja estatura, con bigotillo muy negro y recortado cuidadosamente, que se dirige al maestro. Hablan en voz baja y Marañón nos dice después que el recién llegado es un profesor venido de Montevideo, el doctor Collazo, que va a trabajar en el laboratorio en tareas de investigación y necesita dos médicos que colaboren con él. Añade que el trabajo que realicen puede servirles para hacer la tesis doctoral. No dudo ni un segundo: me levanto junto con otro compañero y ambos somos aceptados y pasamos desde entonces a esa labor de investigación. Se trata de una idea de ese científico para comprobar la influencia que tiene el ácido láctico en la diabetes.

Desde ese día las cosas cambian para mí. Ya no es aquello de levantarme más o menos temprano e ir tranquilamente a presenciar la exploración y diagnóstico de los pacientes. El trabajo pasivo se hace ahora intensamente activo: hay que estar en el laboratorio a las nueve de la mañana donde ya el nuevo jefe habrá dispuesto la labor que tengo que realizar. Se trata de investigar el metabolismo del ácido láctico. El profesor Collazo es una autoridad en la materia, ha publicado numerosos trabajos con distintos colaboradores y ahora tengo la fortuna de ser uno de ellos. Marañón le conoce desde que fue a dar una serie de conferencias a Montevideo. Yo al principio no comprendía bien por qué este eminente investigador vino a trabajar a Madrid, ya que por su categoría en la universidad de Uruguay podía hacerlo allí. Cuando, por la estrecha relación que mantuvimos, entablamos amistad me explicó que se encontraba exilado de su tierra por asuntos políticos: él pertenecía a un partido que había sido derrotado en las elecciones y la situación en que se encontraba en su país se le había hecho difícil.

Los sábados por la tarde, mientras estaba en la calle del Príncipe, iba a un café en el que se reunía un grupo de falangistas en el que había un

amigo del colegio que estaba estudiando arquitectura. Establezco una ligera amistad con ellos, a los que sólo veo en esas tardes de asueto. Hablan y no acaban del mitin que se va a celebrar en el teatro de la Comedia allí próximo, que será el acto de fundación oficial de Falange. Un domingo de noviembre asisto al acto, en el que intervienen Ruiz de Alda, el héroe del Plus Ultra, el profesor García Valdecasas y José Antonio Primo de Rivera. Los asistentes, en su mayoría jóvenes, aplauden a rabiar. El acento de profundo españolismo y deseo de justicia social que son la síntesis del discurso de José Antonio tienen la virtud de hacer que vibren los ánimos de todos los hombres de buena fe. Aquella frase, cuando exalta a los campesinos pobres de Castilla y recuerda que viendo al Cid cabalgar por su tierra exclamaban “¡Dios qué buen vasallo si hubiera buen señor!”, expresa el deseo de que en España haya un buen gobernante que ponga fin a las injusticias. Sin embargo, pese a que aplaudo también con entusiasmo, algo me dice dentro de mí que aquello de “la dialéctica de los puños y las pistolas”, aunque encaje muy bien con el idealismo y la generosidad de la juventud, encierra un peligro que puede convertirse en una triste realidad de atentados y de muertes. Hay en ello un trasfondo de violencia que sólo en casos límite puede ser justificado.

A partir de entonces se ve por las calles de Madrid muchos jóvenes que pasean con orgullo la camisa azul con el yugo y las flechas bajo la mirada iracunda de las organizaciones de izquierda. Se está preparando la tormenta.

En la nueva pensión hay otros tres jóvenes y un hombre de edad media. Este último es un izquierdista moderado, pero los otros son comunistas, sobre todo uno de ellos, natural de Cáceres y procedente de una familia muy acomodada, que quería comerse vivos a los que él llamaba cavernícolas. Las discusiones son a veces violentas durante la comida.

El día que se convocó el mitin que tenía que dar Gil Robles en El Escorial los socialistas y, en general, todas las izquierdas que controlan los sindicatos declaran la huelga general. Yo fui a pie desde mi casa hasta la estación del Norte y me encontré allí con un empleado con la chaqueta y el pantalón azul propios de los ferroviarios de aquella época. No había nadie más, la estación estaba tan desierta como las calles sólo atravesadas por grupos de jóvenes marxistas con el pañuelo rojo al cuello que iban cantando La Internacional. Fui porque desconocía lo que significaba una huelga general y creía que los servicios fundamentales seguirían funcionando. Ese empleado, que se paseaba por la puerta de la estación, me preguntó:

–¿A dónde vas?

Inocentemente le contesté:

–Quiero coger el tren para El Escorial.

–Tú debes ser fascista –fue la primera vez que escuché esa palabra.

– ¿No sabes que hay huelga general contra las derechas?

Me volví a la pensión con el paquete de comida que las patronas me habían preparado. En la mesa, ese día, el cacereño me ataca violentamente empleando el mismo calificativo que el funcionario de la estación. Es que entonces, como ahora, cuando las cosas se les tuercen a las izquierdas funden en el mismo crisol a todos los partidos de enfrente por muy demócratas que éstos sean, y esa palabra ofensiva, que ellos consideran que conlleva represión criminal y tortura, es la primera que sale de sus labios.

En noviembre de 1933 el mismo mes del mitin fundacional de Falange se han celebrado elecciones y ha triunfado la CEDA, una coalición electoral que ya hemos dicho estaba formada por su promotor José María Gil Robles, por Martínez de Velasco, que aporta sus agrarios de Castilla, y por Luis Lucia, que preside la Derecha Regional Valenciana. Los partidos del anterior gobierno han quedado muy mermados y el nuevo presidente es ahora Alejandro Lerroux, jefe del Partido Radical,

que ha adoptado un tono de moderación más en consonancia con el nuevo estado de la política nacional.

Llegamos al año 34. Yo sigo en mi empeño de conseguir terminar la tesis. Aunque mi trabajo me absorbe no dejo de leer los periódicos y de darme cuenta de que las cosas no van bien en España. Hay inquietud en todas partes.

Se suceden los gobiernos en que colaboran cedistas y radicales. Se producen insurrecciones. En Asturias se sublevan los mineros y, en Cataluña, Companys.

Después de un intenso trabajo, a los ocho meses escasos de haber llegado a Madrid la tesis está concluida y las cuatro asignaturas aprobadas. El grado de doctor está al alcance de la mano. Bajo la sabia dirección de esos dos entrañables profesores se edita un libro, más bien opúsculo, pues sólo tiene 74 páginas, cuyo título es *El metabolismo del ácido láctico en la diabetes*.

He tenido que estudiar idiomas, sobre todo el inglés, mejor dicho, ampliar los conocimientos que ya tenía, para poder reflejar la opinión de los autores extranjeros sobre el tema. Es mi primera publicación científica. Allí está mi redacción, avalada por las cifras obtenidas en los perros normales y en los diabéticos, y allí las siglas de los artículos consultados, con el número de la página y el año. Si lo cito es porque todo, absolutamente todo, se lo debo al doctor Marañón que con generosidad costeó los gastos de la tesis y me enseñó el modo de redactarla. Después de muchos días esperando la convocatoria con la natural impaciencia, pues estoy pagando la pensión sin tener ya nada que hacer en Madrid, se reúne el tribunal, en este caso *pentabunal*, y consigo la calificación de Sobresaliente. Vuelvo a mi tierra con sensación de triunfo. Los compañeros que terminaron la carrera conmigo están en los pueblos ganando dinero pero yo, pasando apuros económicos, he logrado algo que vale mucho más que el dinero, sobre todo teniendo en cuenta lo que ahora diré.

El profesor Collazo, aprovechado su estancia en España, ha visitado muchos hospitales y universidades para, algún día, llevar a su patria los avances que aquí haya podido apreciar. Atraído por la fama de la Casa de Salud Valdecilla ha estado varios días en ese centro, situado en Santander, donde un grupo de prestigiosos médicos realiza una gran labor científica que transmite a una serie de compañeros jóvenes e inexpertos que residen en dicha institución donde tienen alojamiento y pensión gratuitos. Allí se ha encontrado con un condiscípulo mío que está como interno en la sección de cirugía, y Collazo, ya conocida mi voluntad y mis ansias de subir lo más posible en el ejercicio de mi profesión, me insinúa y me insiste en que ahora, que desde el punto de vista teórico he alcanzado lo máximo en mis aspiraciones, debía pedir una plaza que hay vacante en dicho hospital como médico interno.

La Providencia sigue protegiéndome, porque yo acepto enseguida dicha proposición, aunque la dificultad está en conseguir que me admitan. Pero, precisamente, el Dr. Marañón puede hacer mucho en ese sentido puesto que había dirigido la fundación de aquel maravilloso hospital en su aspecto científico.

Es posible que si me hubiera presentado libremente para optar a la plaza la hubiese conseguido, pues las notas obtenidas en la carrera y, ahora, además, con la tesis doctoral hecha, constituían meritos suficientes, pero no hizo falta presentarme al concurso porque el maestro Marañón, que me conocía bien, escribió una carta que con el estilo inimitable de su pluma, improvisó en uno de los momentos en que junto a una mesa departía con sus ayudantes. Son dignas de citar sus breves frases. Se dirigía al Jefe de Servicio que había de juzgar los méritos de los aspirantes: "Querido amigo, con estas letras le presento al Dr. que aspira a la plaza vacante; este Dr. es un hombre de primera, se lo recomiendo como en otra ocasión recomendé a Vd. al Patronato Valdecilla".

La contestación fue inmediata: para mí sería la plaza de médico interno, si bien se me decía que pensase acerca de las ventajas que el nuevo cargo me podía ofrecer puesto que suponía pasar dos años sin sueldo alguno y, siendo ya doctor, podría después arrepentirme.

Todo esto ocurría en el mes de julio de mil novecientos treinta y cuatro, cuando el calor de Madrid era tan sofocante que el asfalto derretido se pegaba a las suelas de los zapatos.

Por fin, cumplidos todos los objetivos que me había propuesto al llegar a Madrid ocho meses antes –que eran el avanzar en mis conocimientos teóricos y prácticos, los primeros con el grado de doctor y los segundos con la plaza obtenida en Santander–, y agradeciendo a la Providencia el éxito conseguido por este medio provinciano que cuando descendió del tren en octubre no tenía orientación fija, viajo de regreso a casa donde esperaré hasta incorporarme a mi puesto en la Casa de Salud.

Mientras volvía hacia mi casa recordaba lo que había sido mi vida en ese tiempo. La primera pensión con el comedor lleno de alegría por los chistes y las risas de los estudiantes, mi primer viaje en el metro de Madrid y la llegada al Instituto de Patología Médica, mi corta estancia en la calle del Príncipe y el mitin del teatro de la Comedia, las horas de diversión los domingos en los que por una pequeña cantidad asistía a los bailes del Ritz, las amistades femeninas que allí hice, aquella guapa morena con la que frecuentemente marcaba el paso del chotis, del fox-trot y del pasodoble, y el consiguiente y fugaz enamoramiento paseando por el parque del Buen Retiro, por los alrededores de la Florida y de San Isidro Labrador en sus fiestas, la otra madrileña con la que tuve que intimar llevado por la predilección que ella sentía por mí en aquellos bailes de los domingos... Trabajo y distracciones, ambiciones y deseos en aquellas superficiales y románticas relaciones femeninas.

Llego a mi ciudad. Abrazos y felicitaciones. Como cuando era estudiante, nos vamos a la casa de campo para pasar el verano. Yo estoy impaciente por ingresar en la Casa de Salud pero habrán de pasar varios meses antes de incorporarme. Por fin, en marzo de mil novecientos treinta y cinco, recibo el aviso de que la plaza está libre y puedo ocuparla ya. Nuevo viaje y al llegar a la ciudad del Sardinero –que, especialmente los que la habitan, sienten cierto gusto en llamar la Montaña por estar situada en un ramal de los Picos de Europa que con uno de sus brazos de adentran en el mar–, me voy directamente a la Casa de Salud donde ya tengo habitación preparada.

Comienzo mi trabajo en ese ambiente magnífico, despistado al principio, siempre guiado por el interno más antiguo. Mi labor consiste en presentarme a las nueve de la mañana y pasar visita a los enfermos de la sala apuntando con detalle, incluso con minuciosidad, todos los síntomas que se han presentado para que cuando venga el jefe pueda conocerlos y aconsejar lo más oportuno. Después, al laboratorio, donde tenemos todos los medios necesarios para hacer análisis de orina y de sangre; hay que dosificar diariamente el azúcar de los diabéticos para saber la cantidad de insulina que se debe inyectar. Naturalmente, para eso se necesita un aprendizaje que realizo con bastante rapidez. Luego, vamos al departamento donde están las consultas externas; allí hay que hacer unas historias clínicas cuidadosas, haciendo constar los signos que apreciamos tras el reconocimiento de los pacientes. Aún hay algo más: acompañar al jefe al departamento donde están sus clientes particulares, donde vamos comentando los datos y los hechos más o menos interesantes que hemos podido observar durante la mañana.

Pero el estudio y el recogimiento por mi escasez económica no llegan a tanto que me impidan salir algunas veces con los compañeros para pasear y ver y deleitarme con las bonitas santanderinas. Las hay muy guapas y con mucho estilo. Empiezo mi relación con ellas en los bailes que se celebran en los casinos o en un gran hotel situado en

los bellos jardines del Sardinero. Intimo primero con una morena que me hace rebosar de romanticismo al que soy de natural inclinado. Me gusta, además, demostrar que no soy un ratón de biblioteca sino un hombre capaz de enamorar a mujeres bonitas. Esto es vanidad, se mire por donde se mire, pero a los veinticuatro años todo esto es altamente disculpable.

Sigo mi vida de estudio, trabajo y diversión en aquel agradable ambiente. La enseñanza que se recibe en este hospital es la máxima que se puede dar a un recién licenciado en Medicina pues no solamente es la de convivir prácticamente con la enfermedad en la consulta y en las salas sino que también influye muchísimo la comprobación patológica, que se hace hasta la saciedad pues cuando fallece un enfermo vamos al departamento de Anatomía Patológica donde el jefe de ese servicio nos enseña cada víscera y podemos comprobar si nuestro diagnóstico ha sido o no acertado.

En política sigue el gobierno de centro derecha, casi siempre un combinado de los radicales de Lerroux y la CEDA de Gil Robles. Las discusiones políticas van creciendo en el comedor. En las calles se recrudece la violencia. Los de Falange forman escuadras que desfilan con paso militar cantando su himno *Cara al sol*. Me parece natural que el idealismo de la juventud juegue muy bien con ese romanticismo de “hacer guardia junto a las estrellas”. No es bien visto por las autoridades de la ciudad, aunque lo toleran, pero provocan gravísimos enfrentamientos con las juventudes de signo contrario. Crece el pistolero y vienen al hospital heridos de uno y otro bando. En esa lucha no puedo decir que sea absolutamente neutral en mis simpatías pero me duele la violencia; me he criado en un ambiente derechista por mi padre pero debe de haber en mí algo de mi abuelo y familia materna, que han sido siempre republicanos y ya se sabe que eso en el siglo pasado iba unido al izquierdismo.

Estamos en septiembre de 1935. Se formará un gobierno liberal-conservador encabezado por Chapaprieta, que durará apenas tres meses. Vendrá después un gabinete de signo más izquierdista que convocara elecciones generales para febrero de 1936 y a partir de ahí se irá incubado la gran tragedia de España.

En esas últimas elecciones triunfa el Frente Popular, que no tiene un programa determinado de antemano, como ha sido la norma de todos los partidos, sino que lo que quiere es combatir juntos a las derechas. Y lo que pasó fue lamentable: resurgieron con toda su fuerza y su pasión ibérica las dos Españas de que nos habla Antonio Machado pues entre el Frente Popular y la Coalición de Derechas sólo hubo unos 703.000 votos de diferencia; y en el bando triunfante de 1936 la ideología entre un Azaña, jefe de la Izquierda Republicana, y unos comunistas que venían de Moscú entusiasmados por el hombre de acero, Stalin, había un abismo; los seguidores del partido de izquierda republicana aspiraban a una democracia moderada con amplias libertades y descentralización, y los admiradores del dictador ruso querían seguir sus consignas, es decir, un Estado fuertemente centralista con una política dirigida y un monopolio de todos los resortes del poder por un solo partido sometido a una férrea disciplina.

Aún ostentaba la jefatura de la República Española don Niceto Alcalá Zamora, ministro de la monarquía y católico. El contraste entre este hombre liberal y el Frente Popular se hizo extraordinario, pero aún aguantó un par de meses, casi para ver si podía evitar la catástrofe que se cernía sobre el país pero, atacado fuertemente por los triunfadores más extremistas, tuvo que dimitir y fue sustituido por don Manuel Azaña.

El general Franco, que mandaba el Estado Mayor, es relevado del cargo y es ahora Capitán General de Canarias. Aquí, en Santander, hay un regimiento al mando del coronel Pérez; en Oviedo, el coronel Aranda y en Gijón, el coronel Pinilla. Los cito porque todos intervendrán con distinta suerte en el alzamiento militar que se avecina. El 18 de julio

sobreviene éste. España queda dividida pues, aunque la sublevación ha sido prácticamente unánime, las fuerzas republicanas han logrado sofocarla en Madrid, Barcelona, Valencia y otras regiones.

Un domingo de esos en los que el sol brillaba y calentaba con fuerza me decido a salir a dar un paseo por la ciudad aprovechando que las autoridades republicanas se habían impuesto y, por lo tanto, existían menos tiroteos y conflictos callejeros. Ese día hay mucha gente por las calles. De pronto suenan las sirenas y vemos en el cielo una escuadrilla de aviones que empiezan a descargar su mortífera carga. El objetivo es el puerto y los barcos allí anclados. Precisamente en ese sitio me encontraba yo, pues la calle de Pereda y la explanada que hay delante del mar es el lugar preferido para el paseo. Corre la gente a refugiarse como puede y yo, aturdido y sin saber a dónde ir, me voy al sitio quizás más peligroso: una escalerilla del puerto. La metralla se extiende a mi alrededor pero no sufro ni un rasguño. Fue cosa de minutos que a mí me parecieron una eternidad.

Me voy enseguida al hospital presintiendo la tragedia. Empiezan a entrar los heridos. Me pongo la bata como los demás compañeros y nos metemos en las salas habilitadas para estas emergencias. Los cirujanos están ya en los quirófanos operando a los más graves. Mi labor como internista es pequeña pero paso por todas las camas. No he olvidado aún la imagen de un niño de unos diez años que tenía una astilla clavada en la frente y sobresalía como unos diez centímetros. Estaba inconsciente. Le tomé el pulso y era normal. Los traumatólogos habían considerado que había otros casos más urgentes o estaban esperando las radiografías. Me dijeron que de momento lo dejara así.

La represalia no se hace esperar. Son asesinados muchos de los prisioneros que están en el barco. Se les llama por su nombre para que suban desde la bodega donde están enclaustrados y son ametrallados cuando llegan a cubierta. Han ido escogiendo a los más significados falangistas o derechistas de la ciudad, pero aún se ha librado el coronel.

Entre tanto ha ocurrido un acontecimiento que será trascendente en mi vida. Las señoritas que quieren formar parte del cuerpo de enfermeras ingresan como aspirantes a la titulación. Casi todas las que entran como aspirantes son jovencitas. Y hay entre ellas una que ha llamado mi atención casi desde el primer día: espléndida juventud, guapa sin paliativos, tímida sonrisa de adolescente, tan atractiva que pronto es objeto de la mirada de todos los médicos internos. Tengo la suerte de que la destinen a mi departamento y he de instruirla acerca de la labor que ha de realizar. Con ese motivo entablamos el diálogo al pie de la cama de un enfermo diabético, diálogo que atravesando múltiples vicisitudes durará toda la vida de ambos. Mientras le explico las circunstancias del enfermo que estamos viendo pongo la mirada sobre ella que, de vez en cuando, levanta la cabeza cubierta con la cofia y sus ojos grandes y negros me producen ese misterioso encanto que ya nunca se apartará de mí. Aprende rápidamente cuál es su misión, que realiza con esmero, pero como las enfermeras no pueden encasillarse en una especialidad y han de aprender todo lo que respecta a su labor, pronto la envían a otro departamento. Durante ese tiempo sólo la veo cuando nos cruzamos en alguna de las amplias avenidas de la casa. Algunas veces parece que busca el procedimiento para pasar por mi lado y sonreírme con esa sonrisa que me cautivó desde el principio. Alguna vez intercambiamos algunas palabras. Para las enfermeras o aspirantes nosotros somos *el doctor*, que así nos llaman porque en la dirección se lo aconsejan al ingresar. Los médicos nos dirigimos a ellas no por el nombre, que no tenemos por qué conocer, sino llamándolas *señorita*.

Un día que pasa por mi lado, como siempre con disimulada prisa, me detengo ante ella y le digo: -¿Quiere usted salir conmigo?. Ella se ruboriza y no sabe qué contestar. La superiora les ha insistido mucho en que nos traten con respeto pero que tengan mucho cuidado con las asechanzas de los médicos que les hablan de amor y luego se marchan y

las olvidan. Además, es de la última promoción y aún está deslumbrada por la grandeza de la casa y la fama de sus médicos entre la población de Santander. Se siente muy insignificante ante nosotros porque aún lleva la bata rayadita que indica que es sólo una aspirante del primer curso. Me sonrío como una niña a la que se ofrece un regalo agradable y se escapa correteando hacia el próximo pabellón. Realmente, para mis 26 años, ella, con 17, es como una niña.

Por fin accede a mis pretensiones. Recorremos las mismas avenidas y los mismos prados que he paseado con otras, pero esta vez es algo distinto pues esa chiquilla inocente que empieza a conocer las primicias del amor se me ha metido muy adentro. Cada día que pasa me parece más mía porque voy conociendo que la belleza física que me atrajo al principio sólo ha sido el camino para llegar a ese estado en que el hombre y la mujer se unen para siempre. Ya pienso que muy pronto tendré que marcharme a mi tierra y lo que habré de hacer para conservarla a mi lado. Un amigo nos ha dejado una máquina y le hago fotos en los prados, en el puerto, junto a la famosa fuente de Cacho, punto donde van las parejas para jurarse amor.

De pronto llegó una orden de las autoridades militares de la plaza y queda interrumpido el gran encanto de esos paseos porque todos los médicos internos somos movilizados. Unos irán inmediatamente a los frentes de combate, otros permanecerán a la espera. Yo, que soy de los más jóvenes, debo incorporarme a la Columna de Hierro que comanda un antiguo anarquista de la fracción de Durruti, batallón que combate en la zona de Castrourdiales para defender la Montaña de las tropas que vienen de Bilbao. A los médicos que se movilizan y se incorporan a las unidades republicanas se les concede la graduación de teniente. Y allá voy con correaje y camisa caqui, tocado con el gorro miliciano en el que están grabadas las insignias de mi graduación.

Llego a Castrourdiales y desciendo ante el cuartel de mando para incorporarme a mi destino. Allí me informan que la Columna de Hierro,

de la que había sido nombrado teniente médico, ya no existía, pues en una batalla con las tropas enemigas había sido tan tremendamente castigada que prácticamente no quedaba nada de ella. Me ordenaron volver a Santander para que me diesen un nuevo destino.

Me comunican que me darán enseguida un nuevo destino y el oficio no se hace esperar. Lo recibo al día siguiente: me nombran médico de un batallón de ingenieros zapadores en un pueblo situado en la carretera de Bilbao por donde avanzan las tropas enemigas.

A la mañana siguiente estoy preparado para coger el camión militar que me ha de llevar donde están mis futuros clientes, los soldados ingenieros zapadores, según decía el oficio. Esperando la hora, estoy en el laboratorio para distraerme examinando una muestra en el microscopio cuando veo en la puerta a un miliciano que me pide respetuosamente permiso para entrar y pregunta por mí.

Mi sorpresa no tiene límites cuando me dice que es el comandante del batallón al que he sido destinado.

—¿Es usted el doctor que han destinado a mi batallón? Yo soy el comandante del batallón en el cual ha de prestar servicio. En el cuartel general me han comunicado que era un médico de la Casa de Salud, lo cual me ha producido una gran alegría pues sé de la gran preparación y competencia de todos los médicos que aquí se forman. Por eso vengo personalmente para llevarlo al pueblo en cuyos alrededores estamos haciendo las fortificaciones.

Llegamos pronto al pueblo donde teníamos que desplegar nuestras actividades. Allí nos esperaba el comisario político y un grupo de oficiales, uno con las insignias de capitán, dos tenientes, y el auxiliar sanitario que me había asignado. Ninguno era de la carrera, naturalmente. El que iba a actuar de practicante era un maestro de escuela con algunos conocimientos de curas y vendajes porque había hecho el servicio militar en la Cruz Roja. El Comisario me causó una impresión contraria a la del comandante. Muy alto, moreno cetrino,

nariz aguileña, ojos pequeños de mirada dura. Vestía el clásico mono, cuerpo y pantalón de una pieza, de color gris opaco. Botas con polaina y un gran pistolón a cintura. Me saludo fríamente y con cierto aire de superioridad.

Luego, supe que era inspector de magisterio, que había sido siempre comunista y que en el mes de marzo de ese año había hecho un viaje a Rusia pagado por el Komintern soviético del que vino convencido de que había que implantar en España los mismos procedimientos de Stalin, costase lo que costase.

Al día siguiente de mi llegada el practicante tenía preparado ya un grupo de supuestos enfermos que venían a reconocimiento. Había de todo: gastritis, diarreas y, sobre todo, reumatismos, que abundan tanto por la humedad de la región; algunos presentaban dolor en las extremidades que eran consecuencia de la obstrucción de las arterias principales de las piernas, proceso también muy frecuente a consecuencia de la arterioesclerosis precoz. Aquellos hombres, obligados a un trabajo que no era el suyo habitual, ya que muchos habían sido granjeros (cuya labor, ya se sabe, consiste en cortar la hierba con la guadaña y cuidar de las vacas) trataban de exagerar sus molestias para librarse del pesado trabajo de cavar zanjas. Yo, aunque dispuesto a favorecerles, tenía que emplear todo mi sentido común para no caer en las iras del Comisario ya que, además, tenía siempre a mi lado al auxiliar sanitario que era un forofó de la causa republicana. Hubo alguna reticencia pero la verdad es que nunca, ni el uno ni el otro, criticaron claramente mi actuación.

Un día tuvimos un caso gravísimo: un enfermo que padecía de úlcera de estómago sufrió una perforación abdominal y hubo que trasladarle a un centro quirúrgico situado a pocos kilómetros. Aunque le operó un buen cirujano, precisamente formado en la Casa de Salud, murió a consecuencia de una peritonitis postoperatoria. Tuvimos que comunicar el fatal desenlace a su esposa, que vivía en un caserío

próximo. Con este motivo pude comprobar algo que nos debe hacer pensar antes de juzgar a los demás: aquel comisario de corte soviético y, en apariencia, tan duro me rogó que fuese yo el que refiriese a la viuda lo ocurrido pues él no se sentía con fuerzas para ello. Después de dar el pésame a la atribulada mujer volvimos al campamento y recuerdo las palabras que pronunció aquel hombre que en los primeros momentos me pareció carente de sensibilidad: -Doctor, parece que tiene Vd. un corazón de piedra berroqueña a juzgar por la serenidad con que se ha comportado en este caso que a mí me partía el alma.

Desde entonces he comprendido, y esta idea me acompañará mientras viva, que aquellos que consideramos malos nunca lo son del todo, siempre hay en ellos algo de bueno, aunque ese sentimiento esté enterrado bajo una capa de burdas pasiones o de bajos instintos y sólo salga a la superficie en determinadas circunstancias.

Esto que brotó en mi mente aquel día se confirmó poco después cuando avisaron al Comisario que su mujer estaba enferma. Había tenido un dolor súbito muy intenso en el bajo vientre y el médico de cabecera había pedido consulta. Salimos rápidamente en coche y, al explorar a la enferma, me encontré con que tenía un quiste de ovario con posible estrangulación del pedículo y era urgente operarla. Yo mismo la acompañé al hospital donde la operó un compañero, amigo íntimo, salvando la situación. Las lágrimas rodaban por las mejillas del Comisario, me abrazó y me dijo que no olvidaría nunca lo que había hecho por ellos.

Van transcurriendo los días en completa paz, sólo interrumpida por los arrebatos de mal genio del Comisario, que está muy nervioso por las malas noticias que vienen del frente. Yo hubiera firmado estar allí toda la contienda: buen trabajo y no mala comida, porque sin duda la intendencia del Estado Mayor se cuida de proveer lo mejor posible a sus soldados. Duermo en una habitación de dos camas, ocupada una de ellas por Paulino, el comandante. Antes de dormir hablábamos

como dos amigos que estuvieran en la tertulia de un café y profesaran ideologías distintas. No sé cómo ha sido posible que pudiera ejercer esa influencia sobre él pero el hecho es que yo no me reservo nada y le digo todo lo que pienso.

Una noche me cuenta su vida y su infancia. Era hijo de una familia humilde pero muy unida. Su padre era un viejo sindicalista afiliado a UGT desde los tiempos de Pablo Iglesias, al que conoció cuando éste dio un mitin en Bilbao preparando su candidatura a las elecciones municipales en las que triunfó. Luego, siguió la lucha de Pablo Iglesias cuando salió diputado a Cortes en varias confrontaciones electorales. En su casa sólo se leía *El Socialista*. Era pintor de paredes y puertas, como él, y con ello ganaba bien el sustento para su familia, formada por el matrimonio y dos hijos.

Paulino, el mayor, dejó pronto los estudios, que hubiera podido seguir gracias a un pariente rico, y se dedicó al mismo oficio que su padre. Éste no era propiamente religioso. Aunque creía en *algo superior* estaba en contra de la Iglesia y de los curas. Tenía un gran respeto por la institución familiar, que en toda la región cántabra estaba muy arraigada. El hermano menor entró como botones en el banco de Santander y actualmente, por su tesón, había llegado a ocupar un puesto de cierta importancia en él.

–Yo –me decía el comandante– he sido la oveja negra de la familia. Me he dejado llevar por las mujeres y por las reivindicaciones políticas siguiendo las consignas de las izquierdas más extremistas. Precisamente por eso ahora tengo la confianza de las autoridades y ocupo esta posición de mando.

Fue sincero en su relato pero creo que silenció lo que hizo en Santander desde que triunfó el Frente Popular y, sobre todo, desde el 18 el julio cuando tomaron el mando de la ciudad las autoridades marxistas. Por ejemplo, no me dijo de dónde procedían aquellas exquisiteces en muebles y cubertería que llenaban su casa cuando la visité.

Terminó la conversación nocturna diciendo:

–No me he portado bien, lo sé, porque no he hecho caso de lo que aprendí en mi casa. Mi padre era un hombre fiel a su causa pero amante de la familia y de sus hijos, con un gran respeto por las ideas de los demás. Lo único que he conservado de mi hogar es el cariño con que trato a mi mujer y el amor por los pobres y por todos aquellos que, pensando de distinta manera, sean nobles y buenos. Demuestro mi confianza en ti dejando la pistola en tu mesita de noche sin que me venga a la cabeza, ni remotamente, que pudieras hacer mal uso de ella.

El Alto Mando se ha percatado de que las trincheras que se están construyendo no van a servir para nada porque las tropas de Franco están iniciando un movimiento envolvente y siguen otro camino presionando fuertemente desde el frente de Castilla. Recibimos la orden de abandonar el pueblo y trasladarnos a Reinosa provisionalmente.

Se recibe la orden de traslado a otros lugares más alejados del frente. Se rumorean muchas cosas en este batallón mermado por las bajas y por bastantes deserciones que se han ido produciendo en estos últimos días. Parece ser que nos llevan hacia Asturias, que será el último y difícil reducto del ejército republicano porque, ocupados Oviedo y Gijón por tropas gallegas y castellanas, sólo queda un puñado de pueblos sin posibilidad alguna de resistencia. La locura parece haberse apoderado de los mandos. Yo me preguntaba, y después de tantos años aún no he encontrado respuesta, cuáles eran sus propósitos. ¿Querrían que muriésemos como en Sagunto o en Numancia? Si alguna vez lo pensaron, se equivocaban totalmente pues ya nadie, ni los más conspicuos, quería otra cosa que la entrega y la paz. Sólo un pequeño número de fanáticos y las más altas autoridades preferían morir antes que rendirse.

Yo procuraba ir en la retaguardia de la caravana, pues estaba decidido a desertar abandonando aquel camino que parecía conducirnos al matadero. Iba conversando sobre esto con mi amigo,

el jovencito, pero, ¿cómo hacerlo? ¿Dónde iríamos? Pensábamos en refugiarnos en la granja donde habíamos dormido la noche anterior pues el indiano, además de hospitalario, no dio a entender que fuese demasiado amigo de las fuerzas republicanas, pero no sabíamos si encontraríamos su casa por haber cruzado ya varios pueblos y caseríos y habernos desviado mucho en nuestro recorrido. Estábamos en estos conciliábulos cuando oímos un rumor alarmante sobre nuestras cabezas, un ruido ya conocido por mí que presagiaba el bombardeo. Sin duda el servicio de espionaje había señalado a la aviación enemiga la ruta por donde nosotros y otras fuerzas republicanas huíamos hacia Asturias y venían los aviones dispuestos a descargar su metralla para impedirlo. Empezó el bombardeo y el ametrallamiento, nos separamos intentando refugiarnos en algún sitio, yo corrí hacia un pequeño bosque formado por árboles con muchas hojas que crecían a lo largo de un riachuelo y me tumbé en el suelo con la cabeza apretada sobre la hierba. Los temibles cazas ametrallaban sin piedad en repetidos vuelos rasantes. Yo olía la tierra húmeda mientras las balas traspasaban el follaje y se clavaban cerca de mí. Caían destrozadas las hojas y los brotes de aquellas plantas que me protegían. Los minutos parecían siglos. Por fin se hizo el silencio. Me levanté y me palpé el cuerpo para saber si estaba herido. La Providencia me había salvado una vez más y mi oración se hizo más alegre y más llena de agradecimiento.

El comandante, más humano, se acercó a mí y me preguntó por los enfermos. No pude decirle nada sobre ellos porque estaban esparcidos por diversas casas del pueblo. Dormimos en sendas camas de una habitación espaciosa, vestidos y cubiertos con lo que teníamos más a mano. Charlamos un buen rato y yo expresé a Paulino mi intención de pasarme a las tropas que avanzaban, ya que la situación se hacía insostenible y nos esperaba la muerte o la rendición sin condiciones. Íbamos hacia Asturias donde estaríamos entre dos fuegos: por un lado, los que avanzaban desde Oviedo y, por el otro, los que venían de

Santander, cuya capital se rumoreaba había caído ya en poder de los rebeldes.

–Paulino –le dije, – yo estoy convencido de que cuando llegue a las filas enemigas y acredite quién soy tendré un buen trato y me enviarán a un servicio de Medicina. Si quieres venirte conmigo yo diré que tú me has protegido a pesar de conocer mis ideas, que eres un trabajador honrado que creyó en la reivindicación social que proclamaban los gerifaltes anarquista-leninistas y pienso que te dejarán en libertad o te impondrán una sanción leve.

Sus ojos me miraron con tristeza.

–Doctor, creo en tu nobleza y en que harías lo posible por salvarme, pero mi situación es muy difícil –y bajó la cabeza.

Como yo insistiera acabó diciendo:

–Sé que estamos perdidos, que no hay salvación posible, pero no puedo entregarme a los fascistas a pesar de que tú me inspiras completa confianza y me defenderías hasta donde te fuera posible.

No dormimos ninguno de los dos. Dábamos vueltas sobre el colchón buscando nueva posturas que nos ayudasen a vencer el insomnio.

Estábamos cansados por la larga caminata. Yo, sin otro pensamiento que el de evadirme, procuré quedarme retrasado pero no pude o no supe encontrar el momento. Cuando llegamos al punto donde teníamos que pernoctar nos colocamos donde pudimos. Yo intenté dormir un poco recostado en la pared del primer piso, pero no podía; mi cabeza daba vueltas y más vueltas tratando de encontrar una inspiración para realizar mi firme propósito. En la misma habitación había una quincena de hombres recostados o tumbados en el suelo, unos durmiendo, otros pensando como yo. ¡Quién sabe! No había luz. Encendí una cerilla y miré la hora en mi reloj; eran las cinco de la madrugada. Me levanté y, sorteando como pude aquel montón de cuerpos, bajé a la planta inferior y salí a la pequeña terraza enladrillada en la que seis o siete hombres conversaban fumando apoyados en los muros de la casa. Me

saludaron al verme salir y les dije que iba a estirar las piernas. Cuando ya había andado unos pasos me llamaron para decirme que el auxiliar sanitario se había suicidado la víspera; llevaba días muy deprimido por el temor a caer prisionero. Lo sentí, pero en ese momento no podía pensar en otra cosa que en mi huida. Me adentré en el prado que se extendía a lo largo y ancho frente a mí, pero como aún era de noche me acerqué a la carretera para encontrar un piso más firme. Casi sin saber lo que hacía eché a andar alejándome de Asturias, en dirección a Santander. Ya no podía volver atrás. Me fugaba pasara lo que pasase.

Durante una hora caminé casi solo. Iba ligero, en la casa habían quedado la gabardina, el maletín con útiles clínicos y medicamentos, la máquina de afeitar y una muda de ropa. Al rayar el día me empiezo a cruzar con milicianos que van en dirección contraria. Hablaban fuerte y marchaban deprisa. Algunos parecían gudarís, pues no entendía su lenguaje, que debía ser el euskera. A medida que avanzo se hace más densa la corriente de hombres. Me miran algunos con curiosidad por ser el único que va en dirección contraria a la de ellos. Sus miradas me inquietan por si me detienen al darse cuenta de que me dirijo al encuentro de las tropas nacionalistas. No es que pretenda eso como un fin, lo único que quiero es escapar del infierno que se vislumbra para los días que se avecinan. El tropel de soldados que huyen es cada vez mayor. Mi situación es cada vez más peligrosa pues me voy acercando a los revoltosos y me aparto de los leales a la causa. Estoy llamando la atención, pues no hay nadie en la carretera que siga esta dirección. Tengo mucho miedo pero sigo adelante. De pronto, un miliciano con insignias de capitán se planta frente a mí y me pregunta con tono entre autoritario y enfurecido:

–¿Dónde vas? –Yo, que en medio del aturdimiento que el temor me producía había preparado la respuesta, le contesto: –Buenos días, mi capitán, soy médico de un batallón de zapadores que está ahí cerca y me he dado cuenta de que me dejé el botiquín de mano en el que

llevaba vendas, medicamentos, esparadrapo, etc. en el pueblo anterior y quiero ver si puedo recuperarlo antes de que lleguen los fascistas. ¿Crees que podré llegar antes de que entre el enemigo? Mucha falta me hace lo que voy a buscar pero preferiría perderlo antes que caer en sus manos, pues me fusilarían enseguida.

–Creo lo que me dices, y por eso no te parto el corazón de un balazo –me contestó–. Puedes continuar porque las tropas de los rebeldes aún están lejos.

Fui subiendo la cuestecita y arrojando todo lo que podía identificarme como militar, el gorro y la insignia de teniente.

Miré a mi alrededor, brillaba el prado humedecido por la lluvia y el rocío de la noche anterior. El sol radiante, muy poco frecuente en estas tierras, producía ese efecto. Un campesino canturreaba mientras iba segando la hierba con su guadaña y amontonándola después. No me había visto porque el prado tenía una serie de elevaciones y declives y yo estaba medio oculto por el zarzal. Dudé entre acercarme o no. ¿Cómo sería aquel hombre y cuáles sus ideas? ¿Querría ayudarme o me consideraría un desertor de la causa republicana y me denunciaría? Como no tenía otra opción, me levanté y fui hacia él.

No se sorprendió al verme, posiblemente estaba acostumbrado a ver fugitivos que vagabundeaban por los campos sin norte ni guía. Le saludé e iniciamos la conversación con las palabras habituales entre desconocidos, el tiempo, el sol radiante de ese día y las frecuentes lluvias del clima. Por fortuna llevaba un paquete de cigarrillos y le ofrecí uno. Lo tomó, sacó del bolsillo un encendedor de mecha, hizo saltar la chispa y me dio fuego. Nos sentamos y yo traté de averiguar dónde me hallaba y cuál era el pueblo inmediato. Me señaló un cartel clavado en un palo que indicaba el término municipal. Esto me hizo recordar que allí ejercía un médico al que yo conocía algo porque alguna vez había llevado enfermos a la Casa de Salud y me decidí a llevar la conversación a mi terreno. Le dije:

–Yo tengo cierta amistad con el médico de este pueblo y me gustaría ir a saludarle porque sé que es muy buena persona y además muy competente –me pareció que su rostro se entristecía.

–No, el doctor no está en su casa, se halla en un lugar desconocido porque lo perseguían los que ahora mandan y, si no se hubiera escondido, a estas horas estaría muerto –y el buen hombre, como si hubiera adivinado cómo era yo y cómo pensaba, me habló sin tapujos–. Ese médico no tenía más que un hijo, estudiante de Medicina, y por el hecho de tener simpatía falangista le detuvieron y le dieron *el paseo*, es decir, le asesinaron.

Por esas palabras comprendí que no era peligroso el confesarle mi situación y pedirle ayuda. Le conté que era médico y que había escapado del mando que me conducía hacia Asturias.

– Si Vd. no me presta ayuda acabaré por morir por el hambre o por las balas de los milicianos que, según se dice, aún están en el pueblo.

Calló, dudaba, porque en aquellos momentos era muy peligroso ayudar a un presunto fascista (todos los que no apoyaban la causa eran considerados así). Pero se impuso lo que tenía de bondad y buen corazón.

–Mire –me dijo–, yo tengo esa casucha que ahí ve donde guardo las vacas para que descansen después de pastar. Algunas veces me quedo con ellas, por eso hay un colchón en el que puede usted acostarse durante la noche. Pero tenga mucho cuidado y salga y escape al menor ruido. Precisamente estos días hacen rondas por los alrededores buscando a los fugitivos de las tropas republicanas que se esconden por aquí y ahora las han intensificado porque ha habido un robo en la intendencia y buscan a los ladrones. Como hay frecuentes bombardeos desde que las tropas nacionalistas se acercan, yo he construido un refugio que es una especie de zanja cubierta con ramas de árboles y de plantas. Escóndase allí cuando se haga de día.

Me llevó a la casa donde tenía que pasar la noche. No era más que un refugio formado por cuatro paredes de piedra tosca y un cobertizo con

hierbajos y hojarasca rellinando los huecos. Luego, fuimos a la zanja, que era un hoyo alargado que tendría medio metro de profundidad y en el que podía estar un hombre completamente tumbado. Desde luego, no era una defensa contra las bombas ni contra la metralla sino más bien un escondite para evitar que vieran al que estaba allí dentro y una cierta defensa contra la lluvia y el sol. Cuatro grandes árboles junto al foso lo hacían más invisible.

No tenía apetito pero si quería salvarme había que comer. Le dije a Eufrasio, que así se llamaba el buen hombre, si podía darme algo de comida..., un poco de pan, unas patatas, cualquier cosa pues no sabía cuánto tiempo se prolongaría mi estancia allí.

—En mi casa no hay nada que nos sobre pero veré lo que puedo hacer.

Se marchó y pasó una hora antes de regresar trayendo en sus manos un botellín de leche como de medio litro, un panecito de harina de maíz, que se consumía mucho en las casas pobres de aquellos lugares, y una latita de atún blanco (atún Mariné, anunciaba en la tapa). Y así me dejó el buen Eufrasio, nombre muy raro que yo sólo conocía por el santoral pero que no era de extrañar en las tierras del norte de Castilla, especialmente de Palencia, en las que al bautizar a los niños se les suele poner el nombre del santo del día.

Parece ser que el pan de borona era suyo y la leche y el atún se los proporcionaron en casa del médico, en donde mi protector había contado lo ocurrido. También me trajo una revista, Blanco y Negro, así como varias novelas cortas para pasar más entretenido mi pequeño calvario.

Tres días pasé entre la casa de noche y la zanja de día. A última hora de la tarde del tercero, mientras leía en mi escondite, empecé a oír ruido de ametralladoras, gritos e interjecciones. Eran de los soldados republicanos que abandonaban la resistencia en aquellos alrededores y huían a través de los campos. En sus voces predominaba el vascuence. Pasaban tan cerca de mí que me hubieran descubierto de no haber

tenido aquella tupida enramada que me cubría. Presentí que aquello significaba la derrota total de las fuerzas que guarnecían el territorio y que pronto me vería libre.

Pero un nuevo y hermoso espectáculo me esperaba al día siguiente. Con los intentos por forzar el sueño me levanté más tarde y cuando me asomé a la puerta vi algo que me llenó de alegría: no era el verde lo que llamaba la atención por la ladera de enfrente sino una serie de manchas rojas que descendían lentamente. Eran las boinas de los soldados de Navarra, su clásico distintivo. Bajaban despacio, el fusil en las manos, y, como lucía sol, los cañones de las armas despedían reflejos metálicos. En ese momento llegó Eufrasio, mi salvador, a darme la buena noticia de que ya podía ir al pueblo, que distaba como medio kilómetro. Las calles estaban llenas de una multitud que parecía enloquecida, que gritaba, corría, algunos bailaban al son de una charanga improvisada. La gente se dirigía a la plaza y la seguí. En ese lugar céntrico se abrazaban sin conocerse, cantando himnos nacionales.

Después de un buen rato contemplando estas escenas, que ahora sorprenderían pero que entonces eran muy explicables, me dirigí a la casa del médico, cuya dirección me dio un transeúnte. Entraban y salían grupos de hombres y mujeres que debían de ser amigos o familiares que iban a saludar a los dueños de la casa. Los acontecimientos ocurridos lo merecían: por una parte, la desgraciada muerte de su único hijo, asesinado y sin saber siquiera dónde había sido enterrado, y, por otra, la llegada del médico, que estuvo escondido sin que nadie, excepto su esposa, supiera de su paradero. Dos señoras de aspecto distinguido atendían a los visitantes, las dos de mediana edad, con una gran parecido entre ellas. Vestían de negro, lo mismo que el médico, que daba la impresión de un hombre envejecido prematuramente, con el cabello casi totalmente blanco. Con aspecto cansado recibía los abrazos de los amigos, sin la alegría de las calles y plazas. El recuerdo del hijo muerto impregnaba el ambiente.

Esperé en el zaguán hasta que se marcharon todos y quedaron sólo los dueños. Me presenté a ellos para darles las gracias y me acogieron con simpatía y generosidad, rogándome que me quedara en su casa hasta que pudiera trasladarme al hospital de Santander que era actualmente mi domicilio.

Por la noche, antes de conciliar el sueño, la mente me hizo preguntarme si hay guerras justas, si los males que causan pueden ser compensados por el triunfo de lo que se cree que es la razón y la justicia, pero, ¿en qué lado están tanto la una como la otra? Ha habido siempre casos extremos en que el empleo de las armas se hace inevitable. Si es cierta la leyenda de aquel caudillo musulmán que para levantar el cerco de una ciudad castellana pedía que se le entregara cien doncellas vírgenes, no hay duda alguna en este caso. Sin embargo, ¿es siempre así? Me dormí pensando en ello. Era un gran problema para un hombre consciente, pero de 25 años, que acababa de ser liberado de un gran peligro.

La alegría que sentí al llegar fue inenarrable: me abrazaba a los porteros, que eran los mismos, a los médicos que no habían sido movilizados o habían regresado sanos y salvos como yo. Miraba con deleite las hermosas calles entre los pabellones y los jardincillos, ahora un poco descuidados. Entré en mi habitación. Allí estaban los libros en los que tantas veces había buscado consejo para el bien de los enfermos; eran como viejos amigos que parecían alegrarse de mi regreso aunque, sin duda, era mi alegría la que lo llenaba todo; las paredes; la mesa compañera de mi estudio. Fui a la biblioteca y hasta gocé manejando aquellos tomos del *Handbuch* en alemán que me ilustraban en los casos difíciles.

Hasta muy entrada la tarde no pude ver a la enfermerita de mis sueños, pues había estado de guardia esa noche y dormía cuando yo llegué. La rígida disciplina del hospital impedía que se la despertase. El encuentro con aquella niña que había puesto en mí su ilusión y su amor

fue lo más emocionante y encantador de mi llegada. No nos habíamos visto desde que me trasladaron a Reinos y nada habíamos sabido el uno del otro. Las costumbres de entonces eran muy distintas a las de ahora y no hubo esas efusiones externas que vemos en la actualidad pero sí un gozo interior que excedía en mucho a todo lo que puede experimentarse y verse desde fuera.

Pero no habían acabado para mí los infortunios. La alegría del regreso mantuvo mi ánimo durante tres días, e incluso fui donante de sangre para el servicio de los heridos, pero me invadía una inapetencia y un malestar poco corrientes en mí. Me puse el termómetro y marcaba 38 grados. Recurrí a mis compañeros de la sección de respiratorio que, después de auscultarme, me hicieron radiografías de pecho y encontraron una lesión que el análisis demostró ser activa en el pulmón derecho. Aquella extracción de un cuarto de litro de sangre había precipitado la aparición de los síntomas de la enfermedad que arrastraba solapadamente desde que estuve en aquella zanja-refugio con una escasísima alimentación. Sin duda una cicatriz que tenía de mis anteriores enfermedades tomó incremento y brotó con fuerza por las adversas circunstancias a que había estado sometido. El diagnóstico fue de tuberculosis pulmonar.

Como las sucesivas radiografías que se me hacían indicaban una mejoría muy lenta y había que alcanzar la cicatrización completa de la lesión, que es posible estuviera ulcerada, tuve que prolongar el reposo durante trece meses, lejos, muy lejos, de mi familia pero con la compañía excepcional de aquella enfermera que la Providencia había hecho venir de Guipúzcoa para que nos enamorásemos. La superiora de las monjas, mujer muy autoritaria y enérgica, y muy poco inclinada a dar esta clase de permisos, nos concedió que todos los días viniese a hacerme compañía durante una hora. La ilusión con que esperaba estas visitas sólo la pueden comprender los que hayan estado solos, lejos de los suyos y enfermos durante tanto tiempo. Un ángel del cielo

no me hubiera dado más ánimo. Fue además, por parte de ella, una demostración de amor capaz de vencer todos los obstáculos en una situación como aquella. Hacía relativamente poco que me conocía, mi dolencia era entonces de las más temibles, de difícil solución y con peligro de contagio. El porvenir era también incierto aunque me curase, pues tendría que irme a una tierra muy distante de la suya. Y era muy bonita, estaba muy solicitada por los numerosos médicos jóvenes que trabajaban allí. Sin embargo, sin faltar un sólo día, estuvo a mi lado en aquella larga enfermedad.

Postrado en cama tuve mucho tiempo para leer. Libros de San Juan de la Cruz, de Ortega y de Unamuno, entre otros, perfeccionaron mis conocimientos. Con esto mi cultura, que era casi exclusivamente médica, se hizo más completa, un poco más universal. Mis conceptos, quizás demasiado cerrados, se abrieron, saltando por encima de la moda creada por la clase vencedora con sus evidentes exageraciones y rigideces patrióticas. Creo que esas lecturas, junto con mi imposibilidad física, me hicieron más humano, más tolerante con mis enemigos.

Se recibían noticias de los frentes, todas tristes. El que fue gobernador tras la entrada de las tropas en Santander se había incorporado al ejército y murió en la primera escaramuza. El novio de una de mis hermanas cayó muerto por un obús en la Ciudad Universitaria de Madrid, donde la lucha se había estancado por la llegada a la zona republicana de las Brigadas Internacionales y de las fuerzas rusas con su moderno armamento de carros de combate enviados por Stalin.

Desde el extranjero me llega la noticia alegre de un pariente mío que era comerciante en París y se ofrecía a mandarme alimentos al saber que estaba enfermo. Sin duda lo supo porque existía comunicación con la zona republicana por la frontera común con Cataluña. Sus familiares, que estaban en esa zona, debieron de escribirselo. En el país vecino, de fuerte tradición democrática, se mantenía una relación cordial con el gobierno republicano y el correo funcionaba normalmente. En cambio,

las relaciones con los militares eran distintas y las cartas y tarjetas llegaban sólo a través de la Cruz Roja. Contesté a mi pariente dándole las gracias pero diciéndole que en la zona conquistada por los militares teníamos abundancia de comida. Quise ponerle en conocimiento de la verdad, pues el gobierno republicano había hecho creer al mundo que en la zona nacionalista se estaba pasando también grandes privaciones alimenticias. También por la Cruz Roja recibí la noticia de que un primo hermano mío, capitán de infantería en un regimiento de Valencia, estaba gravísimamente enfermo, lo que hacía suponer que había muerto fusilado puesto que era el modo de escribir las cosas de ese tipo por temor a posibles represalias.

La victoria iba inclinándose claramente del lado de los sublevados a pesar de la heroica resistencia de Madrid. Durante el largo tiempo que estuve en cama no sufrimos ni un solo bombardeo, lo que me hubiera obligado a levantarme para refugiarme en el sótano. Esa falta de ataques aéreos del enemigo demostraba el desgaste de la aviación republicana, que necesitaba todos sus aparatos para combatir en los frentes y no tenía posibilidad de atacar las ciudades de la retaguardia, que eran los lugares de producción y de abastecimiento de los soldados.

Van pasando los días y me encuentro bien. Los exámenes periódicos de mis compañeros van indicando la mejoría. Me cuidan mucho las monjitas y enfermeras aunque un incidente, fruto de mi frágil naturaleza, pudo provocar una grave recaída. Los amigos médicos que venían a verme son culpables involuntarios. Alguno de ellos, portador sano, me contagia el bacilo y empiezo con síntomas de agobio y afonía. He contraído la difteria y no hay medicamentos activos como ahora, sólo tratamiento pasivo, el suero antidiftérico. Éste me cura rápidamente los síntomas locales de garganta pero me produce una nueva enfermedad, la del suero, y amanezco con hinchazón en todo el cuerpo y una picazón extraordinaria. Así paso una semana con fiebre y sin apetito hasta que por fin desaparece del todo, pero he sufrido

un retroceso notable en la enfermedad anterior con lo que vuelven la febrícula y el malestar.

Me entero de que las tropas de Franco han conquistado Teruel, mejor dicho, reconquistado, e inician el avance hacia las tierras bajas de levante. Parece que pronto va a quedar el camino despejado para volver a mi tierra y terminar allí la curación. Ha de ser así, he de despedirme de la Casa de Salud cuando termine la guerra puesto que el plazo reglamentario de médico interno ha sido sobrepasado con creces y el continuar ocupando una cama allí sería un abuso por mi parte. Esto, el marcharme a mi tierra, es lo que debo hacer pero me produce inquietud porque el llegar al hogar paterno sin estar completamente curado ha de ser un serio problema para los míos. Ellos habrán estado sometidos al racionamiento y aún estarán pasando privaciones puesto que los bienes de las familias burguesas habían sido requisados y yo, el único varón entre los hijos, iba a mermar sus posibilidades en vez de prestarles ayuda.

Pienso que aún tendré tiempo de restablecerme del todo antes de regresar con los míos. La idea de llegar enfermo y necesitado de sobrealimentación me torturaba. Hay que añadir que, aunque el cariño hacia mis padres y hermanas permanecía intacto, así como el que tenía a mi tierra natal, luchaba con el amor de la enfermerita que ya con sus diecinueve años había desarrollado todos los encantos con los que Dios quiso dotarla. Y ese atractivo físico estaba reforzado por las virtudes morales que había observado en ella. No podía, además, olvidar que el amor que surgió en ella cuando yo era un médico normal que, al menos aparentemente, gozaba de buena salud, no había disminuido por mi enfermedad pese a que no faltaron voces *caritativas* que le aconsejaban que fuera dejándome poco a poco. Ante ese amor pleno de abnegación y sacrificio el mío tenía que acrecentarse, y por eso me dolía dejarla temporalmente y trasladarme tan lejos, aunque mi propósito de volver a por ella era completamente firme. Pero, a tan larga distancia, ¿podrían

mantener las cartas los sentimientos tan hondos y tan fuertes que ahora compartíamos? ¿Cuántos obstáculos tendríamos que vencer? Mi familia sabía de este noviazgo y yo, para casarme con ella, tendría que resolver un montón de problemas económicos.

En marzo de 1939, un mes antes del fin de la contienda, la última radiografía demuestra afortunadamente la curación completa de la lesión, y los análisis lo confirman. Me levanto de la cama, donde he permanecido tantos meses, con el alta definitiva. Como mi plaza de médico interno está ya ocupada por otro y aún están cerradas las vías para irme a mi tierra me dedico a una vida mejor que nunca, porque no hay nada como haber estado preso por la enfermedad para saber gozar de la libertad que da la salud. Las tardes son particularmente agradables. La hora o las horas que mi novia tiene libres paseamos por los mismos sitios de antes pero que ahora me parecen más atractivos: las alamedas, el Sardinero, el Faro.

El día 1 de abril de 1939 la radio nacional lanzaba a los espacios el último parte de guerra: “el enemigo vencido había abandonado sus últimos reductos”. Las armas quedaron quietas, era la paz física, se apagó el estruendo de los cañones y de las bombas, las trincheras estaban desiertas, salían al aire libre los que estuvieron escondidos, pero se ocultaron otros en improvisados refugios o en las montañas, pretendiendo una resistencia inútil. Evidentemente era la paz que resultaba de la victoria de uno de los bandos en lucha pero, como ha ocurrido y ocurrirá al final de todas las guerras, y mucho más de las fratricidas, vendrán las revanchas, se manifestarán los odios de los que quieren vengar las injusticias que con ellos se cometieron.

Antes de levantarme de la cama me anunciaron la visita de una persona en cuya tarjeta ponía: *Severiano Rodríguez, empleado de Banca*. Entró un hombre de mediana edad, bien trajeado, pidiéndome perdón por molestar. Le hice sentar y me explicó lo que deseaba.

–Mire usted, Doctor, yo soy hermano de Paulino, el que tuvo usted de comandante durante la guerra. Ahora, con la terminación de la misma en el norte, la mayoría de los soldados de la causa republicana han caído prisioneros y entre ellos figura mi hermano, que está en la cárcel. El tribunal militar le ha juzgado y condenado a muerte.

Le miré consternado, su rostro reflejaba también una gran tristeza, tenía un gran parecido con Paulino pero en el pelo había abundantes canas y era bastante más grueso. No sé si para conseguir lo que quería o por sinceridad me dijo que él siempre había sido de derechas y por eso había sido expulsado del banco donde trabajaba por las autoridades rojas y que al vencer los nacionales se le repuso en el cargo.

–Estoy haciendo lo posible por salvarlo –continuaba–, y le pido a Vd. que me ayude en esto. Tengo buenos amigos y buenas influencias y estoy tocando todos los resortes para librarle de la ejecución. Ayer pude verle y me dijo que hablase a un médico del batallón con el que había tenido muchas confidencias y le consideraba su amigo.

Pensé en aquella noche en que le propuse pasarse conmigo al bando de los militares y en su temor por las requisas que había hecho, por el asalto al cuartel de Santander y por otras cosas que no quiso contarme. ¿Cuáles serían? Desde luego le dije que, si de mí dependiera, le indultarían puesto que me parecía un hombre bueno que había tomado, no sabía por qué causa, un camino torcido en la vida.

–No puedo olvidar –decía yo a su hermano–, lo bien que se portó conmigo y con todos los hombres que tenía bajo su mando. Esta tarde venga a por una carta en la que yo diré que este hombre no se merece la muerte ya que gracias a él me salvé yo y muchos otros que huyeron en aquellos días trágicos sin que él hiciera nada por impedirlo.

Recogió la carta unas horas después y se marchó no sin expresarme su gratitud por el interés con que le había acogido y por la estima que sentía por su hermano.

A los dos días volvió llevando una corbata negra, y por su expresión comprendí lo que había ocurrido: su hermano había sido fusilado junto a otros presos un frío amanecer del mes de enero. Aquello fue un golpe para mí, pues lo sentí como si se hubiera tratado de un pariente próximo o de un amigo de toda la vida. Ignoraba los delitos de los que se le acusó pero, aunque comprendía que las leyes de la guerra eran así, fue un motivo más para pensar que en lo sucesivo debía de hacerse toda clase de sacrificios para mantener la paz y evitar estos juicios sumarísimos, ya que la sencillez y humildad de aquel hombre merecían mejor trato.

CARTAS DESDE LA PRISIÓN
Aquilino Barrachina Ortiz

I

¡Arriba España! ¡Viva Franco!

María: No mandes mucho pan, quedarse vosotras con él, que buena falta os hace, con una revanada al mediodía y otra por la noche es lo suficiente.

Habla con Alfredo o Juanito a ver si puede conseguir una comunicación especial conmigo.

Me quedan unas 5 pesetas que las gasté para el barbero. Escribe a mi casa que manden lo menos algo de tabaco y si vienen, que procuren este jueves que es cuando se da comunicación a los forasteros.

No me dices nada de Rafael. Si pudieras mandarme algo de tabaco, de cualquier clase que sea lo apreciaré mucho.

Abrazos a Amparito y Pura.

Pego 26 Agosto de 1939.

A. Barrachina

(*nota lateral*: La Angelita que se anime que está muy delgada. Manda papel para notas)

(*nota al revers*: No mandes habas, por ahora)

II

¡Arriba España! ¡Viva Franco!

María: Te mando un sobre arreglado para que lo retengas y lo gastes cuando tengas necesidad que no puedas esperar al que esté en circulación. Ahora puedes gastar este mismo que te remito la nota que el mismo sirve, para ir y venir. Cuando mandes la nota no tienes más que meterla en el sobre y dentro del capazo o cesto. Cuando tengas que recibir mis notas, han de nombrar mi nombre o el tuyo en la puerta de este depósito, figúrate que Pura está sorda y Amparito ya lo sabes, tu verás como te lo arreglas para cuando salga mi sobre a la puerta haya quien conteste.

He recibido un paquete de cigarrillos y un suelto de unos 4 cigarros.

Será conveniente que cuando mandes algo lo digas en la nota.

María: Vas al Juzgado y veas a Benllot si te puede dar el número que fue juzgado, mi expediente, que te lo anote y lo metes en el sobre de D. Onofre.

Vas a Villalonga te enteras donde este D. Onofre a ser posible el hijo y de allí vas a Valencia o a Madrid donde este le das esa carta y le dices de palabra lo que creas conveniente para conseguir haga las gestiones que yo le digo procura valerte de la mujer o del que mejor te parezca para conseguir lo que nos proponemos. Píntale la situación triste y lamentable de nuestras hijas, y aunque te diga que no puede hacer nada insístele en buenas formas.

Este es el último paso que nos queda dar y aunque es pesado par ti, hay que hacer un esfuerzo. Está viéndose que el que tiene influencia lo salvan.

Abrazos.

Pego 6 Septiembre de 1939.

A. Barrachina

III

María: Estaba escrita mi sentencia desde el día que fui a Pego. Con la cara bien alta podeis decir que no soy criminal ni *lladre*, pero soy un socialista honrado,.

María: El Sr. Juez me avisó que Alfredo Ortolá está grave y no puede avalar mi conducta, en sustitución de él he nombrado a *Fernandet de la llum*, avísalo que no tenga cuidado ninguno y cuando le avisen que diga que es mi conducta.

El mismo juez me ha notificado el proceso y que me busque un militar para que me defienda. Habla con Juanito que busque a un militar, desde luego pagando lo que sea, esto tiene que ser rápido y cuando lo encuentre que venga a verme y le daré apuntes y le orientaré. Haz lo posible para que te presten un millar de pesetas para atender los gastos. Si Juanito no se prestara a ello, tendrás que ir si te parece a Villalonga y tu parienta que mande a uno que me defienda, si allí no está vas a Valencia y si está más lejos lo dejas estar y te enteras por atrás del mismo Pego a donde podrias encontrar esto, tiene que ser rápido.

Denia, 26 Octubre de 1939.

A. Barrachina

IV

Reformatorio de Adultos (Periodos) Celda 13, Alicante. 15 de junio de 1940.

Querida esposa: Recibí la tuya del 10 y la censura de aquí me dice te diga no escribas más que una cara de lo contrario no llegará a mis manos. Esta carta te la mando de contrabando, a nosotros no nos dejan escribir más que tarjetas o cartas de igual tamaño. No mandes notas en los paquetes que está prohibido.

La mudadas sucias que arretiraste el jueves aún no me las han mandado limpias, si te las llevaste a esa veas de mandar lo que sea de verano y sobre todo la toalla y si se quedaron en esta escribe a Eulalia que me las entren y retire las que vaya sacando, en esto no nos ponemos de acuerdo porque necesito que todas las semanas me entre una mudada y saque la otra necesitando tres. Ahora tengo una sucia que la sacaré mañana y otra puesta así que necesito se me entre una limpia que me extraña que este jueves no se me entrara la limpia, tu verás si te las llevastes o están en esta.

El domingo os dejasteis de arretirar los capazos y cacharros que mandé los que me fueron devueltos.

Hoy es sábado y aún no he recibido la comida, si la has mandado entérate que ha pasado.

Respecto a la decisión que puedas tomar en las tierras de Anna, haces lo que te parezca, tenemos motivos para todo.

El pasado jueves comí arroz con el compañero Botella de la Vila, se lo dijo su mujer algo hablariais vosotras. También como algunos días arroz con Filiberto y Chona que ellos reciben sobre todo Filiberto de su madre que está instalada en ésta.

No preocuparse mucho de mi, que mi ánimo está dispuesto para todo lo que venga. Procura no mencionarse esta carta para evitar compromiso. Mis abrazos para las chicas, la Pura y si alguien de mi se acuerda, y tu recibes uno especial.

A. Barrachina

He recibido la comida y ropa después de cerrada la carta.

Mándame limones.

Barrachina

V

Alicante, 4 septiembre de 1940.

Queridísimo hermano no dejes de reconocer que has cumplido como buen hermano y sería faltar a mis deberes si en estas mis últimos momentos de mi vida no me acordara de ti dándote mi último abrazo. Tened en cuenta a mis hijas en lo que podáis socorrerlas que confiado en ello me llevo mi agradecimiento al otro mundo termino este abrazo. Visita a las chicas y a tu madre y hermano político.

Tu hermano

Aquilino

Queridísima madre y hermanas en estos últimos momentos de mi vida solo me interesa recomendaros que auxiliéis en lo posible a mis hijas y demás familia.

Un abrazo para todas vosotras y en especial a la madre que vosotras seréis si es consiente el que se lo digáis.

Adios para siempre

Aquilino

VI

Alicante, 6 septiembre 1940.

Queridísima esposa, hijas y hermana política. Llegó mi hora y allá voy con el valor que requiere en un hombre macho.

María como siempre te he dicho, te digo ahora que tengas valor para soportar esta vida llena de amarguras, mentiras e injusticias. Date

cuenta que haces falta a tus hijas y debes vivir el mayor tiempo posible que aumentado ese cariño de madre como tu sabes hacerlo no haga falta el de padre que va a desaparecer dentro de pocos momentos.

Queridísimas hijas, al tener que desaparecer para siempre dentro de breves momentos solo me apena dejarlas a vosotras sin el apoyo y cariño de padre, pero ahí queda vuestra madre que debéis respetar, que en ella encontrareis el cariño de madre aumentado para sustituir el mío.

Angelita como buena hija y hermana de Amparito creo y aseguro no hace falta te diga que no la abandones. Tened en cuenta que no sois hijas de un asesino ni de un *lladre* como lo han pintado.

Queridísima cuñada Pura, al dejar este mundo no dejo de pensar y darte mi agradecimiento por el cariño superado familiar que nos hemos tenido y supongo el dolor que compartirás con tu hermana y sobrinas, solo te digo que tengas valor y resignación.

Por último, queridísima familia mi último abrazo para todos sin olvidar a mis buenos amigos como son la familia de Rafael, los Arbonas y los Ferrándiz, nada más que escasea el tiempo.

Adiós para siempre de este vuestro esposo, padre y hermano.

Aquilino Barrachina

José Almela Guillén (Pego, 1910-València, 1991) Llicenciat en Medicina a la Universitat de València va aconseguir el grau de doctor a Madrid sota el mestratge dels doctors Gregorio Marañón i José Collazo. En 1933, durant la Segona República, va ser President de la Juventut de la CEDA a Pego, càrrec que abandonà poc mesos després quan, celebrades les eleccions, li proposaren anar a Madrid per a seguir fent política. Metge intern de l'hospital Marqués de Valdecilla, a Santander, quan esclatà la Guerra Civil, va ser mobilitzat com a tinent mèdic. Home de profundes conviccions catòliques, acabada la guerra s'instal·là a València on va ser Professor Adjunt de la Facultat de Medicina i exercí la seua especialitat com a Doctor en Medicina interna. Per sa casa passava quasi tota la gent de Pego que necessitava consultar un metge. La seua vasta cultura l'animà a escriure i publicar, a més de nombrosos articles mèdics i d'opinió, dos llibres: *Mirada al mundo*, en 1971, i *Memorias de la Villa de Pego*, en 1986. Deixà escrites unes memòries amb el títol de *Un español de clase media*, publicades per la seua família, de les quals hem extret una part per a publicar-les ací.

Mireia Bañuls Escrivà (Pego, 1991) és professora d'institut en l'especialitat d'Història. Graduada en Història per la Universitat de València; Màster en Patrimoni Cultural: patrimoni bibliogràfic i documental; i Màster en Educació Secundària. Té alguns articles publicats en l'obra *Clapir, el crit de la Història* (Drassana, 2016), revista de la que va ser membre fundadora. Els treballs de recerca que ha realitzat se centren en la història cultural del segle XX, la del Moviment Llibertari

en l'exili de 1939, en general i, en l'estudi de la biblioteca i l'epistolari de la llibertària Sara Berenguer, en particular, "Una mirada des de França. L'epistolari de la llibertària Sara Berenguer", article publicat en les *Actes del Congrés Història i poètiques de la Memòria. La violència política en la representació del franquisme* (Universitat d'Alacant, 2016). També ha treballat amb fonts orals des del punt de vista local centrades en la guerra civil i la postguerra: "Veus de la memòria i la representació franquista a Pego", article publicat en les *IV Jornades d'Estudis Carmel Giner Bolufer de Pego i les valls*, 2013. Així com també, va iniciar una línia de treball al voltant de l'estudi dels canvis institucionals derivats de la instauració dels Decrets de Nova Planta.

Aquilino Barrachina Ortiz (Anna, 1882-Alacant, 1940) va ser alcalde socialista de Pego durant la Segona República i la Guerra Civil. Comptable de professió emigrà l'any 1919 als Estats Units, tornant l'any 1926 i instal·lant-se a viure definitivament a Pego on s'afilià al Partit Socialista i a la UGT. Les seues idees socialistes i cooperativistes les plasmà en nombrosos projectes en benefici del poble com l'aigua potable, el clavegueram, les escoles o la borsa de treball. No va poder fugir pel port d'Alacant el mes de març de 1939 i passà per nombroses presons fins que després d'un judici sumaríssim va ser afusellat a Alacant el setembre de l'any 1940. Les seues cartes familiars i les seues memòries són d'una riquesa extraordinària i, per això, n'hem extret algunes per a aquesta antologia.

Josep Bernabeu-Mestre (Pego, 1957) és doctor en Medicina i catedràtic d'Història de la Ciència a la Universitat d'Alacant, on ha impartit docència en les llicenciatures de Medicina i Humanitats i en les diplomatures i graus d'Infermeria i Nutrició Humana i Dietètica. En l'actualitat, a més de professor del grau de Gastronomia i Arts Culinàries, es director acadèmic de la Càtedra Carmencita d'Estudis del Sabor Gastronòmic

i del Centre de Gastronomia del Mediterrani UA-Dénia. La principal activitat investigadora ha estat relacionada amb la història de la salut pública i en els darrers anys amb la història de la nutrició comunitària i la recuperació del patrimoni gastronòmic tradicional.

Javier Bernabeu Sendra (Pego, 1995) actualment es troba en l'últim any dels estudis de grau de Medicina per la Universitat de València. El seu treball de final de grau ha estat una investigació al voltant de l'epidèmia de grip de 1918 a Pego. Guanyador del Premi Llegir 2017 de la fundació Bromera, també ha participat en el llibre *València en línia. Trenta històries en el bus*.

Salvador Bolufer Femenia (Pego, 1953) ha compost nombroses creacions per a activitats parateatrals, musicals, radiofòniques i televisives, entre les quals destaquen els espectacles *Burrera Comprimida*, *Deliris escènics*, les ambaixades de Moros i Cristians a Pego (1989 i 1997), el programa de ràdio *Bon profit*, a Ràdio Pego, i de televisió *La sonata de la pecata minuta*, a Canal 37 Marina Alta. Divulga les seues creacions literàries a través de publicacions de diversa índole, on cultiva el vers i la prosa a base de gramàtica atrevida. Ha publicat els poemaris *Burrera Comprimida* (Bullent, 1999) i *Versos (per)versos* (Edicions 96, 2017). És recitador i autor dels textos del Cd *El cantar de la Burrera* (MFactory Music, 2009), i recitador intèrpret dels *d'Estellés en solfa* (MFactory Music, 2013).

Elvira Cambrils Miralles (Pego, 1955) ha publicat tres novel·les: *El bes de l'aigua*, 2010; *Tot el que tinc per ballar amb tu*, 2014 i *A la platja de Camus*, 2018. L'obra *Mira'm, Amor*, 2007, guanyadora del premi Blai Bellver, és un recull de relats amb què s'inicia en la ficció. *Vestida de Lluna*, 2016, un llibre que juga amb l'autoficció, guanya el premi Soler i Estruch. El conte *Foc a la llar* mereix el premi Felipe Ramis, 2011; *La mar d'Essaouira* obté l'accèssit lliure del premi de Narrativa de Dones, 2017 i *Teresa* en

queda finalista. A més ha publicat «La Leica» en *La improbable vida de Joan Fuster*, 2017; *Ariadna adormida*, Fundació Bromera per al foment de la lectura, 2018, i altres relats en publicacions diverses. La seua novel·la *El bes de l'aigua* indaga sobre la memòria històrica i porta a la ficció part de la vida de l'escriptora feminista i socialista Maria Cambrils.

Evarist Caselles Moncho (Pego, 1962) estudia a la Universitat de València Geografia i Història en l'especialitat de Moderna. El seu pas per la Universitat es va iniciar com a secretari del Col·legi Major Universitari Lluís Vives i va acabar, després de fer el doctorat amb el professor Sebastià Garcia Martínez, com a personal de suport al departament d'Història de la Ciència i la Documentació sota la direcció del Prof. López Piñero. És membre del Consell de redacció de la revista *Afers, fulls de recerca i pensament*. L'activitat professional ha estat a cavall entre l'agitació i gestió cultural i la promoció econòmica. De la primera cal destacar la creació i direcció dels esdeveniments del 750 aniversari de la conquesta de la ciutat de València (1988), la Llum de les Imatges (València, 2000), i diverses exposicions i museus que es varen produir des de l'empresa Disbauxes i Naumàquies de la qual fou gerent. De la segona, fou junt amb la secció de Dénia i la de Benissa, dissenyador i co-director del CREAMA i soci fundador del Consell d'Administració d'Infovalència Televisió S.A. En l'actualitat és director del Patronat de Turisme de la Diputació de València.

Carlos Feliu Alcina (Pego, 1904-1965) casat amb Rosalia Pons Server, va heretar el negoci familiar de venda de fertilitzants fundat per son pare Joaquín Feliu Garcia a finals del segle XIX. Li va tocar viure l'època de la guerra civil espanyola, va ser empresonat al castell d'Alacant i possiblement l'única opció que se li va oferir per poder eixir de la presó va ser allistar-se al bàndol republicà per anar al front. Durant aquest període de juliol-agost de 1938 va escriure un diari on relata les vivències

del conflicte bèl·lic. Va tenir dos fills, Rosalia i Carlos Feliu Pons (1933-2008), Carlos va ser l'encarregat de conservar el manuscrit del diari de guerra i abans de morir el va llegar a l'Arxiu Municipal de Pego. El relat ajuda a comprendre els pensaments i penalitats del ser humà en moments durs, i també ens mostra la fraternitat en situacions difícils de la gent del poble de Pego tot i ser de bàndols diferents. Un testimoni personal que ens endinsa en el dia a dia d'una guerra. Ara i ací, era precís transcriure aquest document donada la seua importància històrica.

Rafa Gomar Lloret (Gandia, 1955) ha cursat estudis de Magisteri a València i és llicenciat en Ciències de l'Educació per la Universitat de València. La seua trajectòria literària se centra en el gènere narratiu, tot i que també ha conreat la poesia. Pel que fa a la narrativa és autor de tres dietaris, *Donato*, 2, 27 (1988), *Vianant* (2007) i *Fràgil sol de tardor* (2015); cinc llibres de contes: *Legítima defensa* (1991) Premi Víctor Català i Premi dels Escriptors Valencians; *Viure al ras* (2000); *Batecs* (2004) Premi Recull de narrativa "Joaquim Ruyra", *Exercicis respiratoris* (2005) i *Bé, perdona'm, però estan esperant-me* (2014) a més de tres novel·les *En blanc i negre* (1995), *Rin* (2004) i *Andròmines* (2009). XXXVIII Premi Andròmina de narrativa 2009. Ha col·laborat en nombroses revistes com ara *El Temps*, *Serra d'Or*, *Saó*, *Caràcters* o *L'Aiguadolç* i en aquesta última va coordinar el número 30, "El conte contemporani al País Valencià".

Amadeu Pardo i Lloret (Sabadell, 1954) ha treballat com a comercial en diverses companyies; per acabar la seua vida laboral com a tècnic de cooperació internacional, dissenyant, elaborant, redactant i coordinant diversos projectes a Centreamèrica i al Magreb, i impartint mòduls d'iniciació al màrqueting, de negociació i d'expressió oral. Ha ocupat els càrrecs de Secretari de Formació primer i de Política Social més tard, a la Unió Comarcal del Vallès Occidental. Per acabar com a responsable de projectes de cooperació al Magreb per la UGT de Catalunya del

2010 al 2017. El seu conte està escrit per algú que idolatrava al seu avi i la seua història, i com a tal s'ha d'entendre. És una barreja de realitats i de sentiments. Tot està basat en les converses i relats inconnexos dits amb la boca petita, que de xicotet va escoltar. Segurament hi ha dades que no siguen exactes però els fets són absolutament reals. En moltes famílies, la seua n'és una, després de la guerra es va fer el silenci pensant que l'oblit faria feliços, per ignorar els esdeveniments, als qui venien darrere. No és el seu cas.

Alfred Sala i Duran (Pego, 1970) ha cursat estudis de Magisteri a Xest i els de llicenciat en Filologia Catalana en la Facultat de Filologia de València. En l'actualitat és professor de valencià a l'IES Joan Fuster de Bellreguard. Ha publicat alguns contes en llibrets de falles, revistes d'institut, a l'*Ex-Libris*, guies comarcals com *El Crisol* del Camp d'Elx i diversos articles d'interés al llibre de festes de Pego. A novembre de 2006, va participar com a conferenciant en les II Jornades d'Estudis Carmel Giner, amb el tema de les «Frases fetes i locucions adverbials de Pego», publicant-se un extracte, en el llibre de festes, a juny del mateix any. Ha obtingut alguns premis literaris com el de Finalista del Certamen de Narrativa Breu d'Elx, i Primer premi l'any 2002 del Ir Premi Literari Miguel Hernández de Sant Miquel de Salines amb l'obra *Espíritu Navideño*.

Maria Seguí González (Pego, 1995) des de ben prompte mostra interès pel món de la cultura. Aquesta predisposició per les arts la condueixen a guanyar, l'any 2009, el premi *Sambori*. Seguidament, publica diverses peces en revistes com *ExLibris* (2009) o *Entropia* (2012) i participa en el catàleg *Escriptors de Pego* (2010). Pròximament s'involucra en la creació de la "Comissió Estellés de Pego" (2014) la missió de la qual consisteix a reivindicar la figura de l'autor al mateix poble. Impulsada per l'estima a la literatura, l'any 2012 comença els seus estudis de Filologia Anglesa

a la Universitat de València. Darrerament, ha estat guanyadora dels *VIII Premis Literaris el Verger* en la categoria de Relat Bilingüe (2016) i els *Premis de Literatura Breu de l'ajuntament de Mislata* (2016), amb la conseqüent publicació en la col·lecció *Lletra Nova* (Bromera).

Fernando Sendra Bañuls (Pego, 1951) és químic i professor jubilat de la Universitat Politècnica de València. Ha escrit al voltant de Pego i la Marina Alta: *El conreu de l'arròs a Pego; Els molins hidràulics a la Marina Alta* (amb Josep Ivars); *Els plafons ceràmics devocionals a la Marina Alta; Ventos, hostals i ventorrillos pels camins i carreteres de la Marina Alta*; i amb Joan Miquel Almela *Els pous de reg de Pego i les seues aigües* i *La marjal de Pego. Història i etnologia de l'arròs en un espai natural*. Els seus estudis etnològics, sobretot al voltant de l'aigua, són un referent indiscutible a les Comarques Centrals Valencianes.

Irene Sendra Gómez (Dénia, 1983). Llicenciada en Comunicació Audiovisual per la Universitat Politècnica de València i màster en Cooperació al Desenvolupament per la Universitat de Granada. Ha treballat en ONG's com *Ayuda en Acción*, *Terrapacífico* o *Movimiento por la Paz* arreu del món, en països com El Salvador, Perú, Equador, Senegal i República del Congo. Filla d'un home compromés amb la història, no ha dubtat a acompanyar-lo i escriure a quatre mans dos relats per a aquesta antologia.

Majo Siscar Banyuls (Pego, 1983) és periodista. Escriu en mitjans estatals com *eldiario.es*, *El País*, *Público*, *Avui* o *El Temps*; i internacionals com *The New York Times*, *Newsweek*, *El Universal*, *Animal Político* o la televisió alemanya *Deutsche Welle*. Ha fet ràdio a *Rac1*, *Onda Cero* i la mexicana *Radiofòrmula*. En 2017, va guanyar el Premi Internacional de Periodisme Jove Manuel Alcàntara per un reportatge sobre el procés de pau a Colòmbia publicat a la *Revista 5W* i el 2011 va guanyar el Premi

Europeu a l'Excel·lència Periodística en Drets Sexuals i Reproductius per un text aparegut a periodismohumano.com sobre dones empresonades per avortar a Mèxic. També es poden llegir textos seus als llibres col·lectius *Carreteras Secundarias, activismo periodista para llegar a otra realidad*, (Madrid, 2012) i *Tú y yo coincidimos en la noche terrible*, (Mèxic, 2012).

Anaïs Siscar i Carrió (Pego, 1988) ha sigut adoptada per uns quants pobles arreu dels Països Catalans, sense allunyar-se mai de la mar. Actualment, viu al Maresme. És una apassionada de les lletres, la mar, la botànica, la història, la política, l'art... És periodista de formació i s'ha especialitzat en història de la premsa anarquista valenciana i el feminisme de finals del s.XIX i principis del s.XX. Algun dia acabarà el doctorat en història que va començar. Des de fa poc més d'un any es dedica a la docència i li encanta. Escriu des que té memòria i no pensa deixar de fer-ho. Ha publicat el llibre *La bruixa de Diània* i algun que altre article en revistes especialitzades d'història i educació.

Carles Vicent Siscar i Vicens (Pego, 1959) és mestre i treballa en l'IES Enric Valor de Pego, des del qual promou entre els estudiants la investigació sobre els cinc pegolins morts al camp d'extermini nazi de Gusen. Membre també del grup musical *Tr3scant*, ha publicat tres poemaris que van tindre a bé premiar en el seu dia: *Viatge amb veu* (XXVII Premi «25 d'abril» Vila de Benissa 2007), *Carn endins* (XXX Premi de Poesia Senyoriu d'Ausiàs March, de Beniarjó 2010), *Exposició temporal* (XXXIII Premis Literaris Ciutat de Xàtiva, Premi Ibn Hazm de Poesia 2015).

Josep Vicens Pascual (Pego, 1951) va realitzar estudis primaris i batxillerat al col·legi Sant Antoni de Pego, Magisteri a Alacant, llicenciat en Filosofia i Lletres a la Universitat de València, va exercir primer com a professor d'EGB al col·legi Mont-Sió de Torrent, i després com a professor agregat

de Batxillerat de Llengua i Literatura Catalanes als Instituts del Vendrell, Amposta, Tavernes de la Vallidigna i Oliva. Ha publicat diversos treballs sobre literatura i història de Pego, la tasca més obstinada que ha portat a terme ha estat la reconstrucció familiar de la vall de Pego dels segles XVI, XVII i XVIII basada en els *quinque libri* parroquials i de la qual es deriven estudis històrics, onomàstics i genealògics.

Francesc Vila i Martín (València, 1961) és professor, periodista i sindicalista. És filòleg de formació, de la primera promoció de Filologia Hispànica-Valenciana de la democràcia (1979-1983). Ha impartit docència de llengua i literatura a Alcoi, Dénia, Paterna, València, Mislata i Foios en Instituts de Secundària entre 1984 i 2017. Professor associat de la Universitat de València adscrit al Departament de Didàctica de la llengua de la Facultat de Magisteri (2003-2009). Obtingué el Diploma d'Estudis Avançats pels seus estudis dels hàbits lectors dels joves en contextos escolars plurilingües en 2007. En la seua vessant periodística ha estat col·laborador i corresponsal de premsa en la Marina Alta per a *Noticias al Dia* i *Levante* (1983-1990). També escrigué per a *Canfali Marina Alta* i *Marina Alta-Guia* en eixe temps i dirigí la revista *La Veu de la Marina* (1987). Col·laborà per a *Canal-9 Ràdio* en 1990. Actualment és permanent sindical de la Federació d'Ensenyament de CC OO del País Valencià. La seua família materna va ser evacuada i refugiada de guerra a Pego des de Madrid i a la Marina Alta ha conreat sempre la flama de la vinculació, l'afecte i l'agraïment.

al de de 19.....

Mod. 2

L. M. M. J. V. S. D.	TOTAL	JORN:AL	IMPORTE		A CUENTA		RESTA	
	Días		Ptas.	Cts.	Ptas.	Cts.	Ptas.	Cts.
<p>13 de Julio de 1938 me levante a las 6 de la mañana para marcharme a almorzar a entregarme a la caja de reclutamiento juntamente con Puchot mañana nunca olvidable despedida de mis queridos familiares mi mujer la cual origin de los mueros que toda la noche le tuvo espaldas de mi cuello solo de su boca salia una palabra Carlos, Carlos..... mi querido hijo en la despedida enfermó pues el día antes sufrió una indigestión mi querida madre a la que quise confortar con caricias llorando mañana de un día 13 y para como día de la "Preciosísima Sangre" fiesta mayor de mi pueblo día que los se lo van de su muerte; dan las 7 hora que debían pasar el coche que tenía que marchar el coche no llega; nacome durar mas la fiesta después las dos mujeres esposa y madre con el corazón negro llorando mi pobre hijo en la cama nos llamaba a cada momento y recibia de beber siempre el último beso para el</p>								

1^a
Mortuorios sufridas al termi-
narse la guerra Civil, al So-
cialista que inscribe, según
sigue datos históricos.

Esperando aviso de los
compañeros de Alicante pa-
ra emprender la marcha
al extranjero donde pudie-
ramos pasar los primeros
meses para salvarnos de la
fiera fascista no habiendo
tenido aviso el 27 de marzo
del año actual a las 10 de la
noche me decidí salir de Teju-
huacua Alicante con un camion
en compañía de otros compa-
ñeros en este trayecto pasé los
sufrimientos de mucho frío
llegué a Alicante sobre las dos
de la mañana del 28, lo-

José Almela Guillén

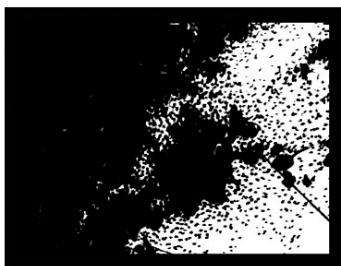
Un español de clase media

Portada del llibre de les memòries del metge Almela

Alacant 6 - Setembre 1940

Querida esposa, hijas y
hermana política, llegó
mi hora y falta voy con
el corazón que te quiero a
un hombre macho.

Maria como siempre te
he dicho te digo ahora que
tengas valor para soportar
esta vida llena de amara-
guras mentiras e injusti-
cias. Tati cuenta que has
falta a tres hijas y debes vi-
vir el mayor trabajo po-
sible que alimentando el
corazón de madre como
tu sabes hacerlo, no hay
falta el de padre que
va a desaparecer dentro
de pocos momentos.

La bumberota, per Fernando Seguí

Aquest llibre s'acabà d'imprimir
el mes d'abril de 2019
al taller de Gràfiques Cuquerella de Pego